

स्वातंत्र्यायण

लेखक

श्री. सचिन कुसनाळे

स्वातंत्र्यायण

श्री. सचिन कुसनाळे

भ्रमणध्वनी : ९२८४७७२७०२, ९४२११०५०४८

E-mail : sachinkusanale8@gmail.com

सर्व हक्क :

श्री. सचिन शरद कुसनाळे

प्रकाशक :

तेजश्री प्रकाशन, इचलकरंजी

भ्रमणध्वनी: ८२७५६३८३९६.

प्रथमावृत्ती : ५ जानेवारी, २०२०

ISBN : 978-81-944604-0-4

मुद्रक :

भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर.

फोन : (०२३१) २६५४३२९

पृष्ठे : २०५

मूल्य : रु. २००/-

प्रत्येक व्यक्ती ही जन्मतःच स्वतंत्र असते पण...

मनोगत

हे खरे आहे की, माणसास स्वातंत्र्यासाठी दीर्घकाळ संघर्ष करावा लागला. शिवाय अनेक मानवी घटक विविध अर्थानी आजही पारतंत्र्यात आहेत. तथापि, स्वातंत्र्याचा सूर्य मानवतेच्या आकाशात उगवला आहे. त्याची प्रखरता सर्व कानाकोपऱ्यात पोहोचून साऱ्या मानवजातीतील परतंत्रतेचा अंधःकार हळूहळू नाहीसा होईल. स्वातंत्र्यसूर्य माणसास आचारविचारासाठी मुक्त करेल. माणसाचा स्वाभिमान राखून त्यास प्रतिष्ठीत करेल. स्वावलंबन शिकवून त्यास स्वयंभू बनवेल. शृंगलाबंध तुटून तो मुक्ततेचा आनंद घेईल. स्वातंत्र्यासाठीचा संघर्ष सुरू होऊन काही शतके लोटली. आणखीही काही काळ हा संघर्ष सुरू राहील. मुक्तीची आदिम मानवी तहान स्वातंत्र्यप्राप्तीनेच भागवता येईल. जितकी अधिक स्वाधीनता येईल तितके जास्त स्वातंत्र्य पूर्णत्वाकडे जाईल. पराधिनता जितकी नष्ट करता येईल तितके आपण स्वातंत्र्यास प्राप्त होऊ. पूर्ण स्वाधीनता प्राप्त करणे म्हणजे मुक्ती. मुक्तीच्या प्रवेशद्वाराशी स्वातंत्र्याच्या पायऱ्या चढत गेल्यानेच आपण पोहोचू शकू! स्वर्ग ही माणसाची रमणीय व सुखकारक कल्पना आहे. स्वातंत्र्य हे स्वर्गाहून सुंदर असते. मात्र ही सुंदरता पारतंत्र्याच्या पार्श्वभूमीवरच जाणता येते. परंतु स्वातंत्र्याची मौलिकता जाणण्यासाठी पारतंत्र्याची पार्श्वभूमी असणे म्हणजे स्वातंत्र्यासोबत पारतंत्र्यही स्वीकारल्यासारखे होईल. म्हणून स्वातंत्र्याची ओळख पारतंत्र्याच्या पार्श्वभूमीवर करून घेणे हे अप्रस्तुत ठरते. स्वातंत्र्याच्या आधी पारतंत्र्य असते. त्यामुळे पारतंत्र्यातूनच स्वातंत्र्याची निर्मिती होते. म्हणून स्वातंत्र्य हे आपल्या प्रारब्धाच्या भूतकालीन वारशाचा हवाला देत असते. स्वातंत्र्य हे सुरक्षित करत असताना हक्क आणि कर्तव्यांनी त्याची बांधणी केली जाते. अतिक्रमण व अनाक्रमणाच्या प्रतिबंधक कुंपणाने ते बंदिस्त केले जाते. स्वातंत्र्याची व पारतंत्र्याची अखेरही असीम अनिर्बंधनानेच होते. स्वातंत्र्यापूर्वी पारतंत्र्य असते हे खरे आहे, परंतु पारतंत्र्याआधीही स्वातंत्र्यच असते. किंबहुना स्वातंत्र्यच सर्वप्रथम असते. नंतर ते अधिगृहीत केले जाते व पारतंत्र्य सुरू

होते. पुन्हा स्वातंत्र्याची निकड माणसास उत्स्फूर्तपणे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी प्रेरित करते. म्हणून स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठीच्या संघर्षांइतकाच संघर्ष हा असलेले स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी व पारतंत्र्यापासून दूर राहण्यासाठी करणेही आत्यंतिक गरजेचे ठरते. स्वातंत्र्यलढा आपणास स्वातंत्र्यासाठीचा संघर्ष व बलिदानाची आवश्यकता व महती पटवतो. तथापि परतंत्र जगणे आपणास आत्मचिंतन करण्यासाठी अंतर्मुख करतो. ज्या कारणांनी स्वातंत्र्य गमावले-हिरावले गेले, तशा कारणांचा उद्भव होऊ न देणे यासाठी स्वातंत्र्याचा जागर अर्थात त्याबद्दलची सुजाणता निर्माण होत राहणे गरजेचे ठरते. स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य या अवस्था आहेत. दोहोंच्या अतिशोक्त वापराने परस्पर अवस्थांतर होते. मात्र माणसास हितावह व सुखदायी अशी स्वातंत्र्याची अवस्था ही दीर्घायु व चिरायु करण्यासाठी रचनात्मक व धोरणात्मक आखणीची गरज असते.

मानवी आंतरक्रियांच्या सर्वच क्षेत्रात स्वातंत्र्य व पारतंत्र्याचे अस्तित्वही अनिवार्यपणे असते. स्वातंत्र्याचा स्पष्ट बोध पारतंत्र्याच्या पार्श्वभूमीने होतो. भयान अंधारी रात्र सरत असता उषःकालाची जाणीव व आतुरता प्रकाशमान दिवसाकडे खेचून नेते. प्रभातीच्या रंगाचा आनंद देते. सकळ चराचरात चैतन्य वाढते. मात्र या चैतन्यास पुन्हा सुप्तावस्थेचा धोका असतो. दिवसास पुन्हा रात्रीचे भविष्य असते. अंधार सरून पहाट होते; दिवस येतो हे जितके सत्य आहे, तितकेच दिवस सरून रात्र येते हेही सत्य आहे. स्वातंत्र्य-पारतंत्र्याचे हे चक्रही असेच अव्याहतपणे चालू आहे. जिथे आज स्वातंत्र्य आहे, तिथे काल पारतंत्र्य होते; परंतु तत्पूर्वी परवाही तिथे स्वातंत्र्य होते. जिथे आज पारतंत्र्य आहे, तिथे काल स्वातंत्र्य होते मात्र त्याआधीही पारतंत्र्य होते. हे चक्र मानव आजतागायत अनुभवत आहे. त्याचे परिणामही भोगत आला आहे. दिवस-रात्रीचे चक्र हे नैसर्गिक व अपरिवर्तनीय आहे. मात्र स्वातंत्र्य-पारतंत्र्याचे चक्र हे मानवी शक्तीने फिरत आहे. माणूस स्वयंप्रेरणेने ते फिरवत आहे. हे चक्र स्वातंत्र्याच्या टप्प्यावर आणून कायमचे स्थिर करणे त्याच्या हातात आहे. मात्र त्यासाठीही त्यास आपली शक्ती-युक्ती खर्च करावी लागेल. त्यासाठीचे त्याग-समर्पणही त्यास करावे लागेल. मात्र त्यासाठी प्रथम स्वातंत्र्य बोध होणे व तो कायम राहणे गरजेचे ठरते. स्वातंत्र्य हे पारतंत्र्यावरील उपचारात्मकरित्या जसे विकसित होत असते, तसेच 'पारतंत्र्य प्रतिबंधक' म्हणूनही त्याचे विकसन होणे अगत्याचे ठरते. पारतंत्र्यात स्वातंत्र्याचे ध्येय असते. तथापि स्वातंत्र्यामध्ये जर ध्येय नसेल तर ध्येयहीनतेने पुन्हा

पारतंत्र्याकडे वाटचाल होते. म्हणून स्वातंत्र्याचे सक्षमीकरण होत राहणे गरजेचे असते. शिवाय स्वातंत्र्याची परिणती निरामय, सर्जनशील, मंगलमय जीवनात होऊन त्यास सार्थक असे पूर्णत्व येईल. स्वातंत्र्य या साधनाने पूर्णत्व प्राप्त होणे म्हणजे सर्व उणिवांची भरपाई करणे होय. जेव्हा माणूस पूर्णतः आत्मनिर्भर होतो, तेव्हा तो पूर्णपणे सर्व बंधनांनी मुक्त होतो. त्यास स्वाधिनत्व येते. हे स्वाधिनत्व म्हणजेच मुक्ती. मात्र या मुक्तीच्या द्वारात प्रवेशासाठी स्वातंत्र्याच्या अधिकाधिक उन्नत टप्प्यावरच्या पायऱ्या मात्र चढत गेल्या पाहिजेत. माणूस जेव्हा गरजामुक्त अस्तित्व राखू शकेल, तेव्हा तो पूर्णपणे बंधमुक्त होईल. तेव्हाच त्यास संपूर्ण स्वातंत्र्याचा अर्थात मुक्त जीवनाचा आनंद उपभोगता येईल.

पदार्थाचे गुणधर्म हे नियम व सूत्रात मांडता येतात. मानवेतर सजीवांच्या वर्तनाचे शास्त्रही बहुतांशी अचूकपणे मांडता येते. मात्र मानवाच्या जीवन व्यवहारांची क्लिष्टता लक्षात घेता मानवाने निर्मिलेल्या स्वविकासाच्या संकल्पना या एका ठरावीक व्याख्येत-सूत्रात पूर्णतः बांधता येत नाहीत, म्हणून माणसाचा माणसाविषयीचा कोणताही सिद्धांत हा संपूर्ण व अंतिम नसतो. मानवी व्यक्तित्व हे बहुआयामी असून अनेक पैलूंनी ते मढलेले आहे. त्यातून अनेक सकारात्मक व नकारात्मक परिवर्तनेही घडून येत असतात. तथापि सकारात्मक परिणामांच्या पार्श्वभूमीवर मानवी वर्तनाचे नियमन होण्यातच सार्वहित सामावलेले आहे. त्या अनुषंगाने माणसाने आपल्या समाजशीलतेचा विकास करून सामाजिक व्यवस्था निर्माण केल्या. त्यांची कालानुरूप उपयोगिता वाढविताना व्यवस्थेमध्ये तो बदलही करू लागला. मानवाने आपल्या वर्तन व्यवहार नियमनाच्या व विकासाच्या दृष्टीने उपयोगितेच्या आधारावर अनेक संकल्पना मांडल्या. त्याच्या प्रस्थापनेसाठी संघर्ष केला व त्या कालबाह्य झाल्यानंतर नव्या रूपात नवसंकल्पनाही सादर केल्या. म्हणून समाजविकासाच्या अनेक संकल्पनांच्या व्याख्या या पुनर्गठित होत असतात. शिक्षण, आरोग्य, स्वातंत्र्य, न्याय, धर्म, निष्ठा, संधी, संकेत, रिवाज, व्यवस्था या संबंधीच्या संकल्पनाही नित्य उत्क्रांत होत असतात. समान ध्येय असणाऱ्या व्यक्तीच्याही संकल्पना, मार्ग, संबोध, आकलन हे वेगवेगळे असतात. विविध दृष्टिकोनातून संकल्पना मांडल्या जातात व सर्वसमावेशकतेतून व्यावहारिकतेनुसार त्याची स्वीकृती होत असते. मानवाचे पदार्थाविषयक ज्ञान जसे अचूक व सखोल बनत चालले आहे, तसा भौतिकतेचाही मानवी संकल्पनांच्या सुधारणेतील वाटा वाढत आहे. 'स्व' विकासाची माणसाची संकल्पना ही

अभौतिकतेकडून भौतिकतेकडे संक्रमित होत आहे. त्यानुसार व्यवस्थेतही वस्तुनिष्ठता येत आहे. ही वस्तुनिष्ठता पदार्थवादी म्हणजेच निश्चित गुण-नियम-सूत्र बद्ध असण्यासाठी त्यामध्ये परिपूर्णता आणण्याचा सातत्याने प्रयत्न होत आहे. त्यातून व्यक्तिवादाचे महत्त्व कमी होऊन वस्तुवादाचे महत्त्व वाढले. त्यामुळे व्यक्तीची वस्तूविषयीची बांधिलकी वाढून व्यक्तीविषयीची बांधिलकी कमी झाली. अनौपचारिकतेच्या जगातून माणसाने औपचारिकतेच्या विश्वात बस्तान मांडले. त्यामुळे त्याच्या वर्तनातील यांत्रिकता वाढली. मानवी संकल्पना या व्यक्तीसंबंधाऐवजी वस्तुसंबंधित बनल्या. त्यातून स्वातंत्र्य व पारतंत्र्याच्या संकल्पनाही आज बदलल्या आहेत. व्यक्तीकडून व्यक्तीवर असलेले बंधनयुक्त पारतंत्र्य वा व्यक्तीपासून व्यक्तीस बंधमुक्त असे स्वातंत्र्य, यापलीकडे जाऊन वस्तुच्या अभावी येणारे परतंत्र व वस्तुच्या प्रभावाने मिळणारे स्वातंत्र्य यासही अनन्यसाधारण महत्त्व आलेले आहे. म्हणून स्वतंत्र-पारतंत्र्येच्या संकल्पना या फक्त वैयक्तिक वा मानवी संकल्पना राहिलेल्या नाहीत, तर त्याही वस्तुनिष्ठ व अमानवी संकल्पना झालेल्या आहेत. अर्थात त्यातच आज माणसाचे हित आहे. हजारो वर्षांच्या गरजांची पूर्ती होऊन साधनांची कमतरता भरून निघत असताना त्यायोगे येणारी जीवनाची सुसह्यता माणसास निश्चितच दिलासा, आधार, आल्हाद देणारी आहे. माणसाची वस्तूची तहान भागल्यानंतर त्याच्या संकल्पना पुन्हा व्यक्तिनिष्ठ बनू लागतील. किंबहुना त्याची प्रचितीही नेहमीच स्थल-कालपरत्वे येत असते. वस्तुनिष्ठतेवर आधारित आजची स्वातंत्र्याची संकल्पना ही बहिर्मुखी आहे. याआधी ही संकल्पना जेव्हा व्यक्तिवादी होती, तेव्हा ती अंतर्मुखी होती. आजही बहिर्मुखता व अंतर्मुखतेचा हा फेरा अनुभवास येत असतो. अर्थात व्यक्तिवादी संकल्पनेत मानवी हस्तक्षेपास बराचसा वाव असे. त्यामुळे संभ्रमाच्या शक्यताही मोठ्या होत्या. आज मानवी तत्त्वज्ञानात वस्तुनिष्ठता आल्याने त्यातील संभ्रम कमी झाला आहे. त्यामुळे तत्त्वज्ञान हे वास्तवदर्शी बनत आहे. तत्त्वांना चिकटलेल्या व्यक्तिवादामुळे ह्या तत्त्वज्ञानास व्यक्तीचे नामाभिधान प्राप्त होत असे. आज भौतिक गरजांनुसार तत्त्वज्ञान विकसित होत असल्याने व्यावहारिकता व उपयोगितेच्या तत्त्वानुसार तत्त्वज्ञानाची रचना बहुआयामी व सार्वत्रिकरित्या होत आहे. त्यामुळे एखाद्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव व त्या तत्त्वज्ञानावरील एखाद्या व्यक्तीचा प्रभाव अशा चाकोरीबद्ध संकल्पनेतून आज मानवी तत्त्वज्ञान मुक्त होत आहे. व्यक्तीमहात्म्य संपून आता वस्तूमहात्म्य वाढले आहे. आज माणसाच्या

जीवनातील परिवर्तने ही व्यक्तीवाचक नसून वस्तुवाचक आहेत. वस्तुंनी मानवी जीवनात नित्य परिवर्तन घडत आहे. त्यामुळे माणसाचे व्यक्तिवादाकडे साहजिकच दुर्लक्ष होत आहे व हा अनुभव जागतिक आहे. उलटपक्षी व्यक्तीचाच वस्तुसारखा वापर करण्याची प्रवृत्तीही बळावली आहे.

आज स्वातंत्र्य कुणीकडे चाललेले आहे? स्वातंत्र्यासोबत माणसाचा प्रवास सदिश होत आहे का? असा प्रश्न पुष्कळजणांना पडत असतो. निश्चितच पूर्वीचे स्वातंत्र्याचे गृहीतक व आजचे त्यासंबंधीचे गृहीतक यामध्ये अंतर दिसून येते. स्वातंत्र्य ही प्रगमनशील व आशावादी संकल्पना आहे. त्यांच्या आकांक्षा जशा वर्तमानात पूर्ण होतात, तशाच त्या भविष्यातही सामावलेल्या असतात. त्यामुळे भविष्यानुवर्ती असल्यामुळे स्वातंत्र्याची गृहीतकेही परिस्थितीनुरूप गरजेप्रमाणे बदलत असतात. म्हणून स्वातंत्र्याची सिद्धता आपण निर्धारित केलेल्या प्रतिमेशी सुसंगत असलेच असे नाही.

स्वातंत्र्याच्या पूर्वीच्या संकल्पना या सुरक्षिततेशी संबंधित होत्या. आज त्या सुशिक्षिततेच्या मार्गाने सुस्थापिततेवर आधारलेल्या आहेत. पूर्वापार स्वातंत्र्यधारणांमध्ये बदल होत आले असून आज त्यामध्ये आमूलाग्र असे परिवर्तन झालेले आहे. त्यामुळे 'स्वातंत्र्याचा अर्थ' हा नव्या संदर्भाने समजून घेणे हे व्यवहार्य व समयोचित बनते. तसेच स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेमागील मूळ उद्देशही समजून घेणे महत्वाचे ठरते. स्वातंत्र्याचे प्रयोजन व कार्यकारकता समजून घेतली की त्याचे प्रभावक्षेत्र व त्याच्या सीमारेषाही लक्षात येतात. स्वातंत्र्यासंबंधीची समज अधिक सखोल होणे वा अपसमज, गैरसमज दूर होणे यातच स्वातंत्र्याचे यश सामावलेले आहे. स्वातंत्र्याची जाण ही वास्तवतेचे भान ठेवून वाढवावी लागते. स्वातंत्र्याच्यायोगे माणसाने बरेचसे मिळवलेले आहे, तथापि मिळवलेले राखण्यासाठी व आणखी पुढचा टप्पा गाठण्यासाठी स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेस अधिकाधिक विस्तृत करण्याची गरज आहे. जास्तीत जास्त त्रुटी दूर करून अधिकाधिक अचूकता आणण्यानेच स्वातंत्र्याची निकोपता जोपासली जाईल. आज स्वातंत्र्यलढा हा पूर्वीप्रमाणे केंद्रीभूत नसून विकेंद्रित पद्धतीने लढला जात आहे. त्यामुळे तो स्थूलरूपात न दिसता सूक्ष्मरूपात पसरलेला आहे. स्वातंत्र्यासाठीचा माणसाचा संघर्ष आजही संपलेला नाही. मात्र त्याचे स्वरूप बदलले आहे. या स्वातंत्र्यलढ्यातील निर्विवाद व निर्णायक यशप्राप्तीसाठी या लढ्याचे समग्र आकलन होणेही तितकेच गरजेचे ठरते. स्वातंत्र्य हे व्यक्तिनिष्ठ

असो वा वस्तुनिष्ठ त्याचे परिणाम हे माणसाच्या व समस्त मानवेतरांच्याही हिताचे असतील तर त्याचे प्रचलन व प्रयोजन फलद्रूप झाले असे म्हणता येईल. माणसाचा सर्वांगीण विकास व त्यायोगे सर्वोदय हे मानवी स्वातंत्र्याचे ध्येय आहे. त्यासाठी स्वातंत्र्यसंज्ञानता गरजेची ठरते. स्वातंत्र्याच्या पूर्व संकल्पनांशी व पूर्वासुरींच्या ध्येयासक्तीशी आजच्या नवसंकल्पना व नवआशावादाशी जोडून साकव बनवल्याशिवाय स्वातंत्र्याचा मार्ग सुकर होणार नाही. स्वातंत्र्याचे संभ्रम दूर होऊन त्याच्या परिसीमा जाणून घेण्यासाठी स्वातंत्र्याचा अर्थ जाणून घेणे अगत्याचे ठरते. 'स्वातंत्र्यायण' आपले स्वातंत्र्यासंबंधीचे पूर्वग्रह दुरुस्त करण्यास, वर्तमानातील संभ्रम दूर करण्यास व भविष्यातील स्वातंत्र्यासंबंधी स्वच्छ दृष्टिकोन देण्यास मदत करेल अशी आशा आहे. असा दावा नाही की या पुस्तकातील विचार निर्विवाद व सर्वकष आहेत, मात्र स्वातंत्र्याचा अर्थ समजण्याच्या दृष्टीने ही एक विस्तृत चर्चा असल्याचे वाचनांती वाचकास वाटल्यास पुस्तकाचे प्रयोजन सफल झाले असे म्हणता येईल.

- श्री. सचिन कुसनाळे

अनुक्रमणिका

१. विर्केद्रित आदर्शवाद	१३	२९. स्वैराचार	११५
२. स्थित्यंतर	१८	३०. सहअस्तित्व	११८
३. अतिवस्तुवाद	२१	३१. बंधुता	१२१
४. लोकसंस्कार	२५	३२. निःस्पृहता	१२५
५. सर्वोदय	२८	३३. मृत्यू	१२८
६. अर्थभेद	३२	३४. सुसंवाद	१३१
७. स्त्री-पुरुष समानता	३६	३५. ज्ञानरंजन	१३५
८. धर्मस्वातंत्र्य	४०	३६. सविनयता	१३८
९. ऋणात्मकता	४३	३७. परिणाम	१४२
१०. गरजाधिनता	४७	३८. वस्तुनिष्ठा	१४६
११. मुक्ती	५०	३९. उत्तरदायित्व	१४९
१२. पात्रता	५३	४०. समता	१५३
१३. अहिंसा	५७	४१. आत्मवंचना	१५६
१४. क्रांती	६०	४२. छंदोपासना	१५९
१५. सामिश्रता	६३	४३. अभिव्यक्ती	१६२
१६. नैसर्गिकता	६७	४४. भयमुक्ती	१६६
१७. एकता	७१	४५. प्रसारमाध्यमे	१६९
१८. व्यक्तिमत्त्व	७५	४६. संकोच	१७२
१९. स्वातंत्र्य	७८	४७. शहीदत्व	१७५
२०. आचारसंहिता	८१	४८. शुचिर्भूतता	१७९
२१. सूचनास्वातंत्र्य	८५	४९. शिष्टाचार	१८३
२२. भेदता	८९	५०. मूलभूत गरजा	१८७
२३. चारित्र्य	९१	५१. अतिरिक्त मूल्य	१९१
२४. सत्याग्रह	९४	५२. वारसा	१९५
२५. स्पर्धा	९८	५३. असामान्यीकरण	१९८
२६. शक्तीसाधना	१०३	५४. समारोप	२०१
२७. स्वावलंबन	१०७		
२८. दायित्व	१११		

१. विकेंद्रित आदर्शवाद

समाजवाद हा समाजविकासाच्या मूलभूत तत्त्वावर आधारलेला असतो. समाजवाद हा समाजाभिमुख असतो. समाजोद्धाराचे तत्त्वज्ञान तो मांडतो. समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठीच्या सर्व क्लृप्त्या व सूत्रे समाजवाद चोखाळतो. म्हणूनच समाजवाद हा ठोकळाबद्ध नसून त्याची विशिष्ट अशी साचेबद्ध चौकट कायमस्वरूपी असू शकत नाही. समाजवादी रूपरेषा ही समाजाबरोबरच गरजेनुसार व अपेक्षानुरूप बदलत असते. व्यक्तींच्या समूहाचे समाजीकरण करण्यासाठी हजारो वर्षांपासून आजतागायत समाजवाद अनेक रूपांतून मांडला व रुजवला गेला. व्यक्ती आपल्या आकांक्षेचे प्रतिबिंब हे समाजात पाहात असते. समाजाच्या उन्नतीचे मापदंड हे व्यक्तींच्या उन्नतीवरून ठरत असतात. व्यक्ती आणि समाज यांच्या समांतर व संतुलित विकसनासाठी व विसंगती संपवण्यासाठी सामाजिक मूल्ये ही समाजवादाच्या रूपात कार्यप्रवण होत असतात. समाजवाद हा नेहमी सामाजिक अस्वस्थतेचे प्रतिनिधित्व करत असतो. सामाजिक अस्वस्थता हा समाजास असलेला दुर्धर आजार असून जोपर्यंत आजार आहेत तोपर्यंत वैद्य असणार; तदुत्तरूप सामाजिक अस्वस्थता असेपर्यंत समाजवादही सक्रियपणे कार्यरत असणार. जेव्हा सामाजिक अस्वस्थता ही पूर्णतः सामाजिक स्वास्थ्यात परिवर्तित होईल, तेव्हा समाजवादाचे ध्येय साकार होईल. व्यक्तिगणिक आजारांची जशी विविधता असते, तसेच समाजाच्या प्रकृतीनुरूप कालगणिक विविध समस्या बळावत असतात. म्हणूनच समाजानुरूप असा समाजवाद प्रत्येक कालखंडात व भूखंडातही आकारास येत असतो. यासाठीच प्रत्येक संदर्भातील समाजवाद हा भिन्न असतो. किंबहुना तो तसा भिन्न असला पाहिजे. उद्गाता स्वतः समाजच असतो. उदयोन्मुख पिढीचा हात धरून तो फळत-फुलत असतो. समाज हा समाजवादी विचार स्वतःसाठी विकसित करून स्वतःसच अर्पण करीत असतो. समाजशास्त्र हे समाजाच्या वर्तमानकालीन व भूतकालीन स्थिती-प्रगतीचे प्रामुख्याने अध्ययन करते. मात्र समाजवाद हा मुख्यतः

भविष्यवेधी आहे. समाजवाद हा शास्त्रांच्या पारंपरिक धारणांपासून मुक्त होऊन नवरचनावादास स्वीकारण्याची प्रेरणा देत असतो. समाजवाद हा कालबाह्य सामाजिक संकेतांच्या प्रचलनास अव्हेरून कालबद्धता हीच निष्ठा जपून परिवर्तनाचा वसा घेतो. मात्र समाजवारशाची तो प्रतारणा करतो. समाजशास्त्राप्रमाणे समाजवाद हा वारसा परंपरेस जपण्याचा प्रयत्न करीत नाही.

समाजाचा नैतिक, आर्थिक, बौद्धिक, भौतिक, सांस्कृतिक स्तर उंचावण्यास समाजाचे निरीक्षण, परीक्षण व दिशादर्शनाचे दायित्व समाजवाद नेहमी पार पाडत असतो. समाजवाद ही चल राशी आहे. तो एका व्यक्तीच्या विचाराशी काहीकाळ अर्थात कालपरत्वे सुसंगत असू शकतो, मात्र समाजवाद हा सदैव व्यक्तिनिष्ठ नसतो किंवा समाजाची व्यक्तिनिष्ठा ही कालपरत्वे बदलत असते. संपूर्ण समाज हा सामान्य पातळीवर स्थिर असतो. मग तो प्रगत असो वा अप्रगत. समाजाने धारण केलेली पातळी ही तत्कालीन सामान्य पातळी असते. तसेच समाजात आणखी वरची पातळी गाठण्याची सुप्त ऊर्मी असते. ही ऊर्मी समाजातील असामान्य अशा कर्तृत्ववान व्यक्तीच्या अनुकरणाने पूर्ण होत असते. उत्थानाची सुप्त ऊर्मी अग्रेसर असणाऱ्या प्रतिभावंतांच्या अनुकरणाने भागत असते. म्हणून समाज हा अशा ऊर्ध्वगामी नेतृत्वाच्या शोधात असतो. समाज हा नायकप्रधान असतो. प्रत्येक समाजास एक नायक असतो. समाज हा सामाजिक आकांक्षेने त्याच्यामागून जातो. बऱ्याचदा त्या आकांक्षा पूर्ण होतात, तर काहीवेळा त्या धुळीस मिळतात. कारण समाज हा जसे नेतृत्व स्वीकारतो तसेच नियंत्रणही. त्यामुळे त्याचे उन्नत-अवनत परिणामही समाजावर होत असतात.

अर्थात, अनेक अंगांनी समाजाचे ऊर्ध्वगमन होत असताना प्रत्येक क्षेत्रातील नायकत्व हे वेगवेगळे असते. जेव्हा समाज एकाच सामाजिक गरजेने प्रभावित असतो व त्याची प्रतिपूर्ती हे एकमेव ध्येय त्या समाजाचे असते, तेव्हा एक नायकत्व स्वीकारले जाते. कारण अशी एकच गरज समाजाच्या पतनास कारणीभूत होत असते. तेव्हा समाजाचे सर्वांग हे एकांग विकसित करते. इतर अंगक्षेत्राच्या अस्तित्वास गौण स्थान असते. म्हणून एक नायकत्व एकांगाच्या प्रभावाने स्वीकारले जाते. समाजास पतितापासून पावन बनवणारी व्यक्ती ही समाजादर्श बनते. असा पावन झालेला समाज हा आदर्शवादी बनतो. समाजास नेहमीच दीपस्तंभासारखे आदर्श हवे असतात. त्याच्या प्रकाशात निर्देशानुसार त्यास पुढील वाटचाल करायची असते. म्हणून जाणत्या लोकांचा सामाजिक आदर्शासाठी

नेहमी आग्रह असतो. आदर्श अशा उन्नत उंचीकडे समाजास नेण्याचा खटाटोप समाजधुरीण करत असतात. समाजास आदर्शवादी बनवण्याचे कार्य हे अनेक रीतीरिवाजातून रुजवले - घडवले जाते. आदर्शवाद हा समाजसंस्कार बनतो. त्यातून व्यक्तीस विभूती मानून त्याशी निगडित वस्तूंना प्रतिमा-प्रतीकेही बनविली जातात. त्यातून पवित्रता हा आदर्शवादाचा आत्मा बनतो.

तथापि जसा समाज पुढील स्तर प्राप्त करतो, तेव्हा त्यास नव्या गरजानुरूप नवआदर्शाची गरज भासते. हे नवआदर्शही समाज शोधतो. नवे नायकत्व त्यातून उदयास येते. पुन्हा आदर्शवादी समाजीकरणाचे जतन-संवर्धन नव्याने केले जाते, हा प्रघात निरंतर असतो. जेव्हा समाज हा बहुअंगांनी विकास पावत असतो, तेव्हा त्यास बहुविध गरजा सतावत असतात. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये त्यास विकासाच्या दृष्टीने वेगवेगळे आदर्श हवे असतात. समाजाची एकच प्रमुख गरज जेव्हा नसते, तेव्हा बहुविध गरजांच्या अनुरोधाने बहुविध आदर्श समाज निर्माण करतो. समाज हा नेहमीच गरजाधिष्ठीत असतो. मात्र तो प्रत्येकवेळी एकाच गरजेने प्रभावित असतो असे नाही. एकाच गरजेने जेव्हा समाजाची दीर्घ घुसमट होत असते, तेव्हा एक आदर्श नायकत्व उदयास येते. अर्थात समाजमनाचेच ते प्रतिबिंब असते, त्यामुळे समाजास ते शिरोधार्य असते. शिवाय ते आदर्शही बनते. मात्र समाज जेव्हा एका प्रमुख गरजेच्या प्रभावात नसतो, म्हणजे समाज हा गरजारहित असतो असे नव्हे तर सामाजिक गरजा या बहुविध असतात, तेव्हा समाज नायकत्वाचेही विकेंद्रीकरण होते. अनेक नायक प्रत्येक क्षेत्रामध्ये गरजेनुरूप उदयास येतात. अर्थात अशी सामाजिक स्थिती म्हणजे समाजाच्या बहुअंगी विकासाची नांदी होय. यावेळीही समाज हा नायकत्व प्रधान असतोच, परंतु हे नायकत्व हे केंद्रीभूत पद्धतीने एकाच ठिकाणी, एकाच व्यक्तीत एकवटलेले नसते. त्याचे बहुरूपात अवतरण होत असते. तसेच साधारण सामाईक गरजांसाठी सर्वसाधारण सामाईक नायकत्व तयार होते. असे नायकत्व हे संपूर्ण समाजाचे प्रतिनिधित्व करत असले तरी ते आदर्शभूत ठरत नाही. एक नायकत्वाचे संकेत मात्र समाज पाळत असतो. कारण असे झाले नाही तर नायकाची जागा ही खलनायक भरून काढतात व समाजाचे शोषण होते.

जेव्हा समाजास एकच विशेष नायक नसतो, तेव्हा दोन गोष्टी संभाव्य असतात. एकतर समाजमन निराश झालेले असते. अर्थात नायकाचे अपयश वा त्याकडून निराशा झाल्याने समाजमन खचलेले असते किंवा समाजाचा बहुअंगी विकास होत असतो. त्यामुळे त्यास अनेक रूपात नायकत्वाची गरज असते.

एकाच साचेबंद आदर्शाने समाजाच्या आकांक्षा पूर्ण होत नसतात. तेव्हा विशेष नायकत्व असत नाही. अर्थात, पहिली स्थितीच यापूर्वी सामान्यपणे असायची; मात्र आजची सामाजिक स्थिती अशी आहे की एक विशेष नायकत्व समाजाच्या उन्नतीची तृष्णा भागवू शकत नाही. त्यामुळे बहुविध नायकत्व व त्यायोगे बहुविध आदर्शवादी सामाजिकता दिसून येते. याला काहीजण अनादर्शवादी समाज असे संबोधतात. स्थूलार्थाने समाजापुढे कुणीही एक प्रभावी आदर्श नसतो. कारण समाज हा एकाच प्रमुख गरजेच्या प्रभावाखाली नसतो. जेव्हा एकाच प्रमुख गरजेने समाज प्रभावित असतो, तेव्हा एक प्रभावशाली नायकत्व निर्माण होते. समाजच त्यास प्रभावी बनवतो. तथापि बहुविध गरजांतून बहुविध आदर्शही समाज निर्माण करतो. त्यावेळी केंद्रीभूत नायकत्व व आदर्शवाद दिसून येत नाही. त्यातून अनादर्शवादाचा भ्रम निर्माण होतो. हा भ्रम अनेक विचारवंतांना सतावत असतो. समाजावर एकाच नायकत्वाचा प्रभाव असण्याचा प्रघात जेव्हा खंडित होतो, तेव्हा समाजचिंतकांना समाजाच्या सदिश वाटचालीविषयी चिंता निर्माण होते. अर्थात समाजाची ही वाटचाल एकाच दिशेने नसते. त्यामुळे ती भरकटत असल्याचाही आभास निर्माण होतो. मात्र समाज हा एका विशिष्ट दिशेने जरी जात नसला तरी तो सदिश नसतो, असे होत नाही. बहुदिशांनी तो प्रसरण पावत असेल म्हणून तो दिशाहिन-अदिश नसतो. तो अनादर्शवादीही नसतो. तथापि ज्या-त्या अंग-क्षेत्राच्या दिशा व आदर्श हे भिन्न असतात. त्यानुरूप विकेंद्रित नायकत्व व आदर्शवाद समाज जोपासत असतो.

विकेंद्रित नायकत्व हे निर्नायकी व विकेंद्रित आदर्शवाद हा अनादर्शवाद मानला जातो. अनादर्शवादी समाज हा वस्तुतः आदर्शहीन नसतो. बहुरूपात तो प्रकट झालेला असतो. ती समाजाची तत्कालीन गरज असते. बऱ्याचदा एकमुखी-एकहाती नायकत्वाच्या सरावाने अशा नायकत्वाच्या अभावात समाज हा आदर्शानुकरणाअभावी रसातळाला जात असल्याचा संभ्रम निर्माण होतो. तथापि आदर्शवादाप्रमाणेच अनादर्शवाद ही समाजाची गरज असते. समाजाची ती विशिष्ट स्थिती असते. समाज हा नेहमीच आदर्शवादी असतो. तथापि स्थूलार्थाने अनादर्शवाद म्हणजेच विकेंद्रित आदर्शवाद हे केंद्रीभूत आदर्शवादाकडून समाजाचे झालेले संक्रमण असते. समाजाच्या या संक्रमणासही चिंतकांना समजून घेणे गरजेचे ठरते. विकेंद्रित नायकत्व व त्या ओघाने येणारा विकेंद्रित आदर्शवाद हा वरकरणी अनादर्शवाद वाटत असला तरी तोही आदर्शवाद असतो. आदर्शवादाचे

विविध साचे असू शकतात. त्यांचे आकार हे गरजेनुसार बदलूही शकतात, हे सत्य स्वीकारणे मात्र अपरिहार्य व अगत्याचे असते. स्वातंत्र्य हे आदर्शवादाच्या कक्षेत जसे फुलते-फळते तसेच अनादर्शवादाच्या छायेतही बहरते हे वास्तव समजून स्वातंत्र्याच्या अपसमाजातील आदर्शहीन संकल्पनेचे निर्मूलन झाले पाहिजे. स्वातंत्र्य हे आदर्शवादी असते. काहीवेळा स्थूलार्थाने ते आदर्शवादी नसले तरी सूक्ष्मार्थाने आदर्शवादी नक्कीच असते. स्वातंत्र्यामध्ये विकेंद्रित आदर्शवाद हा प्रभावी असतो. पारतंत्र्यात केंद्रीभूत आदर्शवाद प्रभावी असतो. मात्र स्वातंत्र्य हे आदर्शहीन कधीच नसते. आदर्शहीन समाज हा दिशाहीन असतो, अशा समाजाचे पतन होते. समाजास पतनापासून वाचण्यासाठी आदर्शवादाची मूलभूत अशी गरज असते. स्वातंत्र्यातही आदर्शवाद हा विकेंद्रित आदर्शवादाच्या अंगाने अशाप्रकारे अपरिहार्य ठरतो.

२. स्थित्यंतर

स्थित्यंतर हे आधुनिक समाजाच्या प्रागतिकतेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. विविध अंगांनी विकसन होत असताना तितके स्थित्यंतरही समाजात घडून येत असते. त्यामुळे व्यक्तीस जसे नित्य अद्ययावत होण्याची आवश्यकता असते, तशीच गरज समाजव्यवस्थांमध्येही निर्माण होते. अन्यथा व्यक्ती वा समाजामध्ये जो अवकाश निर्माण होतो; तो विकासासोन्मुखतेस गिळंकृत करू लागतो. व्यक्ती-समाज हे अधोगतीत खेचले जातात. अर्थात ही स्थित्यंतरे अनायासे घडून येत नाहीत. संघर्षाशिवाय स्थित्यंतर घडत नाही. संघर्ष हा अस्वस्थतेतून निपजतो. परिवर्तन हे संघर्षातून जन्मते. परिवर्तनासाठीचा प्रतिक्षावधी जितका कमी तितका संघर्ष तीव्र असतो; तर परिवर्तनासाठीचा प्रतिक्षावधी जितका अधिक तितका संघर्ष सौम्य असतो. तीव्र वा सौम्य संघर्षाशिवाय परिवर्तन घडत नाही. नव्या परिस्थितीची पार्श्वभूमीही नवी असते. तसेच नव्या धाटणीची नवतेस सामावून घेणारी व्यवहार-व्यवस्था निर्माण करावी लागते. तसेच अनेक संकल्पनांचे संदर्भ बदलून नवा अन्वयार्थ शोधणे गरजेचे ठरते. याच धर्तीवर स्वातंत्र्याच्या तत्वांच्या उपयोजनाची परिमाणेही बदलत राहतात. त्यामुळेच कालपर्यंत ज्या गोष्टी त्याज्य वा नगण्य मानल्या जात असत, त्यांची आजची निकड व महत्त्व बदललेले असते. त्यानुरूप स्वातंत्र्याची तत्वेही दोलायमान होत कोलांटी उडी मारतात. कालपर्यंत ज्याच्या बाजूने उभे राहून त्यास भक्कम पाठबळ दिले, ती बाजू सोडून विरोधी बाजूनेही स्वातंत्र्य तत्वे ही क्रियाशील होतात. अर्थात तत्वांचे मूलगामीत्व व सार्वभौमिकत्व ही सदा अबाधित राहूनच कार्यकारण घडून येते. तत्वे ही परिस्थितीशी नव्हे तर उद्दिष्टांशी बांधील असतात. नव्या परिस्थितीत नवी भूमिका वठवताना मूळ हेतू मात्र कायम असतो. मानवी मूल्यांशी अखंड एकरूपता दाखवत असताना विशिष्ट व्यक्ती व मानवी गटांशी स्वातंत्र्यमूल्ये ही कायमची बांधलेली नसतात. परिस्थितीसापेक्ष स्वातंत्र्य मूल्ये ही आपल्या भूमिकांचे निर्धारण करत असतात.

स्वातंत्र्याची तत्त्वे व मूल्ये ही आज शब्दबद्ध करून नियमित करण्यात आली आहेत. त्यामुळे त्यामध्ये निश्चितच सुस्पष्टता आलेली आहे. ती तत्त्वे व मूल्ये यांचे जतन-संवर्धन होण्यासाठी जाणीवपूर्वक व्यवस्था निर्माण केल्या जात आहेत, ही मोठी सकारात्मक बाब आहे. मात्र स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचा शोध हा अलीकडील दोन-चार शतकातला निश्चितच नाही. हजारो वर्षांपासून मानवी समाजव्यवस्था स्वातंत्र्याची मूल्ये जोपासत आली आहे. अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली. त्या प्रत्येक स्थितीतील स्वातंत्र्यमूल्यांना वेगळा चेहरा होता. तथापि त्याचे अंतरंग एकच होते. विविध काळातील संकलिष्ट समस्या, तत्कालीन गरजा, अनुरूप रीति-रिवाज, भौगोलिक-भौतिक मर्यादा यानुसार माणसाने समाजसंस्था सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामध्ये काही ठिकाणी हक्कांचे वितरण तर काही ठिकाणी बंधनांची बांधिलकीही कमी-अधिक दिसून येते. काही ठिकाणी हक्कांचे हनन व दुसरीकडे आधिक्यही दिसून येते. काही ठिकाणी बंधनांची भरमार दुसरीकडे सैलबंधही दिसून येतात. मात्र बऱ्याच ठिकाणी बहुतांशी समता, न्याय, प्रेम सहिष्णूता, सहकार्य, निष्ठा अशा मानवतावादी तत्त्वांच्या पोषणाकडेच कल दिसून येतो. हक्क, अधिकार, बंधने यांचे कमी-अधिक प्रचलन हे अपरिहार्यतेतून व काहीवेळा मनमानी वर्तनातूनही प्रत्ययास येत असते. त्यास ऐतिहासिक व सद्यकालीन व्यवस्थाही अपवाद नाहीत. मात्र स्वातंत्र्याची जोपासना ही पूर्वापार होत आली आहे यात शंका नाही.

अर्थात, कोणतीही व्यवस्था कोणत्याही काळात निर्दोष नव्हती व आजही ती सदोष आहे. तथापि व्यवस्था निर्दोष आहे की नाही हा भाग तितका महत्वाचा नाही जितका ती काळानुरूप बदलत्या परिस्थितीत सर्वसमावेशक आहे की नाही यास आहे. अर्थात व्यवस्था या बहुतांशी निर्दोष असाव्यात हेच अभिप्रेत असते. तथापि एकच व्यवस्था जशीच्या तशी सर्वकाळ प्रचलित राहू शकत नाही. मानवी समाजातील स्थित्यंतरास सामावून घेण्यासाठी एकतर व्यवस्थेत वेळोवेळी बदल करावे लागतात किंवा तसे झाले नाही तर जीर्ण होईपर्यंत ती व्यवस्था वापरून नंतर तिचा त्याग करून सर्वस्वी दुसरी व्यवस्था प्रचलनात आणावी लागते. प्रत्येक व्यवस्था या चौकटीबद्ध असतात. त्यामुळे नव्या गरजांस त्या सामावून घेताना संघर्ष उद्भवतो. तथापि, समावेशिकरणानेच प्रचलीत व्यवहारांचे अस्तित्व राहते. अन्यथा नव्या चौकटी निर्माण होण्याबरोबरच प्रचलित चौकट बंदही करावी

लागते.

स्वातंत्र्याचे प्रचलनही व्यवस्थेसोबतच होत असते. मात्र ते व्यवस्थेस कायमस्वरूपी बांधील नसते. स्वातंत्र्य हे कोणतीही व्यवस्था अंतिम मानत नाही. जी व्यवस्था परिवर्तनीय व सर्वसमावेशक असते; त्या व्यवस्थेस स्वातंत्र्य हे आत्मसात करत असते. स्वातंत्र्य हे मानवीमूल्यांशी बांधील असून व्यवस्थेशी बांधील नाही. ज्या व्यवस्थेत मानवीमूल्यांचे हनन होत राहिल, त्या व्यवस्था आपसूकच कालबाह्य होत राहतील. स्वातंत्र्य हा व्यवस्थेचा प्राण आहे. स्वातंत्र्याअभावी व्यवस्था तग धरू शकत नाहीत. त्या अल्पायू ठरून मोडकळीस येतात म्हणून ज्या व्यवस्थेत स्वातंत्र्याचा प्राणवायू जास्त, ती व्यवस्था दीर्घायु ठरून कार्यक्षम राहते. अर्थात परिवर्तनशीलता व सर्वसमावेशकतेची वैशिष्ट्ये अंगिकारल्यानेच ते शक्य असते. स्वातंत्र्य हे मूलतः स्वतंत्र व वैयक्तिक तत्त्व असून आपल्या हितासाठी त्यास आपण व्यवस्थाबद्ध करत असतो. व्यवस्था या माणसाचे स्वैर वर्तन नियमित करण्यासाठी व मानवीमूल्ये रुजवण्यासाठी असतात. त्यायोगे मानवी जीवन आपोआप विकास पावत राहते. स्वातंत्र्यही अशाप्रकारे व्यक्तीस व समाजासही मर्यादशील वर्तनास प्रवृत्त करते. शिवाय मानवीमूल्ये पाळण्यास भाग पाडते. स्वातंत्र्य हे हक्क, कर्तव्य व बंधनांनी मानवी वर्तनास सीमित करते. त्या अनुषंगाने माणसास विवेक व ज्ञानासाठी अनुकूलता निर्माण होते. स्वातंत्र्याची मौलिकता त्याच्या मर्यादाशक्तीत असून अमर्यादतेस ते पायबंद घालते. अशाप्रकारे स्थितीस व स्थित्यंतरास ते कारक व पोषक ठरते.

३. अतिवस्तुवाद

पारतंत्र्य हे वस्तू व सुखसाधनांवरील मालकी हक्काबद्दलच्या संघर्षातून अस्तित्वात आले. वस्तू व सुखसाधनांवरील अतिरिक्त मालकी हक्कांसाठीच्या संघर्षाने पारतंत्र्याचा विस्तार झाला. त्यातून शोषणाची व्यवस्था निर्माण झाली. सामर्थ्यासाठी स्पर्धा सुरू झाली. शोषित हे शोषणामुळे मरणासन्न अवस्थेस पोहोचले. बऱ्याचदा शोषणासारखे काही न राहिल्याने शोषितांना जीवदान मिळाले व थोडा मुक्त श्वास घेता आला व स्वतंत्र विचारही थोड्याफार प्रमाणात करता आला. त्याशिवाय शोषिकांपासून शोषितांची सुटका ही आणखीन एका मार्गाने झाली. सामर्थ्यशाली शोषकांच्या परस्पर संघर्षातून ते दुर्बल बनले व मूलतः दुर्बल असलेल्या शोषितांवरील पकड ढिली झाल्याने शोषिकांच्या अक्षमतेमुळे शोषित हे थोडे सक्षम होऊ शकले. सामर्थ्याचा मुकाबला हा सामर्थ्यानेच करावा लागतो. बऱ्याचदा शोषितांच्या एकजुटीने हे सामर्थ्य सिद्ध केलेले आहे. साहजिकच शोषितांचा हा लढा वस्तू व सुखसाधनांवरील आपला हक्क पुनर्प्रस्थापित करण्यासाठी असतो. वस्तू व सुखसाधनांवरील आपला मालकी हक्क प्रस्थापित करण्यासाठीचा हा संघर्ष स्वातंत्र्याचा संघर्ष असतो. कारण भौतिक गरजांच्या आत्मनिर्भरतेशिवाय स्वावलंबी व स्वाभिमानाची जगता येत नाही, याचा वस्तुपाठ शोषितांना मिळालेला असतो. त्यामुळे स्वातंत्र्यासाठीचा संघर्ष हा साधनवाचक असतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी वस्तू व सुखसाधनांवरील व्यक्ती, संस्था वा समाजाच्या मालकी हक्कासंबंधी कायदे करावे लागतात. कारण स्वातंत्र्यातून मिळणारे स्वावलंबन व स्वाभिमान यांचे रक्षण हेही त्यायोगेच होत असते. म्हणून स्वातंत्र्य हे मुख्यतः भौतिकवादी असते. स्वातंत्र्य हे वस्तूवादातून नैतिकवादाची उभारणी करत असते. स्वातंत्र्यासाठीचा संघर्ष व स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरची यंत्रणा ही मुख्यतः वस्तुवादासाठीच कार्यरत असतात. वस्तुवादाच्या अंगाने ते नैतिकतेची व मानवतेची घडण करत असतात. त्यामुळे स्वातंत्र्यामध्ये व्यक्तींच्या हक्क, अधिकार, कर्तव्ये, स्वाभिमान व नैतिकता

या संकल्पनांवर वस्तुवादाचा मोठा प्रभाव असतो. या वस्तुवादास स्वातंत्र्यामध्ये खतपाणी मिळून त्यास गती प्राप्त होते. साहजिकच वस्तुवाद जसा प्रबळ होत जातो, तसा व्यक्तिवाद दुर्बल होत राहतो. यातूनच अतिवस्तुवाद प्रस्थापित होतो. हा अतिवस्तुवाद व्यक्तिवादास नगण्य ठरवतो व व्यक्तिवादाची घुसमट चालू होते. व्यक्तिवाद हा अस्वस्थ होतो व स्वातंत्र्याचे सुख हे दुखणे बनू लागते.

पारतंत्र्यामध्ये वस्तुवाद हा व्यक्तिवादावर मात करत नाही. परतंत्र लादणाऱ्या ठरावीक शक्तींपुरताच अतिवस्तुवाद मर्यादित असतो. पारतंत्र्यातून मुक्तीसाठी परस्परांची एकजूट व समूहकार्यास महत्त्व असते. त्याशिवाय परतंत्रतेचे जोखड तोडता येत नाहीत. त्यामुळे व्यक्तिवाद हा अपरिहार्य असतो. पारतंत्र्यातील व्यक्तिवादाच्या आश्रयाने स्वातंत्र्याचा वस्तुवाद जोपासला जातो. तथापि स्वातंत्र्यानंतर मात्र व्यक्तिवाद हा वस्तुवादाच्या आश्रयाने तग धरतो.

स्वातंत्र्याचे प्रयोजन हे प्रथमदर्शनी व्यक्तिवादी असते. तसेच व्यक्तिस्वातंत्र्यास व व्यक्तिच्या सर्वकष हितास स्वातंत्र्यामध्ये प्राधान्य दिले जाते. तथापि व्यक्तिवादी अशी ही स्वातंत्र्य संकल्पना प्रत्यक्षात मात्र वस्तुवादावर अवलंबून असते. त्यामुळे वस्तुवाद हा स्वातंत्र्याचा खरा चेहरा असतो, तर व्यक्तिवाद हा स्वातंत्र्याचा मुखवटा असतो. त्यामुळे स्वातंत्र्यामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्यास असलेले महत्त्व हे वस्तुतः वस्तुवादाचे द्योतक असते. म्हणूनच स्वातंत्र्यामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्यास जेव्हा बाधा येते, तेव्हा प्रत्यक्षात वस्तू व सुखसाधनांच्या धारणेस बाधा आलेली असते. व्यक्तिस्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट प्राप्त करणे म्हणजे व्यक्तिच्या निर्णय, निवड व आकांक्षानुरूप त्यास जगता येणे हे असते. त्यामध्ये प्रत्यक्षात व्यक्तीला महत्त्व असले तरी वस्तू व सुखसाधनांआधारित निर्णय, निवड व आकांक्षा यांची पूर्ती होणे हेच अभिप्रेत असते. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्यांतर्गत येणारी अनेक स्वातंत्र्ये ही प्रत्यक्षात वस्तुवादाचा अनुनय करणारी ठरतात. हा वस्तुवाद यथावकाश व्यक्तिवादास मागे सारतो. त्यामुळे व्यक्तिमधील परस्परसंबंधही वस्तुवादावर निश्चित केले जातात. ज्यास मूल्याधारित संबंधांचा सोनेरी मुलामा चढवण्याचा प्रयत्न केला जातो, ती व्यक्तिवादी स्वातंत्र्य संकल्पना प्रत्यक्षात वस्तुवादी जड परिमाणांनी व्याप्त असते.

वस्तुवादाचा विकास होत त्याची परिणती अतिवस्तुवादात होते. त्यामुळे वस्तू हेच व्यक्तिगत संबंधाचे परिमाण बनून जातात. व्यक्तिधिष्ठीत मूल्यव्यवस्था ही प्रत्यक्षात वस्तूधिष्ठीत विनिमय व्यवस्था बनते. वस्तूचे महत्त्व व व्यक्तीचे गौणत्व

हे स्वातंत्र्याच्या मानवतावादी संकल्पनेस अशाप्रकारे ऋणात्मकरित्या प्रभावित करते. त्यामुळे स्वातंत्र्याचे सुपरिणाम हे सीमांकित होतात.

भौतिक संपन्नतेच्या आजच्या काळातही व्यक्ती गतकाळातील प्रतिकूल कालखंडापेक्षाही स्वतःस एकाकी समजते त्याचे मर्म हेच होय. व्यक्ती भौतिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनत असताना व तिचा स्वाभिमानही जोपासला जात असताना व्यक्तीस आपल्या आयुष्यात मानवतेची ऊब व परस्परसंबंधातील ओलावा यांची कमतरता भासून ज्या निराशाजनक एकाकीपणास तोंड द्यावे लागते; त्याचे मुख्य कारण त्याची पाळेमुळे ही अतिवस्तुवादात अडकलेली आहेत हेच आहे. प्रत्येक व्यक्ती ही वरकरणी परस्परास सोबत करत असून प्रत्यक्षात त्यांचे हितसंबंध हे वस्तूंच्या योगेच परस्परात गुंतलेले आहेत. याची जाणीवही प्रत्येकास होत असून त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती ही खऱ्या सोबती अभावी आतून व्याकूळ आहे. स्वातंत्र्याच्या स्थूल संकल्पनेतून ही भरपाई होणे शक्य नाही. माणसाची मानवतेची तहान ही स्वातंत्र्याची प्रचलित संकल्पना भागवू शकत नाही. माणसाची खरी तृप्ती ही प्रेम, सेवा व त्याग या मानवतावादी संकल्पनातून होत असते. अर्थात म्हणून स्वातंत्र्याची संकल्पना ही त्याज्य ठरत नाही. मात्र स्वातंत्र्याची संकल्पना ही मानवतावादासाठी माणसाच्या क्षुधाशांतीसाठी अपुरी आहे. स्वातंत्र्याच्या मानवतावादी परिणामांना अतिवस्तुवादामुळे सीमा येतात. त्यामुळे व्यक्तिवादाचीच प्रत्यक्षात हानी होते. स्वातंत्र्यामध्ये वस्तुवाद हा गरजेचा आहे. मात्र अतिवस्तुवाद हा त्याज्य आहे. कारण त्यामुळे व्यक्तीस गौणत्व प्राप्त होते. म्हणूनच अशा नकारात्मक परिणामांपासून वाचण्यासाठी स्वातंत्र्याच्या परीघाबाहेरील मानवतावादाचा अर्थ शोधला पाहिजे. प्रेम, सेवा व त्याग यांच्या माध्यमातून आपणास ही संतुष्टी प्राप्त करता येईल. माणसांच्या आयुष्याचा स्वातंत्र्यामध्ये होत असलेला शोकांत थांबून त्यास संतृप्ततेसाठी स्वातंत्र्याच्या प्रचलित संकेतापलीकडील मानवतावादाचे संकेतही जाणणे महत्वाचे ठरते. अन्यथा व्यक्तीचा वापर वस्तुप्रमाणे होऊ लागतो. व व्यक्तीचे मूल्य वस्तूस प्राप्त होते. त्यातून स्वातंत्र्यामार्फत मानवतावादाची अपरिमित नुकसान होते. ते टाळण्यासाठी अतिवस्तुवादास मात्र मूठमाती दिली पाहिजे व व्यक्तिवादाची अप्रतिष्ठा थांबवली पाहिजे. स्वातंत्र्यात वस्तुवादाचा व्यक्तिवादास असलेला धोका हा प्रत्यक्षात मानवतावादास धोका आहे. त्यासाठीचे उपायही स्वातंत्र्याच्या अंगीभूत मर्यादांतून शोधणे श्रेयस्कर ठरत नाही. त्यासाठी सकल मानवतावादी

विचार महत्वाचे ठरतात. त्यासाठी भौतिकवाद, उपभोगवाद, चंगळवाद हे मानवतेच्या पार्श्वभूमीवर अभ्यासले गेले पाहिजेत. भौतिकवादातील वस्तुवाद हा गरजाधिष्ठीत आहे. मात्र अतिवस्तुवादातील चंगळवाद हे असीम हव्यासाचे द्योतक आहे. स्वातंत्र्यामध्ये भौतिकवादाच्या अनपंगाने वस्तुवाद हा स्वीकारार्थ असावा. तथापि, चंगळवादाच्या संदर्भात अतिवस्तुवाद हा त्याज्य ठरावा हेच मानवतेसाठी व मानवेतरांसाठीही श्रेयस्कर आहे. स्वातंत्र्यातील हे एक प्रमुख आव्हान आहे.

४. लोकसंस्कार

प्रत्येक व्यक्तीची प्रवृत्ती भिन्न असते. त्यानुरूप तो स्वतःची अशी विशिष्ट स्वभावशैली व त्यातून जीवनशैलीही विकसित करित असतो. प्रत्येक रोपटे स्वतंत्रपणे वाढल्यास अर्थातच त्यास फुलण्यास-फळण्यास उत्तम संधी मिळू शकते. माणसासही आपल्या चित्तप्रवृत्तींचा विकास स्वतंत्रपणे स्वाधारित पार्श्वभूमीवर करायचा असतो. सामूहिक कार्यासाठी समूहभावना आवश्यक असते. एकजुटीने कार्यसिद्धी करायची असते. मात्र व्यक्तीचा स्वतंत्र विकासही तितकाच महत्त्वाचा असतो. किंबहुना व्यक्तिविकास ही अत्यावश्यक बाब तर समूहविकास ही गरजेनुरूप साधावयाची बाब असते. तसेच दोन्हीमध्ये परस्पर समन्वय व पूरकता असणेही आवश्यक असते. तथापि स्वातंत्र्याचा मूलाधार व प्राथमिक उद्दिष्ट व्यक्तिस्वातंत्र्य असणे हेच आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य असणे, ते जपणे, त्यातील अडचणी दूर करत राहणे ही सुद्धा निरंतर चालणारी प्रक्रिया असते. मात्र व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हा स्वतंत्रपणे घडू शकत नाही. जरी व्यक्ती जन्मतः स्वतंत्र असली व त्यास स्वतंत्र दिशा-धोरणे ठरवण्याचा अधिकार असला तरी व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हा पराधिन असतो. व्यक्ती स्वतंत्रपणे स्वविकास करू शकत नाही. कारण मानव हा सामाजिक प्राणी तर आहेच शिवाय त्याच्या साऱ्या आशा-आकांक्षा समाजात एकवटलेल्या असतात. व्यक्तिविकासाची मुळे ही समाजात रुतलेली असतात. त्यामुळे सामाजिक व्यवस्थांपासून तो अभिन्न असतो. साहजिकच सामाजिक व्यवस्थेचा व्यक्तिविकासावर अनुकूल-प्रतिकूल असा परिणाम होत असतो. काहीवेळा समाजव्यवस्था या व्यक्तिस्वातंत्र्यास व व्यक्तिविकासास पूरक तर पुष्कळवेळा त्या मारकही ठरतात. म्हणून आदर्श समाजव्यवस्था कशी असावी यासाठी जगभरातील समाजचिंतकांनी सामाजिक व्यवस्थेसंबंधी आपले नवविचार वेळोवेळी उद्धृत केले. पुष्कळ विचारांती व विविध व्यवस्थांच्या परिणामांचा अभ्यास करता अभ्यासकांना लोकशाही व्यवस्था ही जास्त सयुक्तिक व सुपरिणामी वाटली. व्यक्तीस पुरेसे स्वातंत्र्य देण्यासाठी, त्यास पुरेसे हक्क प्राप्तीसाठी व त्याचा सर्वांगीण होण्यासाठी लोकशाहीप्रधान

समाजव्यवस्था ही आदर्श मानली गेली. त्यामुळे स्वातंत्र्यास खरा अर्थ लोकशाहीतच प्राप्त होतो. व्यक्तीचा स्वविकास व समूहाचा समाजविकास हा लोकशाहीमार्गाने निकोप व सरस होतो, याविषयी आज जनमानसही तयार झालेले आहे. कारण व्यक्तीच्या वैयक्तिक आकांक्षांचे प्रतिबिंब हे लोकशाहीत पडलेले असते. सामाजिक व्यवस्थेचे प्रतिबिंब व्यक्तिविकासास लोकशाहीत नकारात्मकतेने प्रभावित करू शकत नाही. किमान तशा अपेक्षा लोकशाहीतच जास्त बळावतात. म्हणून लोकशाही समाजव्यवस्थेस लोक शिरोधार्य मानतात. कारण लोकशाही व्यवस्था ही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात प्रभावी साधन ठरावे हे अभिप्रेत असते. ही व्यवस्था व्यक्तीप्रधान व समाजधार्जिणी असते. व्यक्तीहितास प्रथम प्राधान्य दिले जाते. लोकशाही व्यवस्थेस स्वतंत्र आकांक्षा नसतात. व्यक्तीच्या वा व्यक्तीसमूहाच्या आशा-आकांक्षाच ती धारण करत असते व त्याच लोकशाहीचे भरण-पोषणही करत असतात. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्था ही प्रचलित सर्व व्यवस्थांमध्ये आदर्श समाजव्यवस्था मानली जाते.

अर्थात म्हणूनच जशा व्यक्ती, तिच्या आशा-आकांक्षा व धारणा त्याप्रमाणे लोकशाही आपले स्वरूप धारण करत असते. त्यानुसार जगभरातील विविध देश-प्रदेशातील लोकशाहीच्या रूपांमध्येही विविधता आढळून येते. लोकशाही ही व्यक्ती व समाजधार्जिणी असल्याने त्याचा थेट प्रभाव लोकशाहीच्या प्रारूपावर होत असतो. लोकशाहीची मूलतत्त्वे सर्वत्र सारखी असली तरी त्या तत्त्वांचा अर्थ लावण्याच्या पद्धती ज्या त्या समाजसंस्कृतीनुरूप ठरत असतो. अर्थात समाजसंस्कृतीही एका विशिष्ट गरजेतून आकारास आलेली असते. अनेक घटकांनी ती प्रभावित असते. कालानुरूप त्यामध्ये परिवर्तनही होत असते. तथापि ज्या समाजसंस्कृतीच्या प्रभावात लोकशाही वावरत असते, त्यास त्यानुरूपच आकार मिळत असतो. तोच त्या समाजाचा लोकशाहीचा साचा ठरतो.

ज्या-त्या प्रदेशातील लोकशाहीच्या पुष्कळशा सकारात्मक बाबी समोर येत असताना अनेक नकारात्मक गोष्टींचीही प्रचिती येत असते. लोकशाही व्यवस्थेवर अनेकजण अगदी तज्ज्ञ-चिंतकही काहीवेळा ताशेरे ओढत असतात. अर्थात त्यांचे हे दोषारोप निराधारही नसतात. वास्तवरूप हे स्वीकारावेच लागते. जगातील प्रचलित कोणतीही व्यवस्था निर्दोष नाही; कारण जगातील कोणताही समाज पूर्णतः निर्दोष नाही. जगातील कोणताही समाज निर्दोष नाही; कारण जगातील कोणतीही व्यक्ती ही पूर्णतः निर्दोष नाही. त्यामुळे व्यक्तिमधील सदोषता ही साहजिकपणे समाजास व समाजव्यवस्थेसही प्रभावित करत असते. व्यवस्थेची तत्त्वे कितीही आदर्श असोत, व्यवस्था ही व्यक्तींनी प्रभावित होत असते. त्यामुळे

जशा व्यक्ती तसा समाज व जसा समाज तशी समाजव्यवस्था हे ओघानेच येते. म्हणून लोकशाहीमध्येही न्यून असते. लोकशाहीही निर्दोष नसते. त्यामध्ये उणिवा-दोष हे असतातच. पण म्हणून लोकशाही ही त्याज्य ठरत नाही. कारण लोकशाही व्यवस्थेमध्येच निर्दोषत्वाचे प्रमाण जास्त असते. सकारात्मक परिणामांची बहुलता ही लोकशाहीतच जास्त सामावलेली असते. म्हणून लोकास लोकशाही प्रिय असावी हे नैसर्गिक व स्वाभाविक असेच आहे. तसेच प्रत्येक व्यवस्थेत दोष आहेत म्हणून सर्व व्यवस्था नाकारणे हेही श्रेयस्कर नसते. समाजास शांततापूर्ण सहजीवन जगायचे असेल तर समाजधार्जिण्या व्यवस्थेशिवाय पर्याय नसतो. त्यामुळे लोकशाहीप्रधान समाजव्यवस्था ही जास्त सयुक्तिक ठरते.

लोकशाहीत असलेले दोष हे मूलतः व्यक्तीचे दोष असतात, त्यामुळे व्यक्ती ही सुजाण असणे गरजेचे असते. लोकशाहीच्या माध्यमातून जी उद्दिष्टे साधायची असतात, त्यानुरूप मूल्ये ही व्यक्तीमध्ये जोपासली गेली पाहिजेत. म्हणून लोकशाही मूल्यानुरूप लोकशिक्षणाच्या माध्यमातून लोकसंस्कार होत राहावा लागतो. हा लोकसंस्कार व्यक्तीचे व पर्यायाने लोकशाहीचे निर्दोषत्व साकारण्यासाठी अत्यावश्यक असतो. व्यक्तीस निर्दोष बनवत असताना समाज व व्यवस्था आपोआप निर्दोष बनत जाते. म्हणून लोकशाहीस परिपूर्णतेकडे नेण्यासाठी सुजाण व्यक्तित्वाची आवश्यकता असते. निव्वळ लोकशाहीस दोष देणे हे अधाशपणाचे, अपसमजाचे व वरपांगी ठरते. व्यक्ती असो वा समाज; त्याने निर्माण केलेली व्यवस्था ही त्यांच्या स्वतःच्या सर्वांगीण विकासाच्या ध्यासाने प्रेरित हवी. त्यातून जी व्यवस्था उभी राहते ती अर्थातच मानवतावादी असते. व्यक्ती-समाज हे जर निर्दोष असतील तर त्याने धारण केलेली कोणतीही व्यवस्था ही मानवतावादी ठरू शकते. अन्यथा व्यवस्थेसंबंधी धारण केलेली तत्वे ही कितीही उदात्त व आदर्शभूत असली तरी ते मातीमोल ठरतात. त्यामुळे लोकसंस्कार हा स्वातंत्र्याचा व व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचाही मौलिक व अविभाज्य घटक असतो. संस्कारहीन व कुसंस्कारयुक्त लोकमानस कोणतेही स्वातंत्र्य रूजवू शकत नाही. तसेच कोणत्याही व्यवस्था प्रभावीपणे कार्यरत ठेवू शकत नाहीत. कारण शब्दशः स्वातंत्र्यास व व्यवस्थेसही सीमा असतात. कितीही उत्तम व्यवस्था या त्यातील 'व्यक्ती' या मूलघटकाने अभावित राहू शकत नाही. म्हणून व्यक्ती संस्कार म्हणजेच लोकसंस्कार हे अनिवार्य ठरतात.

५. सर्वोदय

स्वातंत्र्याची उत्पत्ती पारतंत्र्याच्या प्रतिक्रियात्मकतेने झालेली आहे. स्वातंत्र्य हे स्वयंभू नाही. पारतंत्र्याच्या अस्तित्वाने स्वातंत्र्य अस्तित्वात आले. मूलतः स्वातंत्र्य ही स्वतंत्र संकल्पना नाही. ती पारतंत्र्याच्या पार्श्वभूमीवर प्रकटते. आधी पारतंत्र्य रूजू झाल्यानंतर स्वातंत्र्याची जाणीव होऊ लागते. एरवी पारतंत्र्याअभावी जी अवस्था असते, ती स्वातंत्र्य व पारतंत्र्यापासून मुक्त अशी उदासीन अवस्था असते. स्वातंत्र्य व पारतंत्र्याच्या शून्यात्मकतेत मुक्तात्मकता असते. मुक्तावस्था ही जेव्हा अधिग्रहीत होऊ लागते तेव्हा परतंत्र येऊ लागते. जेव्हा परतंत्र येऊ लागते, तेव्हा स्वतंत्रतेची जाणीव होऊ लागते. त्यामुळे वाढत असलेले परतंत्र थोपवून-घालवून बंधमुक्त होण्याची आस लागते. तीच स्वातंत्र्याची आस असते. म्हणजेच स्वातंत्र्याचा ध्यास ही परतंत्रतेतील शोधात्मक व प्रतिपूरणात्मक अवस्था आहे. स्वातंत्र्याचे ध्येय परतंत्रापासून मुक्ती हेच असते. मात्र व्यक्तीचे वा समाजाचे ते तत्कालीन व पारिस्थितीक ध्येय असते. विशेषतः स्वातंत्र्य हे पारतंत्र्यकालीन ध्येय असते. मात्र हे माणसाचे सार्वकालिक व शाश्वत ध्येय नव्कीच नाही. आपणास स्वातंत्र्य अशासाठी हवे असते की आपण परतंत्रातून मुक्त व्हावे. इथे परतंत्राची संकल्पनाही स्पष्ट होणे गरजेचे ठरते. परतंत्र म्हणजे ज्यांना आपण परके मानतो, त्यांच्या बंधनात आपण राहून आपल्या इच्छा-आकांक्षास मूठमाती द्यावी लागते यास परतंत्रता म्हणतात. याचाच अर्थ असा की, ज्यांना आपण आपले मानतो, त्यांच्या बंधनात राहणे आपण पसंत करतो. त्यांच्या आशा-आकांक्षात आपण आपल्याही समाधानाचे प्रतिबिंब पाहात असतो. तेव्हा ती स्वतंत्रता असते. याचाच गर्भितार्थ असा की स्वातंत्र्यामध्ये आपण बंधनमुक्त असत नाही, तर आपल्या लोकांच्या बंधनात राहणे आपण पसंत करतो. अर्थात ही बंधने परस्पर हितैषी असतात. म्हणजे बंधनांचे स्वरूप बदलते. त्याची तीव्रता कमी-अधिक होते. बंधस्थळे बदलली जातात. मात्र स्वतंत्रतेत माणूस पूर्णतः बंधमुक्त नसतो. त्याअर्थाने कोणतीही व्यक्ती स्वातंत्र्यात कधीच बंधमुक्त नसते. स्वातंत्र्य हे बंधयुक्त असते, मुक्त नसते.

तरीही स्वातंत्र्याचे ध्येय काय असते याची मीमांसा होणे गरजेचे ठरते. पारतंत्र्यामध्ये स्वातंत्र्याचे ध्येय असते. मात्र जिथे स्वातंत्र्य दीर्घकाळ अस्तित्वात असते, तेव्हा त्या स्वातंत्र्याचे प्रयोजन नेमके काय असते, याबाबतही सखोलतेने चर्चा झाली पाहिजे. एकतर स्वातंत्र्याच्या अस्तित्वाचे भेदाभेद, विषमता, अन्याय, अवहेलना, हिंसा यापासून बचावाची परिस्थिती निर्माण होते. न्याय, समता, संधी, हक्क यातून आपल्या अस्तित्वाचे भान व आपली मौलिकता यांचे अधोरेखन होते. त्यासोबत व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व पर्यायाने समाजाच्या सामाजिकत्वाचाही विकास होण्यास बळ मिळते. स्वातंत्र्याची यथार्थता समता, न्याय, संधी, उन्नती यामध्ये आहे. मात्र समता-न्याय यासारख्या स्वातंत्र्यप्रणित मूल्यांच्या जोपासणेसाठीही काही ध्येये असतात. समता, न्याय, संधी यातून व्यक्तीचा व समाजाचा विकास साधणे हे तर सामान्य ध्येय असतेच. शिवाय 'सर्वोदय' हे स्वातंत्र्याचे व त्यानंतर निपजलेल्या समता-न्याय-संधी अशा स्वातंत्र्यमूल्यांचेही ध्येय असते. सर्वोदयी संकल्पना ही सर्वोच्च ध्येय संकल्पना असून सर्व मानवी मूल्यांच्या जोपासनेची इतिश्री त्यामध्ये सामावलेली आहे. माणसाच्या नैतिक, विकासात्मक व बोधात्मक जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट सर्वोदय हेच आहे. सर्वोदय ही सार्वभौम-सार्वकालिक संकल्पना आहे. ती व्यक्तिगत व समूहात्मकही आहे. त्याचे स्वरूप अंतर्बाह्य आहे. बाह्य जगतामध्ये सर्वांचा उद्धार होणे सर्वोदयाचे ध्येय असते. विकासाच्या सर्वांत तळात असलेल्यांच्याही अंत्योदयाचा त्यामध्ये प्रकर्षाने समावेश होतो. त्यामुळे समाजाचा सर्वांगीण विकास हे बाह्यस्वरूपातील ध्येयासोबत व्यक्तीमधील आंतरिक ऊर्मी, बळ, सकारात्मकता, विधायकता, सुप्तगुण यांचे उन्नयन करून व्यक्तीच्या आंतरिक सामर्थ्याचा उदय घडवून आणणे व एकंदर जीवन फलद्रूप करणे हे सर्वोदयाचे आंतरिक ध्येय आहे. व्यक्तीचा व समाजाचा सर्वांगीण व सर्वोच्च विकास हे सर्वोदयी संकल्पनेचे ध्येय माणसास मुक्ततेच्या व परिपूर्णतेच्या अत्युच्च शिखरापर्यंत नेण्यास प्रेरक ठरते. सर्वोदयी वाटचाल ही व्यक्तीसाठी आयुष्यभराची साधना असून समाजासाठी निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्तीच्या बाबतीत त्याचा सर्वांगीण विकास हा त्याच्यातील सुप्तगुण व क्षमतांच्या विकासात दडलेला असून ती आमरण चालणारी प्रक्रिया आहे. समाजाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये समानता, न्याय, संधी यासारखी उद्दिष्टे साध्य करणे ही एका ठरावीक टप्प्यावर वा एका ठिकाणी संपणारी प्रक्रिया नाही. कारण असमानता, अन्याय, अवहेलना व अधिकारहूनन तसेच त्या अनुषंगाने मौलिक तत्वांचे जतन व पुनर्स्थापना ही

पुनरावृत्त होणारे घटक आहेत. या निरंतर चालणाऱ्या गोष्टी आहेत. व्यक्तीचे आयुष्य मर्यादित असते. समाज चिरायु असतो. त्यामुळे सामाजिक असंतुलन निर्माण होणे आणि सामाजिक संतुलन साधण्यासाठीचे उपाय योजणे ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. कारण समाजामधील भेदाची कारणे ही बहुविध असतात. अनेक नैसर्गिक व कृत्रिम कारणांनी समाजामध्ये भेद निर्माण होत असतात. एकतर भौगोलिक असमानता तर असतेच; शिवाय व्यक्तिगणिक गुणवैशिष्ट्ये जमेच्या व ऋणात्मक बाजू यामध्येही भिन्नता असते. सांस्कृतिक प्रभावही समाजातील भेदाभेदास खतपाणी घालतो. काही पारिस्थितीक कारणे असतात, तर काही हेतुपुरस्सर बनवलेली असतात. समाजातील भेदात्मकता ही नैसर्गिक, अनैसर्गिक, सयुक्तिक, असंबद्ध, अन्यायी व विषमतावादीही असते. परतंत्राचे कारक फक्त वर्चस्ववादच असतो असे नव्हे; तर वर्चस्ववाद हे त्यामागील एक कारण आहे. त्याशिवायही अनेक प्रकारच्या भेदात्मकतेने स्वातंत्र्य, समता, न्याय, अधिकार यास बाधा येत असते.

एका काल्पनिक घटनाक्रमाने जर समजा सर्व सामाजिक घटकांना समानस्तरावर आणले व भेदाभेदाचे जे कृत्रिम पर्याय आहेत ते सर्व संपविले, तर समानता व न्यायाचे अधिराज्य अविरत चालू राहील अशी जर आपली समजूत असेल तर ती अनाटायी आहे. अल्पावधीतच असमानता रुजू झालेली दिसेल. समाजाचा मूलभूत घटक जी व्यक्ती असते, तिच्यामधील क्षमता, सुप्तगुण, अवगुण, दुर्बलता यामध्ये थोडीफार का होईना तफावत असते. एखादी व्यक्ती वा घटक अशा प्रकारे समानतेच्या पातळीवर आणूनही जर आपल्या अंगीभूत ऊर्मीने इतरांपेक्षा जास्त प्रगती अगदी मूल्याधारित वर्तन-व्यवहाराने करत असेल तर त्यास रोखणे हेही अन्यायकारक ठरते. काहीजण जर दुर्गुणांच्या जोपासनेने अकार्यक्षमतेने पिछाडीवर राहत असतील तर तशी तफावत दिसणे हे अस्वाभाविक नाही. शिवाय ज्यांची क्षमताच अल्प आहे, त्यांना मदतीची विशेष योजना करणे यासाठीही समानतेपलीकडे जाणे हे अगत्याचे ठरते. त्यामुळे समानता ही अबाधित व अंतिम कधीच नसते.

न्यायाच्या बाबतीतही अशीच स्थिती असते. मानवनिर्मित कोणतेही कायदे हे त्रिकालाबाधित व सार्वभौम नसतात. न्यायदान हे कायदेकानून व नीतिनियम यांच्याशी सापेक्ष असते. न्यायव्यवस्था ही स्वतंत्र व निर्विवाद नसते. कारण न्याय हा नियम व कायद्यांशी बांधील असतो. अगदी अनौपचारिक न्याय जरी गृहीत धरला तरी त्यावर सामाजिक-सांस्कृतिक नीतिनियमांचा पगडा असतो. न्यायव्यवस्थाही स्थल-

कालसापेक्ष कार्य करत असते. त्यामुळेच एखाद्या काळातील न्यायाची व सन्मानाची गोष्ट ही आजच्या काळात अन्यायाची व अपमानाची ठरू शकते. एखाद्या ठिकाणचे शिष्ट वर्तन हे दुसऱ्या ठिकाणी अशिष्ट ठरू शकते. नैतिक-अनैतिकतेवर आधारित अनौपचारिक न्यायाचे संकेतही स्थळ-काळानुसार तर परस्परविरोधी दिसून येतातच; शिवाय भेदाभेदाच्या दृढमूल संकल्पनांचाही त्यावर प्रभाव पडत असतो. त्यामुळे अशा सर्व विभिन्न पारिस्थितीक कारणांशी न्यायही बांधिल असतो. न्यायदेवतेच्या डोळ्यांवरील पट्टी ही प्रत्यक्षात डोक्याभोवतीही बांधलेली असते. त्यातून निर्धारित चाकोरीबाहेर स्वतंत्रपणे न्याय होत नाहीत हेही स्पष्ट होते.

असमानता व अन्याय हे फक्त परदोषातूनच निर्माण होतात असे नव्हे तर ते स्वदोषातूनही निपजतात. स्वदोषामध्ये अक्षमता, मर्यादा, उणिवा, अभाव, दुर्गुण यांचा समावेश होतो. तथापि आपल्या स्वदोषांसाठी इतरांनी त्यांची गती खंडित वा बाधित करावी अशी अपेक्षाही अव्यवहार्य असते. धावण्याच्या शर्यतीसाठी समान निकष लावून, समान प्रशिक्षण व अनुषंगिक पूरक गोष्टी देऊनही प्रत्यक्ष शर्यतीत सर्वजण सारखेच पळतील असे अपवादानेच घडेल. अंतराची असमानता ही राहतेच. अशा असमानतेस प्रत्यक्षात कुणासही जबाबदार धरता येत नाही. शिवाय समन्यायाच्या नावाखाली दुसऱ्यास जास्त पळण्यापासून आपण रोखू शकत नाही व कमी पळणाऱ्यासही आपण जबरदस्ती करू शकत नाही. त्यामुळे समानता व न्याय हे प्रत्यक्षात पूर्णत्व गाठू शकत नाहीत.

मात्र स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट 'सर्वोदय' हे असते. समानता, न्याय, संधी, अधिकार ही मूल्ये त्यासाठीची साधनेच आहेत. प्रत्यक्षात अगदी गणिती पद्धतीने अचूक समानता व न्याय जरी साधले नाही, तरी त्यातील त्रुटी-उणिवा जितक्या जास्त दूर करता येतील, तितक्या करणे गरजेचे असते. समानता व न्यायाचे जेव्हा संदर्भ बदलतात व वेगळी समीकरणे तयार होतात, तेव्हा त्या परिस्थितीनुरूप कायदे-नियमांची मोडतोड करून वा नवे कायदे बनवून असमानता व अन्यायाचे जास्तीत जास्त परिमार्जन करणे गरजेचे ठरते. स्वातंत्र्याचे अत्युच्च व अंतिम ध्येय 'सर्वोदय' हेच असल्याने या शुद्ध व उदात्त ध्येयासाठी समता, न्याय, संधी, अधिकार अशा शुद्ध साधनांची शुद्ध हेतूने मांडणी व पुनर्विलोकन गरजेचे ठरते.

६. अर्थभेद

गरिबी हे मानवी समाजातील कटू वास्तव असून प्राचीन काळापासून अर्वाचिन काळापर्यंत गरिबीचा अभिशाप समाज भोगतो आहे. गरिबीचा हा दुर्धर आजार हटवण्याचे प्रयत्न अनेक सत्शील, कर्मवीर, विचारवंत, शास्त्रज्ञांनी केले. त्यांचे प्रयत्न पूर्णतः निष्फळ गेले नसले तरी पूर्णतः सफलही झालेले नाहीत. गरिबीशी व्यक्तीचे वैयक्तिक पातळीवर व समूहासाठी सामाजिक-राजकीय पातळीवर सतत संघर्ष सुरू आहेत. तरीही जगातील बहुतांशी जनसंख्या ही गरिबीने बेजार झालेली असते. गरिबीच्या सनातन संकटाने आजही माणसास ग्रासलेले आहे. गरिबीचे निर्मूलन करणे आजही जरी अशक्यप्राय असले तरीही त्याची तीव्रता कमी करून मानवी जीवन सुसह्य करण्याचा प्रयत्न मात्र निरंतर चालू राहिला पाहिजे.

ज्यांच्या अत्यावश्यक गरजा या आर्थिक कारणास्तव पूर्ण होत नाहीत, त्यांना गरीब म्हणतात. समाजरचना ही साधारणतः त्रिस्तरीय असते. तीन वर्गांमध्ये समाज विखुरलेला असतो. एक वर्ग गरिबांचा असतो. मागास समाजामध्ये हा मोठा वर्ग असतो. ते आपल्या दैनंदिन अत्यावश्यक गरजाही भागवू शकत नाहीत. दुसरा मध्यमवर्गीयांचा गट असतो. प्रगत समाजामध्ये हा मोठा वर्ग असतो. जे वर्तमानातील गरजा पूर्ण करू शकतात मात्र भविष्यातील गरजांसाठीची तरतूद करू शकत नाहीत ते मध्यमवर्गीय असतात. तिसरा गट हा उच्चवर्गीयांचा मानला जातो. हा वर्ग बहुदा अल्पसंख्यच असतो. ज्यांच्या अत्यावश्यक गरजांची वर्तमानातील पूर्तता होऊन भविष्यातील गरजांसाठीही तरतूद झालेली असते, ते श्रीमंत असतात. जितक्या दूरवरच्या भविष्याची तरतूद करू शकतात, तितके ते श्रीमंत असतात. या तिन्ही वर्गात पुन्हा निम्न व उच्च असे उपप्रकार पडतात. त्यातील तफावतही मोठी असते. तरीही ढोबळमानाने अशी त्रिवर्गीय रचना समाजात दिसून येते.

गरिबी ही वस्तुवादी असते. वस्तूंच्या उपलब्धतेनुसार गरिबीचे मान ठरते. गरिबीचे ढोबळमानाने पाच सार्वत्रिक कारणे दिसून येतात. त्यामध्ये उपलब्ध

साधनसंपत्तीच्या तुलनेत जादा जनसंख्या हे पहिले कारण असते. तर साधनसामग्रीचा अल्पविकास हे गरिबीचे दुसरे कारण आहे. गरिबीचे तिसरे कारण म्हणजे उपलब्ध साधनसामग्रीच्या प्रचलनाचा अभाव हे असून, चौथे कारण हे संधीची अनुपलब्धता हे आहे. शिवाय पूर्वलक्षी प्रभाव हे पाचवे कारणही गरिबीस अधोरेखित करत असते की, ज्यांची मुळे ही पूर्वसंस्कार व संस्कृतीत खोलवर रुतलेली असतात. तथापि या कारणांच्या निराकरणाने गरिबीस चांगल्याप्रकारे रोखता येऊ शकते. मात्र हे कार्य जटिल व जिकिरीचे असल्याने तितकेच दुरापास्तही आहे. गरीब-श्रीमंत अशी भिन्न टोके समाजात असली तरी गरीब-श्रीमंत हा संघर्ष समाजामध्ये दिसून येत नाही. कारण ते एकमेकांविरोधी नसून परस्परपूरक असतात. गरिबांचा संघर्ष हा गरिबीविरुद्ध व गरिबांशी असतो. श्रीमंतांचा संघर्षही श्रीमंतीसाठी व श्रीमंतांशी असतो. मात्र गरीब-श्रीमंत हे परस्परांस जोपासण्याचे कार्य करत असतात. गरीब हा श्रीमंतांच्या श्रीमंतीस जोपासतो तर श्रीमंत हा गरिबांच्या गरिबीस जोपासतो. गरिबी ही वस्तुवादी असून व्यक्तिवादी नसते. सुख-दुःखाच्या संकल्पना या वस्तुवादावर अर्थात गरीब-श्रीमंतीवर अवलंबून नसतात असे जे सरास विधान केले जाते, ते पूर्णतः नव्हे तर अंशतः खरे आहे. गरीबही आनंदी दिसतात व श्रीमंतही दुःखी असतात, त्यामुळे सुख-दुःखांचा थेट संबंध हा आपल्या धारणांशी जोडला जातो. मात्र या भावना पूर्णतः गरीब श्रीमंतीशी निगडित नसल्यातरी त्याशी त्या असंबंधितही नाहीत. गरीब-श्रीमंत या संकल्पना सुख-दुःखाशी वस्तुनिष्ठेतेसोबत व्यक्तिनिष्ठेतेनेही जोडल्या गेलेल्या आहेत. व्यक्ती ही वस्तूंच्या आधारे जीवन जगत असल्याने वस्तुंशीही त्याचे सुख-दुःख निगडित राहते. थंडीने गारठलेल्या माणसाला शेकोटीवर शेकत असणारा माणूस सुखी व स्वतःस दुःखी जाणणे स्वाभाविक आहे. तसेच उन्हातान्हात राबणाऱ्या माणसास सुखसावलीचे आकर्षण वाटणे हेही स्वाभाविक असते. म्हणून गरिबी ही साधनांशीही निगडित असते. म्हणून सुख-दुःखेही फक्त व्यक्तिवादीच नव्हे तर वस्तुवादीही असतात.

श्रीमंत हे गरिबांच्या संपत्तीचे हरण करतात हा वरकरणी सरळ वाटणारा युक्तिवाद सयुक्तिक नाही. वास्तविक गरीब हे आपल्या साधनसंपत्तीचा बचाव करू शकत नाहीत. एकाची साधनसंपत्ती दुसऱ्याकडे हस्तांतरण करण्याने गरिबीचा व श्रीमंतीचाही उदय होतो. गरिबीचा उदय म्हणजेच श्रीमंतीचा उदय. श्रीमंतीचा वा गरिबीचा न्हास म्हणजे समतेचा उदय. जेव्हा समाज बहुतांशी गरीब वा श्रीमंत

असतो, तेव्हा समाजामध्ये समानता असते. कारण अशावेळी साधनसामग्रीचे वाटप ढोबळमानाने का होईना समप्रमाणात झालेले असते. मात्र ज्याअर्थी समाजात गरीब व श्रीमंत असे दोन्हीवर्ग दिसून येतात; त्याअर्थी समाजात साधनसामग्रीचे केंद्रीकरण वा असमान वाटप झालेले असते. शिवाय हा भेद अनेक प्रश्नांनाही जन्म देतो. तेव्हा त्यांची सोडवणूक होणेही क्रमप्राप्त असते. त्यासाठी स्वातंत्र्याधारित मानवी मूल्यव्यवस्था गरजेची असते. एखादा समाज अल्पविकसित म्हणून समानता ही गरिबीतही असू शकते. तथापि एखादा समाज विकसित म्हणून सर्व श्रीमंत असू शकत नाहीत. म्हणून ठरावीक उत्पन्नाची रेषा आखली जाते की जी किमान आधारभूत गरजांच्या पूर्ततेशी संबंधित असते. ती दारिद्र्य व श्रीमंतीमधील रेषा मानली जाते. त्याच्यावर श्रीमंत तर खाली गरीब मानले जातात व समाजाचे उन्नत वा अवनत असे प्रमाण ठरवले जाते. तरीदेखील गरीब-श्रीमंत हा भेद संपुष्टात येत नाही. संपूर्ण समाज श्रीमंत असणे हे स्वप्नवत व अवास्तव असते. म्हणून श्रीमंतीचा वस्तुशी असणारा संबंध हा व्यक्तिमूलक भावनांशी जोडून सुख-दुःखाशी त्याची तुलना केली जाते. त्यामुळे भावनिक पातळीवर हा भेद कमी होण्यास मदत होते. उन्नत समाजात बहुतांशी लोक दारिद्र्यरेषेच्यावर असले तरीही ही भेदात्मकता राहतेच म्हणून सत्ता व शक्ती संतुलन राखून सार्वहित साधणे गरजेचे ठरते. म्हणून स्वातंत्र्याची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

स्वातंत्र्याची संकल्पना हक्क, कर्तव्ये, समानता, न्याय, मूल्ये यांवर आधारलेली असते. गरिबी वा श्रीमंतीशी स्वतंत्रतेचे प्रयोजन नसते. स्वातंत्र्य हे गरीब कुटुंबात वा गरीब समाजातही असू शकते; तसेच ते श्रीमंत कुटुंब वा समाजातही असू शकते. शिवाय परतंत्रता, अन्याय व मूल्यहीनता या गोष्टीही दोन्हीकडे असू शकतात. शोषण, हक्क, अन्याय, असमानता व मूल्यहीनतेविरुद्ध स्वातंत्र्याचा संघर्ष हा गरीब-श्रीमंत असा भेदरहित असतो. स्वातंत्र्याच्या तत्वांची गरज जशी गरीब समाजास असते, तशीच त्याची श्रीमंत समाजासही आवश्यकता असते. स्वातंत्र्याची भूमिका ही प्रत्येक व्यक्ती वा समूहास सन्मान्य असे मानवतावादी जीवन बहाल करण्याचे असते. त्यासाठीची मानवी हक्कांची व कर्तव्यांची तरतूद, न्याय व संधींची उपलब्धता करण्यास स्वातंत्र्य कटिबद्ध असते. शोषणमुक्त व्यक्ती व समाजाची निर्मिती करणे हे स्वातंत्र्यातील उद्दिष्ट असते. श्रीमंती अभावी एखादे कुटुंब वा समाजात स्वातंत्र्य नसणे हे गैरलागू आहे. तसेच श्रीमंतीतही स्वातंत्र्य असणे गरजेचे ठरते. कारण गरिबीत असणारा परतंत्राचा धोका

व श्रीमंतीत असणारा स्वैराचाराचा धोका हे दोन्हीही स्वातंत्र्यास बाधकच असतात. एखादा संपूर्ण समाज गरीब असू शकतो व तोही समानतेचे जीवनमूल्य निर्धारित करू शकतो. संमिश्र समाजात भौतिक साधनांच्या दृष्टीने जरी समानता नसली तरी स्वातंत्र्याच्या मूल्यांची जोपासना व्यवस्थेच्या सक्षमतेने होऊ शकते. त्यासाठी समानता ही स्वातंत्र्य मूल्यांच्या बाबतीत लागू असते. गरीब व श्रीमंतांना एका पातळीत आणणे हे स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट कधीही नसते. शोषणमुक्त व मानवतावादी समाज निर्मिती हे स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट असते. समानतेचा निकष हा स्वातंत्र्याच्या मूल्यांची समान अंमलबजावणी, हक्क व न्यायाची सार्वत्रिकता याशी निगडित असतात. व्यक्ती, कुटुंब वा समाजाचे राहणीमान सुधारणे हे स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट असते. मात्र गरीब-श्रीमंत भेद नष्ट करणे हे स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट नसते. कारण स्वातंत्र्य हे गरिबीचे वा श्रीमंतीचे तारक वा मारक नसते, तर त्यास मानवी मूल्यांची जोपासना करायची असते. त्यासाठी श्रीमंतांवर काही बंधने व गरिबांस सोईसवलती देण्यासही ती उद्दिष्टापोटी तत्पर असते. मात्र ते श्रीमंत वा गरिबीच्या बाजूची वा विरोधात नसते, तर मानवतेच्या बाजूने असते.

संपन्न समाजाचे माणसाचे स्वप्न अद्याप दृष्टिपथात नाही. कारण एखादा समाज पूर्णतः श्रीमंत असू शकत नाही. कारण श्रमशक्तीची गरज संपन्नतेसाठी अत्यावश्यक असते. म्हणून गरीब समाजात तर गरिबी असतेच, मात्र श्रीमंत समाजातही ती अपरिहार्यपणे असते. मानवी समाजास जेव्हा श्रमासाठी मानवावर अवलंबून राहावे लागणार नाही, तेव्हा फक्त श्रीमंत समाजाची निर्मिती होऊ शकेल. गरिबीही तेव्हाच हद्दपार होईल. कारण श्रीमंतीसाठी गरिबांचे शोषण होणार नाही, तसेच गरिबासही पोषणासाठी श्रीमंतांचा आश्रय तेव्हा घ्यावा लागणार नाही, जेव्हा त्याच्या गरजांची पूर्तता श्रीमंतांशिवाय होईल. श्रीमंत व गरीब हे जेव्हा परस्परपूरक भूमिका सोडतील तेव्हा गरीब-श्रीमंतीच्या दुष्टचक्रातून समाजमुक्त होईल व स्वातंत्र्याच्या मूल्यांच्या अंमलबजावणीच्या कठीण दायित्वाचे सुलभीकरण होऊन ती खऱ्या अर्थाने मानवात आत्मसात होतील. श्रीमंत-गरिबीचा परस्परसंबंध संपवण्यात स्वातंत्र्याच्या सामाजिक उद्दिष्टांचीही सफलता सामावलेली आहे. तथापि आज हा भेद केवळ श्रमास उचित मूल्य देण्यानेच नियंत्रित राहू शकतो.

७. स्त्री-पुरुष समानता

स्त्री-पुरुष समानता हे स्वातंत्र्यातील अनमोल असे तत्त्व आहे. कारण ते एकूण मनुष्यसंख्येच्या निम्म्या लोकसंख्येस थेटपणे लाभदायी आहे. स्त्री-पुरुष असमानतेचा तराजू हा पुरुषांकडे झुकते माप देणाराच राहिल्यामुळे स्त्री-पुरुष समानता हे स्वातंत्र्यातील तत्त्व स्त्री स्वातंत्र्याच्या गरजेतून खासकरून निपजले आहे. त्यासाठी स्त्रियांच्या हक्क व सक्षमीकरणासाठी विशेष प्रयत्न हे या स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्त्वानुसार केले जातात. तथापि त्यासोबत स्त्री-पुरुष समानतेचे संतुलन राखण्याची कसरत ही दोहोंसाठी करावीच लागते. वास्तविक स्त्री स्वातंत्र्याची आजची निकड, स्त्री पारतंत्र्याची कालची निवड व तत्पूर्वी स्त्री-पुरुषांचे स्वैर सहजीवन अशा त्रिभाजनातून ही संकल्पना समजून घेतल्यास या तत्त्वाचे समर्पक आकलन होते. स्वैर, परतंत्र व स्वतंत्र अशा तीन टप्प्यातून स्त्रीचे स्वातंत्र्य मार्गक्रमण करीत आहे. स्त्रीचे व स्त्री-पुरुषांचे दोहोंचेही मुक्तजीवन विवाह परंपरेने बंधयुक्त झाले. कुटुंब संस्थेची सुरुवात ही सीमित स्वातंत्र्याची नांदी ठरली, म्हणजेच मुक्त भटक्या जीवनाची सांगता ही स्वातंत्र्याची सुरुवात होय. मुक्तजीवनास स्वातंत्र्य मानल्यास स्वातंत्र्याची सांगता कुटुंब व्यवस्थेबरोबरच झाली व स्त्री-पुरुष समानतेचे म्हणजे मुक्तजीवनाचे प्रत्यंतरही विवाहपद्धती व कुटुंबसंस्था संपुष्टात आल्यानंतरच येईल. तथापि कुटुंब हे माणसाच्या सामाजिक जीवनाचा मूलभूत घटक आहे. ते संपुष्टात आल्यास मानवी जीवन संपुष्टात येणार नाही; परंतु कुटुंबावर आधारित सर्व सामाजिक संस्था कोसळतील. म्हणून विवाहपद्धतीयुक्त कुटुंबसंस्थागत सीमित स्वातंत्र्याच्या सामाजिक जीवनातील स्त्री-पुरुष समानता हेच याठिकाणी गृहीत आहे.

स्त्री-पुरुष समानता हा विचार स्त्रियांना व पुरुषांनाही संधीची नवी कवाडे खुली करतो. स्त्री-पुरुषांमध्ये संधीच्या बाबतीत असलेले भेदत्व संपवून समन्वयवादी समग्र असा दृष्टिकोन निर्माण करण्याचा हेतू या तत्त्वामागे आहे. स्त्री-पुरुष हे नाते फक्त लैंगिक वा वैवाहिक नाही. स्त्री-पुरुष हे नाते कुटुंबात व

समाजातही विविध पातळीवर कार्यरत असते. आई-मुलगा, भाऊ-बहीण, बाप-मुलगी यांसारख्या अनेक नात्यांच्या संदर्भाने ते नातेसंबंधांमध्ये रूढ आहे.

स्त्री-पुरुष नातेसंबंधांमध्ये आजवर स्त्रियांवर अतिरिक्त बंधने लादली गेली. ही बंधने स्त्रीवर लादत असताना साहजिकच पुरुषांना अतिरिक्त स्वातंत्र्यही मिळाले. श्रमाची समाजात जशी विभागणी झाली, तशी ती कुटुंबातही झाली. तथापि सामाजिक श्रमविभागणी ही कृत्रिम व बदलत्या जीवनशैलीनुसार करण्यात आली; मात्र स्त्री-पुरुषांमधील श्रमविभागणी ही बहुतांशी निसर्गसुलभ अंगीभूत गुणांनुसार करण्यात आली. स्त्री-पुरुषांमधील जैविक भेदात्मक घटकांची भक्कम पार्श्वभूमी त्यास होती. तथापि आज स्त्रिया अनेक क्षेत्रांमध्ये कार्यरत राहून उत्तम कामगिरी पार पाडताना दिसत आहेत. पूर्वीच्या समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना अशा प्रकारची अग्रभागी भूमिका देण्यात येत नव्हती हे खरे असले तरी ते पूर्ण खरे नाही. कारण कालानुरूप समाजाचे मानवी जीवनाचे संक्रमण ज्या विशिष्ट अप्रगल्भ अशा स्थितीतून सुरू होती, त्यास ती अनुरूप होती. शिवाय काही बाबतीत स्त्रियांना अग्रभागी स्थान होते व स्त्री दाक्षिण्यची पद्धतही रूढ होती. मातृसत्ताक पद्धती, मातृकुल-नाम पुरुषांनीही धारण करणे या परंपराही प्राचीन आहेत. स्त्रियांवर फक्त पुरुषांनीच नव्हे तर निसर्गानेही काही खास जबाबदाऱ्या सोपवलेल्या आहेत. त्यामुळे निसर्गतःच त्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्याची क्षमताही त्यांना मिळालेली आहे. पुरुषांचीही काही बलस्थाने आहेत तशीच दुर्बल स्थानेही आहेत. स्त्री-पुरुष समन्वयाने परस्परांतील उणीव भरून काढली जाते. म्हणून स्त्री-पुरुषांना परस्परांचे अर्धांग म्हटले जाते. दोहोंच्या समग्रतेतच मानवाचे पूर्णांग अर्थात पूर्णरूप सामावलेले आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानता ही संकल्पना भेदात्मक नसून समन्वयात्मक आहे. हा समन्वय आजच्या नवस्वातंत्र्याच्या संकल्पनेतूनच जन्मला असेही नाही. तथापि गरजेनुरूप तो परिवर्तित झाला असे म्हणता येईल.

आज स्त्री अनेक क्षेत्रांमध्ये अग्रेसर होत असून पुरुषांच्या बरोबरीने व पारंपरिक संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर पुरुषांनाही लाजवेल असे कार्य ती करित आहे. स्त्रीशक्तीचा विकास होतो आहे ही स्वागतार्ह बाब आहे. स्त्रियांची ही भरारी नजरेत भरणारी आहे. त्याचे कारण नवीन कार्यक्षेत्रांचा उदय व प्रचलित कार्यक्षेत्रांचा विकास हे आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवी गरजांमध्ये झपाट्याने वाढ होत असताना विविध स्तरावर मनुष्यबळाची मोठ्या प्रमाणावर

गरज निर्माण झाली. अशा परिस्थितीत स्त्रियांचे मनुष्यबळ म्हणजे माणसाची निम्मी लोकसंख्या ही पारंपरिक प्रचलित कामात अडकून राहणे हे अशक्य होते. कारण एकंदर कार्यक्षेत्रातच आमूलाग्र बदल झाला. त्यामुळे स्त्रियांची कामगिरी तर अभूतपूर्व होऊ लागलीच, शिवाय पुरुषांची कामगिरीही विशेष उल्लेखनीय बनली. दोघांच्याही कार्यक्षमता सुधारल्या. तथापि स्त्रियांवर काही अतिरिक्त बंधने होती त्यामुळे काही मर्यादा या कालानुरूप व प्राप्त परिस्थितीनुरूप होत्या, त्या मर्यादांचे प्रयोजनच संपुष्टात आल्याने स्त्रियांना अधिक कार्यक्षेत्रे खुली झाली. कारण काही विशिष्ट कार्यक्षेत्रांमध्ये फक्त पुरुषांचीच मक्तेदारी होती की जी गरजेनुरूप संपुष्टात आली.

फक्त स्त्रियांसाठीच कार्यक्षेत्रे खुली झाली असे नाही. सामाजिक श्रमविभागणी जी पारंपरिक पद्धतीने जोपासली जात होती व ती कृत्रिम व तत्कालीन व्यवस्थेच्या सोयीसाठी बनवलेली होती, तीही संपुष्टात आली. याचे कारण मानवी तंत्रज्ञानाची द्रुतगती व त्याच्या अनोख्या व वैविध्यपूर्ण गरजा हेच आहे. स्त्री-पुरुषांमधील कौटुंबिक श्रमविभागणीची पद्धती असो वा समाजातील सामूहिक श्रमविभागणीची पद्धती असो, त्या यासाठी टिकून होत्या, कारण त्या कालानुरूप होत्या. त्या त्याज्य नव्हत्या. श्रमविभागणी यासाठी संपुष्टात आली की बदलत्या कालानुरूप कालबाह्य ठरू लागली. म्हणजे ती बदललेल्या मानवी जीवनव्यवस्थेची गरज होती. फक्त स्त्री-पुरुष समानता हेच तत्त्व बदलत्या स्वातंत्र्यसंकल्पनेतून उदयास आलेले नाहीत. समान संधी व हक्क समाजातील सर्व घटकांपर्यंत उपलब्ध करण्याची संकल्पनाही त्यासोबतच उदयास आलेली आहे. हा केवळ योगायोग नव्हता. आधुनिक बदलती जीवनशैली व जीवनव्यवस्थांची ती गरज होती म्हणून जिथे आधुनिकीकरण गतीने अवतरले, तिथे प्रथम त्या पारंपारिक श्रमविभागणी संपुष्टात आल्या. तसेच आधुनिकीकरणाच्या ज्या गतीने जगास व्यापणे सुरू आहे, तदनुरूप पारंपरिक श्रमविभागणी कमी-अधिक प्रमाणात संपुष्टात येत आहे. अर्थात जिथे अंशतः आधुनिकीकरण आहे, तिथे अंशतः श्रमविभागणीत परिवर्तन दिसून येते. स्त्री-पुरुष असमानता व पारंपारिक श्रमविभागणी याविरुद्ध आधुनिक काळातील विचारवंत पहिल्यांदा बोलले असे मात्र नाही. श्रमविभागणीतील अन्यायकारक शोषण व्यवस्थेविरुद्ध प्राचीन काळापासून नियमितपणे आवाज उठवला गेला. तथापि कालानुरूप ती अभेद्य राहिली. आधुनिक आमूलाग्र बदलत्या जीवनव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर

विचारवंतांची ती हाक समाजास नीटपणे ऐकू गेली व समजली, असाच त्याचा अर्थ आहे. आधुनिक विचारवंत हे त्यास निमित्तमात्र आहेत, मात्र न्याय व समानतेसाठीचा महामानवाचा संघर्ष हा पूर्वीपासूनच अविरत चालूच होता.

स्त्री-पुरुष समानतेमध्ये काही उपजत बाबींचाही समावेश होतो. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व पूर्णार्थाने लागू होताना दिसत नाही. त्यामुळे पुरुषांची इच्छा असतानाही स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य देता येईना व स्त्रियांची इच्छा असतानाही ते मिळालेले पूर्ण स्वातंत्र्य घेता येईना. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेमधला पेच पूर्णपणे सुटला नाही. तथापि बहुतांशी तो सुटला आहे, हे स्वातंत्र्यातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या ध्येयाचे यश म्हणता येईल. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याच्या कक्षा रुंदावल्या. पुरुषांचे त्यावरील अतिक्रमण कमी झाले. पूर्णतः संपले असे म्हणता येणार नाही. भेदात अभेदत्व साधल्याशिवाय ते शक्यही होणार नाही. स्त्री अगर पुरुषांनी परस्परांहून स्वतंत्र जीवनाच्या संकल्पनेनेच खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समानता साधता येईल. मात्र ते अव्यवहार्य व मानवी जीवनाचे पतन करणारे आहे. त्यामुळे ही समानता जास्तीत जास्त साधण्यासाठी सर्वांना अनुरूप संधी, हक्क, न्याय यांचा अंमल प्रभावी होणे गरजेचे आहे. दुर्बलांचे सक्षमीकरण व त्यांना स्वाभिमानाने जगता येणे या मूलभूत तत्त्वानुसारच स्त्री-पुरुष समानता तत्वाचाही विकास होतो. स्वातंत्र्य हे परस्परांपासून मुक्त होऊन असीमपणे वागवता येत नाही. सीमांकित स्वातंत्र्य मानवी जीवन व्यवस्था बळकट करते. मात्र या सीमांमध्ये सर्व काही आलबेल असावे यातच स्वातंत्र्याची गरिमा आहे.

८. धर्मस्वातंत्र्य

माणूस नेहमी सुख-समाधानाच्या शोधात असतो. त्याचा हा शोध आदीम आहे. तथापि मानवेतिहासाच्या एका प्राचीन टप्प्यावर त्यास या सुख-समाधानाच्या पूर्ततेसाठी जो अभौतिक मार्ग सापडला तो धर्म या संकल्पनेतून मांडला गेला व विस्तृतही केला गेला. स्वाभाविक अशा भौतिक संसाधनांच्या मर्यादित सुख-समाधान लाभणे अर्थात जीवनातील दुःख-संकटे यांचे निवारण-निराकरण होणे दुष्कर होते. त्यामुळे सुख-समाधानाचा अभौतिक मार्ग पत्करणे श्रेयस्कर होते. शिवाय आजूबाजूच्या घटनाक्रमांशी संबंधित पुष्कळ प्रश्नांना त्यास उत्तरे मिळत नव्हती. काही ठरावीक अज्ञात कारणांनी बरेच काही घडत असून त्या कारणांची सांगोपांग मीमांसा मात्र त्याच्या आकलनापलीकडचे होते. त्याच्या त्या जिज्ञासू-प्रश्नांकित-संभ्रमित अवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी मदतीचा हात त्यास धर्मशास्त्राकडून मिळाला. त्यामुळे अमूर्ताचे, गूढतेचे व निराधार शास्त्र असूनही धर्म समाजमानसाच्या हृदयस्थानी विराजमान झाला.

धर्म स्वातंत्र्य हे स्वातंत्र्याचे एक अंग आहे. धर्म स्वातंत्र्याचे तीन अर्थ आहेत. पहिला अर्थ म्हणजे प्रत्येकास आपापल्या धर्माप्रमाणे आचरण करता येणे असा आहे. तर दुसरा अर्थ, धर्मापासून अंशतः वा पूर्णतः स्वतंत्र होता येणे हा आहे. तिसरा अर्थ, धर्मांतर करता येणे असा आहे. आधुनिक धर्म स्वातंत्र्यामध्ये धर्मास अधिकाधिक वैयक्तिक व खाजगी बनवण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. आज माणूस सुख-समाधानासाठी संकट निवारण्यासाठी जास्तीत जास्त भौतिक संसाधनावर अवलंबून असून, त्याची बहुतांशी जिज्ञासा व प्रश्नांचे विज्ञानाच्या माध्यमातून शमन होत आहे. त्यामुळे आजच्या आधुनिक मानवास धर्मशरण राहण्याचे प्रयोजन उरलेले नाही. शिवाय सामुहिक अशा सामाजिक जीवनावरही धर्मप्रभाव हा प्रतिगामी ठरत आहे. म्हणून धर्मास जास्तीत जास्त सीमीत करण्यासाठी धर्मस्वातंत्र्याचे प्रयोजन करण्यात येते. धर्मस्वातंत्र्यानुसार अमर्याद अशा धर्मसत्तेचे क्षेत्र संकुचित करून माणसाच्या दैनंदिन व्यवहारात व सामाजिक

क्रियाकर्मात त्यास गौणत्व देण्याचा प्रयत्न केला जातो. बदलत्या जीवनमानानुसार व कालपरत्वे माणसाचे जीवन हे अधिकाधिक क्लिष्ट व गुंतागुंतीचे बनत चाललेले आहे. विविधता हे आजच्या सांस्कृतिक जीवनाचे तत्त्व बनले. संस्कृती व समाज याची प्रचलित एकजिनसी संकल्पना कालबाह्य झाल्यामुळे त्यास एका सूत्रात बांधून ठेवणारी धर्मव्यवस्थाही स्वाभाविकपणेच खिळखिळी झालेली आहे. तथापि त्यास अधिकृतपणे व सर्वमान्यतेने सीमित करून धर्माच्या परिसीमा आखणे हे आजच्या धर्मस्वातंत्र्य संकल्पनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात धर्माचा अडसर दूर होऊन वस्तुनिष्ठ जीवन जगण्यासाठीचे बळ धर्म स्वातंत्र्यातून मिळते.

प्रत्येकास श्रद्धा बाळगण्याचा हक्क आहे. माणसाची विशिष्ट धर्मांवर श्रद्धा असेल तर त्यास त्याच अधिकाराने पालन करता यावे; किंबहुना त्याच्या धर्मश्रद्धांचा विनयभंग होऊ नये याबाबतही धर्मस्वातंत्र्य दक्षता घेते. इतरांस निरुपद्रवी असण्याच्या अटीवर धार्मिक श्रद्धांचे खाजगी जीवनात पालन करण्यात व्यत्यय येऊ नये, यासाठीची उपाययोजना धर्मस्वातंत्र्यात केलेली असते. म्हणजे धर्म हा व्यक्तिगत पातळीवर अधिकाधिक पाळला जावा, त्यास खासगी स्वरूप राहावे. परस्परांस त्याचा उपद्रव होऊ नये, परस्परांच्या धर्मपालनात अडथळे येऊ नयेत अशी व्यवस्थाही धर्मस्वातंत्र्यात अभिप्रेत असते. एखादा धर्म स्वीकारणे अथवा नाकारण्याचाही सुलभ मार्ग धर्म स्वातंत्र्यामध्ये उपलब्ध असतो. म्हणजेच धर्मस्वातंत्र्य या स्वातंत्र्यातील तत्त्वामध्ये धार्मिकता, निधर्मीता, धर्मनिरपेक्षता अशा तीनही घटकांचा समावेश होतो. धर्मास काही अंशी मान्य करून त्याचा सामाजिक जीवनावरील बहुतांशी प्रभाव अमान्य करत धर्मातीत अशी व्यवस्था उभारणे हे धर्मस्वातंत्र्याचे मूळ उद्दिष्ट असते.

उपास्य देवता व उपासना पद्धती यामध्ये विविध धर्मांमध्ये भेद असल्याने हे वैविध्य परस्पर कलहाचे कारण बनू नये. किंबहुना बहुसंख्य व अल्पसंख्य धर्मियांना समानतेने आपापले धार्मिक विधी करता यावेत यासाठी धर्मस्वातंत्र्य अनुकूलता निर्माण करते; याचा अर्थ धर्मस्वातंत्र्य धार्मिकता जोपासते, असा मात्र होत नाही. स्वातंत्र्याची जी घटकतत्त्वे आहेत त्यामध्ये धर्मास अंतर्भूत करण्याचे कारण धार्मिक आचार-विचारांवर सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्याचे नसून बहुतांशी व्यक्तींचा वैयक्तिक जीवनाचा मोठा भाग धर्मविषयक संकल्पनांनी व्यापल्याने त्यास व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संकल्पनेप्रमाणे पुरेसे स्वातंत्र्य देणे आवश्यक

ठरते. म्हणून व्यक्तीस व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ धर्मस्वातंत्र्य प्रदान करण्यात येते. याचा अर्थ ती व्यक्ती वैयक्तिकच सर्व धार्मिक क्रिया करावे असा नसून तशा अनेक व्यक्ती मिळून सामूहिकपणेही आपापल्या उपासना पद्धती जगू शकतात. मात्र समाज म्हणून जो सर्वसमावेशक लोकसमूह आहे, त्याच्या उद्दिष्टांना, जीवनशैलीस, नीति-नियमास त्यामुळे बाधा येणार नाही ही आचारसंहिता प्रत्येक धर्मोपासकांना धर्मस्वातंत्र्यात लागू असते. समाजाचे हित हे धार्मिक संकल्पनांवर नव्हे तर ज्ञानाधिष्ठित भौतिक, विवेकी व धर्मनिरपेक्ष अशा संकल्पनांनुसार साधले जाते. समाजाचे ध्येय, धोरणे, नियम हे सर्व मानवास अनुसरून ठरवले व अवलंबले जातात. यासाठी सार्वहित व व्यवहार्यतेचे निकष लावले जातात. हे होत असताना जर धार्मिक तत्वांना मुरड घालावी लागत असेल; काही धार्मिक तत्वांविरोधात निर्णय घ्यावे लागत असतील, तर स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत धर्मोल्लंघन हा प्रमाद ठरत नाही. किंबहुना निखळ स्वातंत्र्य हे कोणत्याही धर्मास बांधील नाही. कोणतीही धर्मतत्त्वे कितीही दैवी, पारलौकिक, अमानवी, अमूर्त शक्तीचा व प्राचीन परंपरेचा दावा करत असली तरी स्वातंत्र्य ही भौतिक, लौकिक, मानवी संकल्पना असून ती माणूस ही संकल्पना केंद्रीभूत मानून मानवतेभोवती व्यापलेली आहे. त्यामुळे मानवतेचा आरंभबिंदू, मध्यबिंदू व अंत्यबिंदू असा मानवही सर्वात्मकतेने स्वातंत्र्यात व्यापून राहिलेला असतो. स्वातंत्र्याची संकल्पना ही माणसाने मानवकल्याणार्थ निर्माण केलेली आहे. त्यामध्ये अन्य कोणत्याही शक्तींचा हस्तक्षेप होऊन व्यक्तिगत व सामाजिक हितास बाधा येणार नाही यासाठी पुरेपूर दक्षता घेतली जातेच; शिवाय माणसाकडून होणारे मानवेतर जैव-भौतिक घटकांवरील होणारे अतिक्रमण रोखण्याचा प्रयत्नही स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत अंतर्भूत होतो. धर्माच्या विविध व्याख्या आहेत. मात्र स्वातंत्र्य ही संकल्पना कोणत्याही धर्मसंकल्पनेस बांधील नाही. अगदी स्वातंत्र्य ही संकल्पना एखाद्या धर्माचे वैशिष्ट्य असले तरीही ती स्वतंत्र संकल्पनाच आहे. धर्मस्वातंत्र्य हे एकीकडे धर्माचे अवास्तव-अनाटायी स्तोम माजू देत नाही, तर दुसरीकडे धर्माचरण करणाऱ्यास अभयही देते. शिवाय ते कोणत्याही धर्मास बांधील नाही. मानवता हा निकष अंतिम परिणामी मानला गेलेला असून, त्यास अनुसरून धर्मस्वातंत्र्यही व्यक्तिगत व सामूहिक पातळीवर सीमीत व अबाधितही करण्याचा प्रयत्न करते.

९. ऋणात्मकता

ऋण म्हणजे उसने अवसान. ऋण म्हणजे संकटकालीन सुटकेचा मार्ग. ऋण हा निराधाराचा तात्पुरता आधार. ऋण म्हणजे अशक्तास सशक्त करण्याचे टॉनिक. ऋण म्हणजे उपकाराचे रूप. ऋण म्हणजे कृतज्ञतेची आस. ऋण म्हणजे परतफेडीचे दायित्व. ऋण म्हणजे डोक्यावरील ओझे. ऋण म्हणजे मनातील सल. ऋण म्हणजे पोटातील शूळ. ऋण म्हणजे जीवदान. ऋण हे संकटमोचक. ऋण म्हणजे मानवतेचे दर्शन. ऋण म्हणजे लुटीचे साधन. ऋण म्हणजे नकली चेहरा. ऋण म्हणजे अनुबंध. ऋण म्हणजे ससेमिरा. ऋण म्हणजे ससेहोलपट. ऋण म्हणजे अपूर्णत्व. ऋण म्हणजे अधोगमन. ऋण म्हणजे धनचा विरुद्धार्थ. ऋण म्हणजे उणेपणा.

ऋणाची अशी अनेक रूपे सांगून विविध पार्श्वभूमीवर त्याचे विविध अर्थही लावता येतात. ऋणासंबंधी विविध म्हणीही प्रचलित आहेत. ऋणाचे प्रचलन-प्राचीन काळापासून आजतागायत अखंड सुरू आहे. ऋणाच्या जितक्या नकारात्मक बाजू आहेत, तितक्याच सकारात्मकही आहेत. त्यामुळेच ऋणाचा सर्वथैव स्वीकारही अपरिहार्य बनतो. जगातील कोणतीही व्यक्ती ऋणमुक्त नाही. प्रत्येकजण परस्परांचा, विविध सामाजिक, पर्यावरणीय घटकांचा ऋणी असतो. तथापि ऋणाचा विचार स्थूलार्थाने आर्थिक बाबतीत केला जातो. कारण याच कारणाने अनेक संकटांतून मार्ग काढता येतो, नवी झेप घेता येते. तसेच पिळवणुकीचे आपण साधन बनतो व जीवंतपणी नरक यातनाही भोगतो. आर्थिक ऋणास कर्ज असे आपण संबोधतो. गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत सर्वांनाच कर्जाचा आश्रय घ्यावासा वाटतो. गरिबांसह सर्वांचीच स्वप्ने ही आज कर्जाच्या रंगाने रंगविलेली आहेत. अनेकांची स्वप्ने कर्जाच्या मदतीने साकार झाली असून, ते आज यशस्वी जीवन जगत आहेत. पुष्कळ लोक असेही आहेत, ज्यांच्या गळ्याभोवती कर्जाचा फास आवळत चाललेला आहे. त्यातून सुटकेसाठी केविलवाणी धडपड ते करत आहेत. अनेकांच्या बाबतीत कर्ज हे वरदान ठरले

असून, कर्जास शाप मानणारेही बरेचसे आहेत. अर्थातच ज्याचा-त्याचा स्वानुभव त्यास तसा अर्थ काढण्यास भाग काढतो. तथापि ऋण ही एक तात्पुरती सोय असते. ऋणातून लवकर मुक्त होणे श्रेयस्कर असते. वास्तविक ऋणाची ही प्रासंगिकता व आपली अगतिकता याचा विचार करता ऋण हे वाईट नसते. तथापि बऱ्याचदा ऋण घेण्याची जागा, कारणे व ऋण परतफेडीचा करार यामध्ये मोठ्या चुका होतात वा उणिवा राहतात. त्यामुळे ऋण हे आजारापेक्षा इलाज भयंकर असे बनते. आपल्या परतफेडीची कुवत व कालबद्ध परतफेडीचे दायित्व समजून ऋण घेतले तर ऋणाचा डोंगर उभा राहणार नाही, जो आपणास पेलवत नाही. ऋण घेतानाच त्याच्या परतफेडीच्या उपाययोजना कराव्यात. त्या जर आपल्यापाशी नसतील तर ऋण घेऊ नये. काहीजण उपाशी राहतात; परंतु ऋण घेत नाहीत. त्यायोगे त्यांना ऋणाचे वरदानही लाभत नाही व शापही. त्यामुळे त्यांच्याकडे जे असते, ते ऋणमुक्त राहते. ऋण हे गळ्याचा फास व्हावा की गळ्यातील हार ठरावा हे ऋणकोसापेक्ष असते.

वास्तविक ऋण हे दोन्ही बाजूकडून सापेक्ष असते. म्हणून ऋणाचे व्यवहार सापेक्षतेच्या समान भारांकाने निरपेक्ष बनलेले असतात. ऋणात्मकता हे मानवी प्रगतीचे अपरिहार्य अंग बनले आहे. अक्षमास सक्षम बनवण्यासाठी त्याची नितांत आवश्यकता असते. तथापि कोणतीही गोष्ट ही एका मर्यादितपर्यंत इष्ट व पुढे ती अनिष्ट असते. हेच सर्वसाधारण तत्त्व ऋणात्मकतेसही लागू होते. न पेलणाऱ्या ओझ्याइतकेच न पेलणारे ऋणही आपले संतुलन बिघडवते. आपली क्षमता वाढण्याऐवजी आपणास अकार्यक्षम बनवते. प्रगतीऐवजी अधोगती होऊन परतंत्रतेचा फास आपल्याभोवती आवळू लागतो. ऋण हे डोईजड होऊन आपली आचार-विचारक्षमता आटविते. त्यामुळे ऋण देताना व घेताना काही मौलिक तत्त्वांचे पालन होणे गरजेचे असते. मूलतः ऋणात्मक व्यवहारामागे शोषणाचा उद्देश नसावा. मदतीचा हात देणे व सक्षम करणे हे होत असताना ती मदत काही अवधीकरिता असतो. त्याची येनकेन प्रकारे जाण ठेवणे व निर्धारित नियमानुसार परतफेड करणे याचे भान ऋण घेणाऱ्यास सदैव असणे गरजेचे आहे. शिवाय जो धनको असतो, त्यानेही ऋणकोस त्याच्या व्यवहारातील स्वातंत्र्य, स्वाभिमान, प्रतिष्ठेस अबाधित राखण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न केला पाहिजे. ऋण हे दान नसते, त्यामुळे तो एक देवघेवीचा व्यवहार आहे की जो नैतिकतेवर व कायदेशीर बाबींवर अवलंबून असतो. त्यामध्ये दानशूरपणाची उदारता निश्चितच अभिप्रेत नसते.

ऋणको आणि धनकोचीही पत-प्रतिष्ठा राखण्यासाठी दोन्ही घटकांनी परस्परावलंबन ओळखले पाहिजे. ऋण घेणे ही जरी ऋणकोची निकड असली तरी ती निव्वळ ऋणकोचीच नव्हे तर धनकोचीही गरज असते. एकतर अधिक धनसंचयाचे नियमन अभावग्रस्तातून होणे हे नैतिकदृष्ट्या गृहीत असते. शिवाय आपल्या व्यवसायवृद्धीसाठी व्यावहारिकदृष्ट्याही ती धनकोची गरज असते. कारण निव्वळ संचयित धनास मूल्य नसते. ते व्यवहारात आणल्याशिवाय त्यास मूल्य प्राप्त होत नाही. ऋणात्मकता हा धन व्यवहारात आणण्याचा एक महत्वाचा प्रकार आहे की ज्यायोगे धनवृद्धी होते. शिवाय मानवी मूल्यांचीही जोपासना होण्यास बळ मिळते, म्हणून ऋण हे त्याज्य नाही. तथापि, पिळवणुकीसह अतिरिक्त अपेक्षांचा भार हा ऋणकोवर ऋणामुळे येता कामा नये.

आज वैयक्तिक स्तरापासून सामाजिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरपर्यंत ऋणात्मक व्यवहार होणे ही अपरिहार्यता बनली आहे. ऋणात्मकतेस पूर्वी अमानवी चेहरा होता. त्यामुळे ऋणाबद्दल पूर्वापार स्वाभाविक अशी नकारात्मक भूमिका होती. पूर्वी व्यक्तीची व समूहाचीही विकासाची गती मंद होती. त्यामुळे त्याच्या आशा-आकांक्षाही सीमित होत्या. तसेच ऋणाची गरज ही अपवादात्मक व प्रासंगिक होती. आज ऋण ही सामान्य व नियमित बाब बनली. आपल्या क्षमता वाढवून प्रगतीचे टप्पे गाठण्यासाठी ऋण हे अत्यावश्यक बनले आहे. त्यामुळे आज इतकी प्रगती दिसत आहे. या प्रगतीबरोबरच ऋणाची व्याप्तीही सर्वदूर पसरली आहे. धनको-ऋणकोचे पूर्वाश्रमीचे शोषक-शोषिताची संकल्पना बदलून परस्पर सहकारातून उभयतांचा विकास ही संकल्पना रूढ होत आहे, जी सकारात्मक आहे. एकप्रकारे हे मुक्त घटकांचे युक्त घटकांशी जोडले जाणे आहे. ऋणाच्या योगाने ऋणाअभावी येणाऱ्या अनिर्बंध, मुक्त व एकाकी विकासास येणाऱ्या मर्यादा दूर केल्या जातात. अनेक घटकांचे परस्परांत संबंधांचे जाळे बनते. एकप्रकारे ही बांधिलकी असते मात्र ती स्वखुषीने स्वीकृत असते. धनको-ऋणको हे दोन्ही घटक वेगवेगळ्या उद्देशाने परस्परांस बांधील असतात. अर्थात या बांधिलकीस मानवी चेहरा कायम ठेवणे हे मौलिक तत्त्व पाळावे लागते. अन्यथा विमुक्त अवस्था ज्याप्रमाणे विकासास अडसर त्याप्रमाणे ऋणाने करकचून बांधले गेल्याने चलनवलनास सक्षम नसल्याने परतंत्र व गुलामीचे ते जोखड बनू नये. ऋणातून स्वातंत्र्याची मूल्ये जपली गेली पाहिजेत. ऋणामध्ये स्वातंत्र्याची मूल्ये असतात व ती मर्यादित केली गेलेली नसतात, ही धारणा आधी पक्की झाली

पाहिजे. त्यासाठी स्वातंत्र्य हीच मुळात सीमीत संकल्पना आहे हे समजून घेतले पाहिजे. स्वातंत्र्य हा मध्यम मार्ग आहे; जो विमुक्त व परतंत्रतेच्या परस्परविरोधी नकारात्मक बाजूस दूर करण्यासाठी बांधला गेलेला आहे. स्वातंत्र्य आले म्हणजे बंधने आली. बंधने आली की बांधिलकी जपावी लागते. तथापि अतिरिक्त बंधनाने परतंत्रतेस, वर्चस्ववादास, पिळवणुकीस चालना मिळते. तर बंधनमुक्त, एकाकी, स्वैरपणामुळे विकासाचे मार्ग बंद होतात. स्वैराचारात माणूस भौतिकवादी असतो, परंतु भौतिक विकासवादी नसतो. उपभोगवादी व चंगळवादी बनतो. विकासासाठी परस्परांची बांधिलकी आवश्यक असते. म्हणून मुक्त स्वैर व्यवहारातून बंधनयुक्त स्वतंत्र व्यवहार अंगिकारले जातात. परतंत्रात शोषण व अन्यायाने एकांगी विकास होतो. विकासाचे असंतुलन निर्माण होते. म्हणून स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेमध्ये भौतिकवादाबरोबरच भौतिक विकास हा तर अभिप्रेत आहेच; शिवाय हा विकास समतोल व सर्वांगीण व्हावा हेही अपेक्षित आहे. म्हणून स्वातंत्र्याची जी समता-न्यायासारखी तत्त्वे आहेत, ती ऋणात्मक व्यवहारासही लागू होतात. स्वातंत्र्याचे मूळ ध्येय म्हणजे मानवतेचा विकास; ते साध्य करण्यासाठी ऋणात्मकता ही अत्यावश्यक आहे. मात्र असे ऋणनिर्देश हे मानवतावादी निर्देश बनले पाहिजेत. विकासास चालना देण्यासाठी, विकासाचे समतोलत्व राखण्यासाठी, शोषणमुक्त, पोषणयुक्त, सक्षमीकरणाचे असे ऋणात्मक व्यवहार म्हणजे माणसाचा परस्परांकडे पाहण्याचा मौलिक, नैतिक, व्यावहारिक असा समग्र व्यवहारच होय. ऋणात्मकतेने परिपूर्ण हा समग्र मानवी व्यवहार माणसास स्वातंत्र्याच्या व मानवतेच्या उन्नत टप्प्यावर निश्चितच घेऊन जात राहील. ऋणात्मकतेची परतंत्रतेशी जोडलेली धारणा स्वातंत्र्याच्या नवसंकल्पनेत संधी व समानतेमध्ये परावर्तित झाली पाहिजे.

१०. गरजाधिनता

प्रत्येक व्यक्ती ही जन्मतःच स्वतंत्र असते, हे स्वातंत्र्यवेत्यांचे विधान स्वातंत्र्याच्या जतन-संगोपनासाठी प्रेरक आहे. तसे पाहता प्रत्येक सजीवही जन्मतः स्वतंत्र असतो, हे व्यावहारिक भाष्य अप्रस्तुत ठरत नाही. कारण प्रत्येक सजीवाचे जीवन हे त्यास लाभलेले निसर्गाचे वरदान असते. निसर्गाने प्रकटण्याची त्यास संधी दिलेली असते. अव्यक्त हे जीविताबरोबर व्यक्त होत असते. अस्तित्वाची संधी ज्या अर्थी निसर्ग देतो, त्याअर्थी अस्तित्व संपवण्याचे प्रयोजनही तो करतो. निसर्गाची जास्तीत जास्त साथ मिळवून जीवित राखण्याचा जीवाचा प्रयत्न असतो.

स्वातंत्र्याची संकल्पना पारतंत्र्याच्या पार्श्वभूमीवर निपजली आहे; तथापि स्वातंत्र्य व परतंत्र्याचे प्राथमिक रूप अनुक्रमे स्वावलंबन व परावलंबन हेच आहेत. आपण जरी जन्मतः स्वतंत्र असलो तरी जन्मजात परावलंबीही असतो. परावलंबत्व ही पारतंत्र्याची जननी आहे. स्वावलंबन ही स्वातंत्र्याची जननी आहे. माणूस ज्याअर्थी जन्मतः परावलंबी असतो, त्या अर्थी तो जन्मतःच परतंत्र असतो. गरजांच्या परिपूर्तीसाठी त्यास परस्परांवर अवलंबून राहावे लागते. माणसाचे परस्परावलंबन हे स्वातंत्र्याची व पारतंत्र्याचीही जननी आहे. जेव्हा परस्परावलंबन परस्पर पूरक असते तेव्हा स्वातंत्र्याचा परिपोष होते. जेव्हा परस्परावलंबन हे परस्पर हानीकारक ठरू लागते तेव्हा पारतंत्र्याचा जन्म होतो. स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य या दोन्ही संकल्पना स्वयंभू नाहीत. परस्पर स्वार्थाधारित संबंधांवर त्या बेतलेल्या असतात. जेव्हा परस्पर संमतीने परस्परांचे स्वार्थ जपले जातात; तेव्हा ते अवलंबन स्वातंत्र्याचा अनुभव देते. जेव्हा परस्परावलंबन हे एकीकडे अतिरिक्त स्वार्थमय बनून दुसऱ्या बाजूच्या लाभाची मात्रा कमी करते वा हानी करते, तेव्हा ते अवलंबन पारतंत्र्याचा अनुभव देते.

गरज ही स्वातंत्र्य व पारतंत्र्याचीही मूळ प्रेरणा आहे. गरजापूर्तीसाठी माणूस इतर घटकांवर अवलंबून असतो. त्यातून स्वातंत्र्य व पारतंत्र्याच्या संकल्पना प्रकटतात. जर माणूस गरजामुक्त झाला तर त्यास स्वातंत्र्याची व पारतंत्र्याचीही

गरज भासणार नाही, तेव्हा तो मुक्त असेल. त्याची ही मुक्ती स्वातंत्र्य व पारतंत्र्यापासून विभक्त असते. सामान्यतः माणूस गरजामुक्त जीवन जगू शकत नाही. त्यामुळे त्याला स्वातंत्र्य व पारतंत्र्याच्या संकल्पनांशी सदैव बांधील राहावे लागते.

माणूस गरजांच्या बाबतीत स्वतःस असुरक्षित समजतो. त्यामुळे तो गरजांसाठी गरजेपेक्षा जास्त प्रयत्नशील राहतो. सुरक्षेच्या भीतीपोटी अतिरिक्त सुरक्षेच्या हव्यासास तो बळी पडतो. त्यातून इतरांवर अतिक्रमण-शोषण करून तो आपले स्वातंत्र्य चिरायु करण्याच्या लालसेने इतरांवर पारतंत्र्य लादतो. म्हणजे एकीकडे स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचा अतिरेक होत असताना दुसरीकडे पारतंत्र्य जन्मते. माणसाच्या हयातीत तो गरजामुक्त होऊ शकत नाही. त्यामुळे त्याच्या मृत्यूनेच तो स्वातंत्र्य व पारतंत्र्याच्या संकल्पनेतून मुक्त होतो. स्वातंत्र्य व पारतंत्र्यातून सुटका म्हणजेच मुक्ती होय. परस्परावलंबित जीवनाची अखेर म्हणजेच मुक्तजीवनाची सुरुवात होय. मात्र आजही परस्परावलंबित जीवनाची अखेर ही मृत्यूनेच होते. म्हणून मृत्यूस मुक्तीदाता म्हटले जाते. मात्र मृत्यूने जीवनाची अखेर होत असल्याने त्यास घोर नकारात्मक व शोककारक मानले जाते. कारण ती सदेह अस्तित्वाची अखेर असते. त्यामुळे जीवनाचे वरदान संपुष्टात येत असते. शिवाय जन्माबरोबर व जन्मानंतर प्राप्त सर्वकाही हिरावूनही घेतले जाते. त्यामुळे माणसास आपल्या विद्यमान जीवनातच जास्तीत जास्त मुक्त कसे राहता येईल, यासंबंधीचे चिंतन करावे लागले. अर्थात परस्परावलंबन कमीत कमी जितके राहील, तितका तो मुक्त होईल. त्यासाठी आपल्या गरजा या कमीत कमी राहणे आवश्यक ठरते. म्हणून गरजांना मर्यादित करून अधिकाधिक स्वाधीन जीवन जगणे हीच स्वातंत्र्याची प्राप्ती असते. त्यातून माणसास अंशतः मुक्ती मिळते. हा मुक्तीचा अंश जितका वाढत जाईल, तितका तो पूर्ण मुक्तीच्या समीप जातो. म्हणजेच तो पूर्णार्थाने स्वतंत्र होण्याकडे वाटचाल करतो. पूर्णार्थाने स्वतंत्र होण्याकडे होणारी वाटचाल ही मुक्ती मार्गी वाटचाल असते. स्वयंपूर्ण व संपूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे मुक्ती. आज आपण ज्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतो ते स्वावलंबनातून प्रसूत झाले आहे. स्वावलंबन म्हणजे परस्परावलंबनातून मुक्ती नव्हे, तर परस्परहितैषी जीवनालंबन. पारतंत्र्याची उत्पत्ती ही परावलंबनातून होते. परस्पर हितसंबंधांच्या अभावी जे जीवनालंबन होते ते परतंत्र असते. यामध्ये परस्पर हिताचे संतुलन राखले जात नाही. परस्पर हिताचे संतुलन राखण्यातच स्वातंत्र्याचे यश सामावलेले असते. अर्थात सर्वच ठिकाणी प्रत्येक व्यक्ती ही परस्परास हितैषी

ठरेल असे नाही. काहींच्या गरजा या अतिरिक्त असतात. त्या गरजा निरुपायाने उपजत प्राप्त झालेल्या असतात. त्यामुळे ते जास्त असहाय्य व परावलंबी असतात. त्यांना सामान्य पातळीवर आणण्यासाठी समानतेची गरज असते. ज्यांच्याकडे अभावग्रस्ततेने अतिरिक्त गरजा आहेत, त्यांची पूर्ती करण्यासाठी व ज्यांनी आपल्या गरजा अतिरिक्त वाढवल्या आहेत त्यास आळा घालण्यासाठी समानतेचे तत्त्व हे स्वातंत्र्याच्या जोडीने अंतर्भूत केले जाते. जेणेकरून परस्परावलंबन हे अधिकाधिक संतुलित राहील. स्वैराचारास प्रतिबंध करण्यासाठी समानतेची आवश्यकता असते. स्वैराचार म्हणजे मुक्तजीवन नव्हे तर दिशाहीन जीवन. स्वैराचारी व्यक्ती गरजांतून मुक्त होत नसते. फक्त ती व्यक्ती आपल्या गरजांमध्ये व गरजांपूर्तीच्या स्थानांमध्ये बदल करू शकते. स्वैराचारामध्ये निवडीचे अतिरिक्त स्वातंत्र्य असते. स्वैराचार हा परस्परावलंबन कमी करत नाही; तर परस्परावलंबनाचे स्वरूप बदलू शकते. म्हणून स्वैराचार म्हणजे मुक्ती असू शकत नाही. कारण मुक्ती ही गरजारहित असते. स्वातंत्र्य हे बऱ्याचदा स्वैराचाराने बाधित होते, तर काहीवेळा त्यास बळकटी मिळते. स्वैराचार एका व्यवस्थेतून दुसरी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी उपयोगी ठरते. मात्र व्यवस्था राखण्यासाठी ती निरुपयोगी असते. म्हणून स्वातंत्र्याच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या व्यवस्था या टिकवण्यासाठी स्वैराचाराचे प्रयोजन नसते. म्हणून स्वातंत्र्य आणि स्वैराचारात भेद करून स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे, असे म्हटले जाते. जेव्हा व्यवस्था निरुपयोगी होते, तेव्हा ती बदलून दुसरी व्यवस्था उभी करण्यासाठी स्वैराचार हा संक्रमण काळचे उपयुक्त साधन ठरते. मात्र ते दुसऱ्या स्वातंत्र्याची निर्मितीसाठी व निर्मितीपर्यंतच प्रभावी ठरते. दुसऱ्या व्यवस्थेत ते लागू होऊ शकत नाही. स्वैराचार हे व्यवस्था रूपांतरणासाठी तत्कालीन उपकारक ठरते. व्यवस्थामुक्ती हे स्वातंत्र्याचे ध्येय नाही. व्यवस्था निर्दोष व निकोप राखणे हे स्वातंत्र्याचे कार्यकारण असते. त्यामुळे स्वातंत्र्यात स्वैराचार हा वर्ज्य असतो. कारण स्वातंत्र्याच्या सुरक्षित चौकटीस त्यामुळे बाधा येते. माणूस वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात म्हणून अपवादात्मक परिस्थितीत स्वैर असू शकतो. मात्र स्वैराचाराचे रूपांतर अपेक्षित सकारात्मक उद्दिष्ट प्राप्तीनंतर स्वातंत्र्यात होण्यातच त्याची सार्थकता असते. कारण स्वतः स्वैराचार हा निरर्थक, दिशाहीन व प्रतिगामी असतो.

११. मुक्ती

प्रत्येक व्यक्ती जन्मतः स्वतंत्र असते. मात्र मानवेतर प्रत्येक सजीव जन्मतः विमुक्त असतो. माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. इतरही काही सजीव समूहाने राहतात. मात्र माणसाची समाजशीलता समाजव्यवस्थेत रूपांतरित झालेली आहे. माणसाची समाजशीलता ही उन्नत आहे. त्यामुळे प्रत्येक माणूस हा जन्मतः विमुक्त नसतो. समाजातील एक मूलभूत व अविभाज्य घटक म्हणून तो जन्माला येतो. विमुक्तता ही बंधनरहित असते. विमुक्तता ही अनिर्बंधतेचे द्योतक असते. तथापि स्वातंत्र्य हे बंधनयुक्त असते. ही बंधने स्वतःची स्वतःवर व दुसऱ्याचीही स्वतःवर म्हणजेच परस्परांवर असतात. स्वातंत्र्य हे बंधनाच्या बांधिलकीपासून मुक्त नाही. याचा अर्थ स्वातंत्र्य हे परतंत्राने प्रेरित आहे वा परतंत्राचा एक भाग आहे असा नाही. बंधन जे स्वहितैषी असते ते आपल्या इच्छा-आकांक्षाची पूर्तता करणारे असतात; ते स्वतःकडून असो वा दुसऱ्याकडून, त्यास परतंत्र मानले जात नाही. जे आपल्या हितास व भाव-भावनास बाधक व मारक वाटते ते परतंत्र मानले जाते. आपली परतंत्राची जी संकल्पना आहे ती आपल्या हेतूपूर्तीशी सापेक्ष आहे. परतंत्र याचा अर्थ दुसऱ्याच्या बंधनात असणे व स्वतंत्र याचा अर्थ स्वतःच्या मनाप्रमाणे जगता येणे हा स्वतंत्र-परतंत्रतेसंबंधीचा आपला समज अगदी ढोबळ आहे. प्रत्यक्षात आपणास परतंत्राचे वावडे नसते, तसेच स्वतंत्राचीही चिंता नसते. आपणास चिंता असते, ती स्वहिताची व स्वहेतूची. त्यासाठी आपण स्वतंत्रता व परतंत्रतेशी तडजोड करण्यास तयार असतो. तरीही स्वातंत्र्याची काही मूल्ये ठरलेली असतात. त्यानुरूप व्यक्तीस व समूहास ती बंधनकारक असतात. स्वातंत्र्यामध्ये व्यक्तीस व समूहास काही हक्क व कर्तव्ये प्राप्त होतात. हक्क यासाठी प्राप्त होतात की, आपल्या संधींवर दुसऱ्याचे कोणत्याही कारणाने अतिक्रमण होऊ नये. अर्थात, परतंत्राने आपली सीमा ओलांडू नये. जर ओलांडल्यास त्यास सीमित करण्याचा व स्वतःस आपल्या अधिकारात स्थापित करण्याची संधी मिळावी म्हणून हक्कांची योजना स्वातंत्र्यात असते. तर कर्तव्यांची योजना ही प्रत्येक व्यक्ती वा समूहास दुसऱ्याच्या हक्कांवर अतिक्रमण करता येऊ

नये, आपल्या सीमांचे भान राहावे यासाठी असते. हक्क आणि कर्तव्यातून स्वातंत्र्य व परतंत्राचे संतुलन साधले जाते; बंधनांची अनिर्बंध व अव्यवहार्य वाढ रोखली जाते. स्वातंत्र्य हे जरी बंधनयुक्त असले तरी ते बंधनांच्या मर्यादशीलतेने युक्त असते.

स्वातंत्र्याचे महत्त्व दोन कारणांनी अधोरेखित होते. पहिले कारण म्हणजे परतंत्रास मर्यादा घालण्यासाठी व विमुक्ततेपासून वाचण्यासाठी संधी, समानता, न्याय, हक्क, कर्तव्ये यातून परतंत्राचे नियमन केले जाते व स्वतंत्रतेचे अस्तित्व अबाधित केले जाते. विमुक्ततेपासून म्हणजे एकाकी पडण्यापासून वाचण्यासाठी माणसास माणसात घेतले जाते व त्यास स्वतंत्रतेचे जीवन दिले जाते. माणसाने समाजापासून विन्मुख होणे वा समाजाने माणसास वाळीत टाकणे वा जन्मतः माणूस समाजहिन असणे या बाबी विकृत, घृणास्पद, असंबद्ध, असामान्य व अपवादात्मक मानल्या जातात. या पार्श्वभूमीवर विमुक्ततेतून येणारी विन्मुखता रोखण्यासाठी माणसास स्वातंत्र्याची तजवीज आवश्यक ठरते. म्हणजेच विमुक्तता व परतंत्र यांच्या दबावातील जो कम्फर्ट झोन असतो ते म्हणजे स्वातंत्र्य होय. मात्र माणूस हा जन्मजात विमुक्त नसतो, तो स्वतंत्र असतो; परतंत्रही असतो. मात्र विमुक्ततेचे प्रतिपूरण हे नंतर स्वैराचारातून तो स्वेच्छेने करतो. माणसाची विमुक्तता ही सामान्यतः स्वैराचारात परावर्तित होतो. मूळरूपातील विमुक्तता ही अपवादानेच आढळते. त्यामुळे विमुक्तता व परतंत्राचे स्वातंत्र्यावरील अतिक्रमण हे वस्तुतः स्वैराचार व परतंत्राचेच अतिक्रमण ठरते.

पशु जगतातील प्राथमिक विमुक्तता ही स्वातंत्र्यपूर्व अवस्था होय. अर्थात ती एका अर्थाने परतंत्र पूर्व अवस्थाही असते. त्यानंतर स्वतंत्र व परतंत्राचा टप्पा हा त्यापुढील प्रगत टप्पा होय. त्यायोगे मूल्ये, नीती, नियम, चालीरिती, संस्कृती, शांती, समृद्धी, न्याय, संधीतून प्रगतीचे प्रयत्न केले जातात. त्यातून स्वावलंबन व स्वाभिमानाची जोपासना केली जाते. आत्मनिर्भरता व परिपूर्णतः साधण्यासाठी प्रयत्न होतात. माणूस स्वातंत्र्यावर संतुष्ट नाही. स्वातंत्र्याने जे काही सकारात्मक व विधायक असे घडून येते त्यावरही संतुष्ट नाही. माणसाने तृप्तीची व समाधानाची निश्चित अशी खूणगाठ वा सीमारेषा ठरवलेली नाही, कारण त्याचा तो स्वभाव उपजतच नाही. त्यामुळे कालानुक्रमे तो नवनवे विकासाचे टप्पे गाठत असताना स्वातंत्र्यपूर्वक तत्त्वांनाही तो अधिकाधिक गतिमान करत आहे. तत्त्वांची पुनर्रचना व त्यांची नवोत्पत्ती ही देखील निरंतर होत राहते. तथापि त्यास पुढील ध्येये आकर्षित करीत असतात. माणसाच्या उच्च प्रतिभाशक्तीने त्याने परिपूर्णतेची व मुक्तीची

संकल्पना मांडली आहे. म्हणजे एकीकडे आधुनिक विज्ञानाने तो स्वयंपूर्ण व परिपूर्ण बनण्याचा प्रयत्न करत आहे. याचाच मतितार्थ असा की, तो स्वतंत्रतेचा पुढील टप्पा म्हणून तो विज्ञानाच्या माध्यमातून फक्त स्वतंत्रच नव्हे तर स्वयंभू व परिपूर्ण बनू पाहत आहे. विज्ञान हे आधुनिक शास्त्र म्हणून विकसित होत असले तरीही माणसाची हजारो वर्षांपासूनची भौतिक प्रगती ही आधुनिक विज्ञानाचीच पूर्वपीठिका होती. आज विज्ञानाच्या माध्यमातून स्वयंभू व परिपूर्ण बनण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. म्हणजेच स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर स्वातंत्र्याचे ध्येय गाठल्यानंतर त्याने स्वातंत्र्यास साधन बनवले. त्यायोगे तो स्वातंत्र्याचा पुढचा उन्नत टप्पा गाठण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. माणसावर माणसाच्या ज्या ऐच्छिक-अनैच्छिक, हितैषी व शोषक परतंत्राचे अधिराज्य असते, त्यापासून तर त्यास मुक्ती हवीच आहे, त्याद्वारे तो स्वयंभू होऊ इच्छितो. शिवाय प्रत्येक सजीव हा कितीही विमुक्त असला तरी नैसर्गिक बंधनांनी तो बांधलेला आहे. अशा नैसर्गिक बंधनांवरही मात करून तो परिपूर्ण होऊ इच्छितो. म्हणजेच नैसर्गिक गरजा, निसर्ग नियम व काळाचा प्रभाव यातूनही तो मुक्त होऊ इच्छितो. कारण या नैसर्गिक बंधनांना तो अनिवार्यपणे बांधील आहे. म्हणजे माणसास फक्त मानवी बंधनातूनच मुक्त व्हायचे नाही, तर नैसर्गिक बंधनातूनही मुक्त व्हायचे आहे. माणसाचे मुक्तीचे ध्येय आहे. मात्र मुक्ती ही अंतिम व अत्युच्च संकल्पना आहे, जिची सुरुवात सजीवातील विमुक्तीपासून झाली. माणसामध्ये त्याची सुरुवात स्वतंत्रतेपासून होते. विमुक्ततेच्या पशुवत अशा प्रारंभिक टप्प्याच्या पुढच्या स्वतंत्रतेच्या टप्प्यापासूनच माणसाची सुरुवात होते. त्यामुळेच मानव जन्मास मुक्तीकडे नेण्यास सर्वांत श्रेयस्कर व म्हणूनच दुर्मीळ जन्म मानलेले आहे. अध्यात्मामध्ये तर पूर्वापार मुक्तीची संकल्पना अनेक विचारवंत तत्त्वज्ञांनी मांडली आहे. भौतिकतेच्या तत्कालीन प्रारंभिक प्रगतीने भौतिकतेवर आधारित मुक्तीची संकल्पना ही माणसास दुरापास्त वाटत होती. त्यामुळे अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत माणूस अभौतिकतेच्या आधारे मुक्तीचे प्रतिपादन करित होता. तथापि आता त्यास भौतिकतेचे बळ मिळत असून स्वयंभू व परिपूर्ण बनून सर्व बंधनमुक्त असे मुक्तिस्थान मिळवण्याच्या आशा आता पल्लवित झाल्या आहेत. विमुक्ततेपासून मुक्तीपर्यंतचा त्याचा प्रवास हा वास्तविक शून्यापासून पूर्णत्वापर्यंतचा प्रवास आहे.

१२. पात्रता

पात्रता म्हणजे सक्षमता. पात्र असणे म्हणजे सक्षम असणे. एखाद्या कामासाठी व्यक्तीची निवड केली जात असताना जाणकार लोक त्याची पात्रता तपासत असतात. अपात्र लोकांकडे एखादी जबाबदारी सोपवायची असेल तर त्याची पात्रता आधी वाढवावी लागते. एखादी व्यक्ती स्वतःस सिद्ध करण्यासाठी त्यासाठीची पात्रता मिळवण्याचा प्रयत्न आधी करते. अपात्राकडून कार्याची उद्दिष्टे पूर्ण केली जात नाहीत. कार्यातील अपूर्णता, त्रुटी, घोटाळे, अपयश यांची वारंवारिता अपात्रतेमुळे वाढते. त्यामुळे अतिरिक्त वेळ व ऊर्जा दंडात्मक स्वरूपात खर्च करावी लागते. त्यामुळे कोणत्याही कार्याची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी किमान पात्रता ही आवश्यक ठरते. हे किमान निर्धारण निश्चित न करता कार्यभार दिला, तर अनेक विपरित परिस्थितीस तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे पात्रतेचा निकष लावून कार्यभार देणे वा स्वीकारणे हा उचित व्यवहारवादाचा भाग मानला जातो.

प्रत्येक व्यक्ती ही जन्मतः अक्षम असते. त्यासोबतच तिच्यामध्ये सुप्तक्षमताही असतात. व्यक्तीचा विकास म्हणजे त्याच्यातील क्षमतांचा विकास होय. म्हणून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हा त्याच्या क्षमतांच्या विकासाशी अविभाज्यपणे जोडलेला आहे. क्षमतांच्या विकासास संधी उपलब्ध असणे हे व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात तितकेच महत्वाचे ठरते. संधी उपलब्ध असणे हा केवळ नशिबाचा व योगायोगाचा भाग असू नये, तर अनिवार्यपणे सर्वत्र संधीची सर्वांस उपलब्धता असणे हे स्वातंत्र्याचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये ठरते. अर्थात संधी साधण्यासाठी सक्षमतेची आवश्यकता असते. जो सक्षम असेल तोच संधी साधेल हा उत्क्रांतीचा व जीवनप्रणालीचाही नियम आहे. त्यानुसार अनेकजण संधी साधत असतात. व्यक्तीविकासाची ही सूत्रे समाजविकासासाठी समाजघटकासही अशीच लागू असतात. सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हे स्वातंत्र्याचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. त्यानुसार व्यक्ती वा सामाजिक घटकांचे विशेषीकरण संपुष्टात येते व एका ठरावीक टप्प्यात प्रत्येकजण एका रेषेत संधीसाठी उभे असतात. अर्थात,

जो जास्त सक्षम असेल त्यास त्या संधीचा जास्त लाभ होणार हे निश्चित असते. शिवाय जास्त सक्षम घटकास जास्त लाभ न मिळणे हा त्यावर अन्यायही असतो. त्यामुळे एका ठरावीक टप्प्यावरील आरंभबिंदूस समानतेवर उभे असणारे सक्षम घटक हे पुढे आपापल्या क्षमतांना पणास लावून विविध स्तर प्राप्त करतात. अर्थात, पात्रता व योग्यतेनुसार त्यांची ती स्थाननिश्चिती होत असते. अशा दोन स्थानांतील अंतरामध्ये भेद असला तरी ते असमानता व विषमतेचे द्योतक नसते. प्रत्येक ठिकाणी समानता न्याय नसते, तसेच असमानता ही फक्त अन्यायाचेच प्रतीक असते, असेही नसते. समानता साधण्यासाठी एखाद्यास जादा प्रगतीपासून रोखणे हे जसे अन्यायकारकच असते, तसेच एखाद्याच्या कमी प्रगतीसाठी त्यास स्वतःस जबाबदार धरणे हेही तितकेच संयुक्तिक असते.

स्वातंत्र्यातील समानता, न्याय, संधी, हक्क या संकल्पना समजून घेताना विषमतेस, अन्यायास, वंचिततेस व असहाय्यतेस प्रत्येकवेळी दुसरेच घटक जबाबदार असतात, असे मानणे एकांगी व असंबद्ध ठरते. हे खरे आहे की, आपल्या क्षमतेने अग्रस्थानी असणारे घटक हे त्या पुढच्याही संधी आपसूकच पटकावतात. कारण पुढच्या संधीतील व अग्रस्थानातील अंतर इतर स्थानांच्या तुलनेत कमी असते. त्यामुळे पुढे जाणारा हा आणखी जास्त पुढे राहतो व मागच्यांची पुढचीही संधी हुकल्याने ते आणखीच मागे राहतात. अर्थात विषमतेची ही दरी आणखीनच वाढते. अशी विषमतेची दरी वाढणे हे फक्त अन्यायानेच-वाममार्गानेच घडलेले असते, असा एक अपूर्ण समज आढळून येतो. जो पूर्णतः निरर्थक नसला तरी बऱ्याचअंशी तथ्यहीन असतो. स्वातंत्र्याने दिलेल्या संधीचीच ती परिणती असते. सर्वांना सुरुवातीस समान संधी देऊनही हा विपर्यास तयार होतो. त्यास नैसर्गिक, पारिस्थितीक, तत्कालीक असे अनेक घटक कारणीभूत असतात. तथापि हा फरक या सर्वांस गृहीत धरून स्वाभाविकपणेच तयार होतो. या ठिकाणी शोषक व शोषित असे घटक मूलतः विद्यमान नसतानाही स्वाभाविकपणे अशी विषमता तयार होते. त्यामुळे संधीच्या साध्यातून जी साधने हाती येतात अर्थातच तशी साधने संधी न साधणाऱ्यांकडे नसतात. त्यातून 'आहे रे' व 'नाही रे' चे वर्ग घडत जातात. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही मूलतःच आंतरविरोधी काम करत असतात. ती एकीकडे समान संधीही देतात, तर दुसरीकडे असमानता व विषमताही निर्माण करतात. न्याय देण्याच्या उद्देशाने अंमलात आणलेली स्वतंत्रता एका समान काल्पनिक रेषेवरून कार्यरत झाली तरी तिचा शेवट हा

सर्वासह एका ठरावीक टप्प्यावरच होत नाही. स्वातंत्र्याचा शेवट हा असमानतेनेच होतो. मात्र ही असमानता म्हणजे अन्याय नसतो. ही असमानता न्यायानुसारच झालेली असते. असमानता असण्यातच तेव्हा खरा न्याय होत असतो. प्रत्येकवेळी समानतेचा आग्रह हा अन्यायकारकही असतो हा निजव्यवहारवाद समजून घेतला पाहिजे. स्वातंत्र्याच्या अंमलातील ही विपर्यासता स्वातंत्र्याच्या मर्यादा स्पष्ट करते.

दोन घटकांमधील प्रचंड दरी ही हे समतोल विकासाचे निदर्शक नक्कीच नसते. अर्थात स्वातंत्र्य व तत्सम मूल्ये ही असा असमतोल रोखू शकत नाहीत. त्यातून एका घटकाचे स्वतंत्रतेचे प्रमाण कमी होऊन दुसऱ्या घटकाच्या स्वतंत्रतेचे प्रमाण अधिक होते. अर्थात स्वतंत्रतेचे कमी प्रमाण हे परतंत्राच्या आधिक्याने व अतिक्रमणाने झालेले असते. असे होणे हे फक्त शोषण करणे या उद्देशानेच घडलेले असते असे नाही, केवळ संधी साधण्यास अक्षम-सक्षम असल्यानेच हे घडून येते. अर्थात, सक्षमांकडून संधी साधणे हेही यासाठी महत्वाचे असते, कारण त्यांनी जर संधी साधली नाही तर प्रत्येकवेळा ती दुसऱ्या अक्षमास मिळतेच असेही नाही. बऱ्याचदा कमी सक्षमतेचे घटक हे ती संधी कधीच साधू शकत नाहीत. संधीचे सोने करण्याची पात्रता असलेल्या घटकांकडून संधी काढून घेणे म्हणजे कमी सक्षम असलेल्या लोकांस सोन्यासारखी संधी देणे असा होत नाही. कारण शेवटी पात्रतेचा निकषही महत्वाचा असतो. जो पात्र असतो, तोच जास्तीत जास्त संधी मिळवते. तसेच मिळालेल्या संधीचे सोनेही करतो. म्हणून अग्रस्थान, निम्नस्थान वा अंतिम स्थान असणे व त्यानुसार कार्यनिर्धारण करून ते सिद्धीस जाणे, हा क्रमबद्ध व स्वाभाविक विकासाचा एक भाग असते, अन्यथा विकासाची चाकेच रूतू लागतात. अपात्र घटक हे संधीचे सोने करू शकत नाहीत. म्हणून पात्र घटकांना केवळ तफावत रोखण्यासाठी संधीपासून वंचित राखणे हे अन्यायकारक व दमनकारी ठरते. तथापि या सर्व सव्यापसव्यातून वाढत जाणारी दरी व विषमता, त्या अनुषंगाने निर्माण होणारी स्वतंत्रता व परतंत्रतेतील असंबद्ध असे असंतुलित प्रमाण हेही कुठेतरी थांबवावे लागते. अन्यथा ही विषमता असंतोषास जन्म देते. समाजघटकांना अस्वस्थ बनवते. शोषक-शोषित; स्वतंत्र-परतंत्र अशी द्वंद्वात्मक व भेदात्मक परिस्थिती निर्माण होते. त्यातून मानवी मूल्ये ही पायदळी तुडवली जातात. म्हणून स्वातंत्र्याच्या व पारतंत्र्याच्याही अंगीभूत उणिवांचे नियमन करण्यासाठी मानवी मूल्यांच्या पुनर्स्थापनेची गरज अधोरेखित होते. समाजघटकांचे उत्थान व अधोगती रोखण्यासाठी समाज व्यवस्थेमध्ये कालानुरूप बदल करावे

लागतात. त्यासाठी समाजरचनेचे संकेत व नियमही बदलावे लागतात. अर्थात नव्या स्वातंत्र्याची व स्वातंत्र्याच्या मूल्यांच्या पुनर्स्थापनेची ती हाक असते. त्यावरच समाजाची अधोगती व प्रगतीही अवलंबून असते. तरीही स्वातंत्र्यावर आधारित समाजघटकांच्या समतोल विकासाची संकल्पना अपूर्णच ठरते. त्यासाठी मानवी मूल्यांचे प्रचलन व मानवतावादास दृढमूल करणे हेच श्रेयस्कर ठरते. वंचित, उपेक्षित व अक्षमांना केवळ पात्रतेअभावी संधीपासून वंचित ठेवणे हे अमानवीय ठरते. त्यासाठी अंत्योदयाची उदात्त संकल्पना साकार करणे गरजेचे असते. स्वातंत्र्याच्या परिसीमांतून अंत्योदयाची उदात्त संकल्पना पूर्णतः साकार होत नाही. परंतंत्राने तर अंत्योदय होणेच दुरापास्त असते. म्हणून स्वतंत्रतेचा अवलंब करीत, परतंत्रास दूर सारत मानवतेच्या दृष्टीने अक्षमांना सक्षम करून त्यांना संधी साधण्यास पात्र करणे हा मानवतावादी दृष्टिकोनच व्यवस्था निकोप ठेवून अंत्योदय घडवू शकतो.

१३. अहिंसा

कोणतेही तत्त्व हे मूलतः निरपेक्ष असते. आपण त्यास सापेक्षतेने वापरतो. तत्त्वे ही त्याच्या मूलभूत गुणधर्मांनी युक्त असतात. त्याचा बऱ्या-वाईटाशी, नैतिक-अनैतिकतेशी, नकारात्मक-सकारात्मकतेशी, अनुकूल-प्रतिकूलतेशी वा आपल्या ज्या ज्या इच्छा-आकांक्षा असतात, त्याच्याशी काहीही संबंध नसतो. आपण आपल्या उद्दिष्टांसाठी त्या तत्त्वांच्या गुणधर्मांचा साधन म्हणून वापर करतो. समजा, चाकू ही वस्तू आहे. त्याचा गुणधर्म कापणे हा आहे, तर चाकूने काय कापावे हे आपण ठरवत असतो. भाजीही कापली जाते व एखाद्याची हत्याही केली जाऊ शकते. एकच चाकू हा आपल्या उद्दिष्टानुरूप नैतिक व अनैतिक कामे करू शकतो. चाकूचे औचित्य कापण्याशी निरपेक्ष आहे. काय, कसे आणि किती कापायचे याचा निर्णय आपल्या मर्जीने म्हणजे सापेक्ष आहे. चाकूचा वापर आपण साधन म्हणून करतो. तो सुपरिणाम व दुष्परिणामही देऊ शकतो. त्याचा वापर कसा करू त्यावर ते अवलंबून असते. चाकू फक्त आपल्या अंगीभूत तत्त्वाशी निरपेक्षपणे बांधील असतो. इतर तत्त्वांचेही तसेच असते. ती एरवी निरपेक्ष असतात. आपल्या हस्तक्षेपाने ती सापेक्ष बनून त्यांना साधन स्वरूप प्राप्त होते.

प्रत्येक तत्त्व हे स्वतंत्र असते. प्रत्येकाचे गुणधर्म व कार्यप्रणाली ही विशिष्ट असते. तसेच ज्या त्या परिस्थितीनुरूप त्याचा वापर केला जातो. अनेक तत्त्वांची एकत्रित संरचना बनवूनही कार्य सिद्धीस नेले जाते. कापड शिलाईमध्ये सुई हे सुईचेच जोडण्याचे काम करते व कात्री हे कातरण्याचेच म्हणजे तोडण्याचे काम करत असते. दोन्हींची कार्यप्रणाली स्वतंत्र व विरुद्धही आहे. तथापि, कामाच्या गरजेनुरूप दोन्हींच्या कामांचा एकत्रित मेळ घातला जातो. त्यातून कापड शिलाईचे उद्दिष्ट पूर्ण होते. ती तत्त्वे परस्परांस पूरक म्हणून आपण वापरतो. वास्तविक त्यांचे कार्य हे स्वतंत्रच असते. परंतु आपण त्यांच्या कार्याची सांगड घालून पद्धतशीर संगती लावतो व कार्यभाग साधतो. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, संधी, हक्क, कर्तव्ये ही देखील स्वतंत्र तत्त्वे आहेत. मात्र निर्धारित मानवी ध्येयासाठी ती एकत्रितपणे

कार्य करून हितकारक ठरू शकतात. म्हणून त्यांची एकत्रित सांगड घातली जाते. तथापि प्रत्येक वेळी ही तत्त्वे आपल्यास सापेक्ष कार्य करतीलच असे नाही. काहीवेळा ती परस्परविरोधी कार्य करतात. वास्तविक प्रत्येक तत्त्व हे विभक्त कार्य करत असून ते परस्परांशी बांधील नाहीत. मात्र आपण त्यांच्या कार्याचे एका ठरावीक पार्श्वभूमीवर संपादन करतो. त्यामुळे बहुतांशी हेतू साध्य होत असले तरी काहीवेळा ही तत्त्वे परस्परविरोधातही कार्य करतात. तेव्हा आपणास एखाद्या तत्त्वास शिथिल करावे लागते तर दुसऱ्या एखाद्या तत्त्वास प्राधान्य द्यावे लागते. शेवटी आपणही तत्त्वांशी बांधील नसून हेतूसिद्धीशी बांधील असतो. तत्त्वांची उपयोगिता आपण ठरवत असतो. त्यानुसार त्यांचे प्रचलन करत असतो. तथापि प्रत्येक तत्त्व हे स्वतःचेच काम करत आपली भूमिका पार पाडत असते.

पुष्कळ गोष्टी या स्वातंत्र्य, समता, न्याय, संधी यांच्या कक्षेबाहेर असतात. त्यामुळे या तत्त्वांच्या कक्षेत राहून त्या घडवून आणता येत नाहीत वा त्या घडव्यात असे बंधन असत नाही. मात्र मानवतेच्या दृष्टीने अशा गोष्टी करणे गरजेचे असते. जसे एखाद्यास अतिरिक्त-अनपेक्षित अशी मदत करणे हे कोणत्याही स्वातंत्र्य, समता, न्याय, संधीच्या प्रमाणबद्ध चौकटीत बसत नाही. एखाद्यावर मानवतेस साजेसे उपकार करणे हे अशा स्वातंत्र्य, समता, न्यायादी तत्त्वात बसत नाही. मात्र प्रत्येक व्यक्ती कुणा ना कुणामुळे असा उपकृत झालेला असतो. त्यामुळे मानवतावादाची कक्षा ही स्वातंत्र्य, समता, न्याय यांच्या पलीकडे जाऊन कार्य करते. उच्च नैतिकमूल्यांना साजेसे वर्तन माणसाच्या जीवन व्यवहारात परिपूर्णतः आणतात. तर दुसरीकडे काहीवेळा स्वातंत्र्य हे समानतेविरुद्ध समानता हे न्यायाविरुद्ध व न्याय हे स्वतंत्रतेविरुद्धही कार्य करत असल्याचा अनुभव अनोखा नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्याचे कोणतेही प्रकार असोत वा त्यासंबंधी कोणतीही मूल्ये असोत; त्यातून मानवतावाद साध्य करायचा असतो. त्या अनुषंगाने स्वातंत्र्याच्या कक्षा रुंदावल्या वा संकुचितही केल्या जाऊ शकतात. समतेचे निकष बदललेही जातात. तर कायदे-नियमांची मोड-जोड व नवनिर्मिती करूनही न्यायाची व्यवस्था केली जाते. म्हणजे स्वातंत्र्य व तत्संबंधित मूल्ये ही मानवतावादपेक्षा मोठी नाहीत. किंबहुना ती मानवतावादाच्या उच्च ध्येयसिद्धीसाठीचे एक प्रभावी साधन आहेत. अहिंसा ही मानवतावादाचा मूलभूत घटक आहे. आज अहिंसावाद हा मानवतावादात परिवर्तित झालेला आहे. निरुपद्रवतेच्या प्राथमिक पातळीपासून सर्वोदयाच्या सर्वोच्च पातळीपर्यंत ती

मानवतावादास घेऊन जाते. स्वातंत्र्याचा मतितार्थ व त्याचे प्रयोजन हे मानवतावादापासून विभक्त नाही, तर मानवतावाद हा अहिंसेशी एकरूप आहे. त्यामुळे अहिंसा हा स्वातंत्र्याचा पाया आहे. तसेच स्वातंत्र्याची उद्दिष्ट्ये ही अहिंसेच्या अत्युच्च ध्येयाचाच एक भाग आहेत. म्हणून अहिंसेशिवाय स्वातंत्र्य ही संकल्पना तकलादू व निरर्थक ठरते. जिथे परतंत्राची जाणीवही नाही अशा परतंत्रात खितपत पडलेल्या घटकांस स्वातंत्र्याची जाणीव करून देण्यासाठी व स्वतंत्रतेसंबंधी कार्यवाही होण्यासाठी मानवी मूल्येच प्रेरक ठरतात. मानवतावादी दृष्टिकोन हाच स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेसही जन्म देतो. शिवाय स्वातंत्र्यातील ज्या धनात्मक व ऋणात्मक बाजू आहेत, त्या फक्त स्वातंत्र्याच्या मूल्यांना निर्दोष ठरत नाहीत. त्यासाठी मानवतावादी मूल्यांची जोड स्वातंत्र्याच्या मूल्यांना असावी लागते. अन्यथा ही तत्त्वे आपल्या हेतूशी काहीवेळा फारकत घेतानाही दिसतात.

१४. क्रांती

आधुनिक जगात अनेक प्रकारच्या क्रांती घडून आल्या. म्हणून पूर्वीचे व आजचे जीवनमान यामध्ये जमीन-अस्मानाचा फरक दिसून येतो. जीवनाची अनेक क्षेत्रे आहेत. त्या प्रत्येक क्षेत्रात आज ज्ञान-विज्ञानाच्या, कृती-कौशल्याच्या बळावर क्रांती घडून आलेली आहे. आत्यंतिक गरजांच्या पूर्ततेतील बाधामुळे क्रांती जन्म घेते. क्रांती ही वैयक्तिक व सामूहिक अशा दोन्ही प्रकारे घडू शकते. विस्थापना व प्रस्थापना ही क्रांतीची मुख्य लक्षणे आहेत. तथापि काही गोष्टींना आपण त्याज्य मानतो तर नवीन गोष्टींना ग्राह्य. हे साधारणपणे नेहमीच घडून येत असते. म्हणजे आपण बदल स्वीकारत असतो. थोड्याफार बदलास आपण तयार असतो वा आपली त्यास हरकत नसते. आपली ही बदलात्मक भूमिका ही सकारात्मक असते. मात्र काही बाबतीत बऱ्याचदा कोणतेच बदल स्वीकारले जात नाहीत, त्याची गरज लक्षात घेतली जात नाही. बदलाच्या गरजेस जेव्हा पूर्णपणे डावललेले जाते, तेव्हा क्रांतीची शक्यता गुणित होते. आमूलाग्र अशा अंतर्बाह्य परिवर्तनाच्या हेतूने क्रांती घटित होते. एकप्रकारे संचित गरजापूर्तीसाठीची ती उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया असते. जेव्हा प्रस्थापित धारणांतील फोलपणा स्पष्ट होतो व तो स्वीकारला जातो, तेव्हा त्या धारणांना विस्थापित केले जाते. मात्र ही क्रांतीची मध्यावस्था असते. पर्यायी सुधारित स्वीकाहार्य अशा उचित धारणांना प्रस्थापित करण्याने क्रांतीची परिपूर्ती होते. फक्त पूर्वधारणांना विस्थापित करण्यातून क्रांतीचे उद्देश सफल होत नाहीत, तर त्या जागी नवधारणा या सक्षमपणे प्रस्थापित करण्यातून क्रांती सफल होत असते, क्रांतीचे हेतू साध्य होत असतात.

क्रांती ही जरी ठरावीक अल्प कालावधीत घडून येत असली तरी त्याची विस्तृत अशी पार्श्वभूमी असते. क्रांती अकारण वा छोट्या-मोठ्या कारणावरून घडत नसते. त्यासाठीची इंधननिर्मिती ही आधीच झालेली असते. प्रासंगिक वा तत्कालिक ठिणगी हे सकृतदर्शनी त्यास कारणीभूत ठरते हे खरे असले तरी त्यासाठीची पार्श्वभूमी दीर्घावधीत बनलेली असते. क्रांती ही अल्पावधीत घडून

येत असली तरी क्रांतीची कारणे ही दीर्घावधीत तयार झालेली असतात. क्रांतीच्या तत्कालिक उत्स्फूर्ततेमागे बरेच संचित इंधन भरीवपणे कार्य करत असते. क्रांती ही आकस्मिक घडून येते, म्हणजे अल्पावधीत ती आमूलाग्र बदल घडवून आणते अशी आपली बहुतांशी धारणा असते. त्यामध्ये पुष्कळसे तथ्य आहे. त्यामुळे क्रांती होणे म्हणजे अल्पावधीमध्ये अंतर्बाह्य परिवर्तन होऊन पुष्कळ गोष्टी विस्थापित होऊन अनेक नवीन गोष्टींची एकाच वेळी प्रस्थापना होणे असे क्रांतीचे मानचित्र आपल्या मनात रुजलेले असते, ते निश्चितच अस्थानी नाही. मात्र क्रांती ही आकस्मिक वा अल्पावधीतच होते असे नाही. अनेक लहान-मोठ्या बदलांना स्वीकारून सततच्या दीर्घावधीतील बदलातूनही आमूलाग्र असे बदल घडून येतात व तीही क्रांतीच असते. वस्तुतः असे बदल न स्वीकारण्याचा परिपाकच आकस्मिक क्रांती असते. जिथे बदल हे नेहमीच स्वीकाहार्य असतात, तिथे अल्पावधीतील तीव्र क्रांतीची गरजच उरत नाही. म्हणजेच क्रांतीही दीर्घावधीमध्ये व सौम्यपणेही घडून येत असते. क्रांतीची तीव्र व सौम्य ही दोन रूपे असतात. बदलाच्या स्वीकाहार्यतेच्या सापेक्षतेने ती घडून येत असतात. जिथे बदलास थोडाही वाव दिला जात नाही; विवेक व बुद्धिप्रामाण्यवादास थारा दिला जात नाही, गरजा व संधी नाकारल्या जातात; तिथे क्रांतीची शक्यता दुणावते. समावेशनाची भूमिका जर सतत राहिली तर क्रांतीची शक्यताही मावळते. म्हणून काही ठिकाणी क्रांतीशिवायही प्रगती दिसून येते. स्थूलार्थाने आकस्मिक वा अल्पावधीतील तीव्र परिवर्तने जरी तिथे दृश्यमान होत नसली तरी सूक्ष्मपणे सतत परिवर्तन व सर्वसमावेशन होत असते. तीही क्रांतीच असते, मात्र सौम्य क्रांती जी ठळकपणे नजरेत भरत नाही अशा स्वरूपात असते. वास्तविक अशी क्रांतीच भरीव व समग्र असते. तीव्र क्रांती ही तीव्र गरजेतून निर्माण होत असली तरी त्या आकस्मिकतेचा निचरा करण्याचे म्हणजे नवी प्राप्त परिस्थिती पेलण्याचे मोठे आव्हान त्यास पेलावे लागते. त्यामुळे बऱ्याचदा अशा क्रांतीची प्रस्थापितास विस्थापित केल्यानंतरच्या उद्भवलेल्या परिस्थितीस यशस्वीपणे हाताळता न आल्याने ती यशस्वी ठरत नाही. सक्षम पर्याय देण्याचे आव्हानही तितक्याच तत्परतेने पेलावे लागते. तीव्र क्रांतीत वेळ, नियोजन व कल्पकतेस असाधारण महत्त्व असते. त्याअभावी क्रांती विफल होते.

क्रांतीच्या व्याख्या या सांदर्भिक असतात. ज्या त्या परिस्थितीनुरूप त्या सयुक्तीक ठरत असतात. त्यामुळेच एकच एक व्याख्या क्रांतिकारक घटनांना

सामावून घेऊ शकत नाही. कारण क्रांतीचे स्वरूपही नित्य व अनित्य असे असते. ती नित्यपणे व सूक्ष्मपणे दररोजही घडून येऊ शकते. तसेच ती अनित्य अशी आकस्मिकपणे, स्थूलार्थाने, उत्स्फूर्ततेनेही घडून येते. क्रांती ही चल संकल्पना आहे. क्रांतीही परिवर्तनशील व निर्मितीक्षम असते. क्रांती ही स्वतंत्रतेचा पुरस्कर्ता असते. क्रांती ही संधीची साधक असते. क्रांतीही स्थळ-काळ सापेक्ष असते. क्रांती ही आपल्या इच्छा-आकांक्षांचे प्रतीक असते. क्रांतीत भविष्याची बीजे सामावलेली असतात. क्रांती ही वर्तमानाची मशागत असते. असाध्य ते साध्य करणे हे क्रांतीचे उद्दिष्ट असते. असामान्य गोष्टींना सामान्य बनविणे हे क्रांतिकार्य असते. जे जे आपणास गरजेचे आहे, परंतु निष्क्रियतेमुळे त्याची पूर्ती होत नाही, ते ते प्राप्त करण्यासाठीची क्रांती ही उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया असते. तसेच जे जे क्रमप्राप्त आहे, ते ते सहजतेने स्वीकारत जाणे ही देखील क्रांतीच असते.

क्रांती ही नेहमी बाह्यघटकांविरुद्ध असते असेही नाही. स्वतःमधील आंतरिक परिवर्तन ही देखील क्रांती असते. स्वतःतील दुर्बोधता व अकार्यक्षमता विस्थापित करून सुबोधता व कार्यक्षमता वाढवित राहणे ही व्यक्तीतील आंतरिक क्रांतीच असते. अनेक थोरा-मोठ्यांनी तर क्रांतीची सुरुवातच स्वतःपासून होते असे सांगितले आहे. स्वतःच्या अपप्रवृत्तींविरुद्ध-त्यातील त्याज्यतेस विस्थापित करून सत्प्रवृत्तीस स्थापन करत स्वतः विरुद्धची क्रांती प्रथम सफल होणे ही देखील मूलभूत व महत्तम गोष्ट मानली जाते. तरच आपण बाह्य क्रांतीस पुरेसे योगदान देऊ शकतो. म्हणून क्रांती ही जशी यथावकाश व आकस्मिक असते तशीच ती स्व-परही असू शकते. जसे व्यक्तीस आत्मपरीक्षणाची व सतत सुधारणात्मक बदलाची गरज असते, तसेच समाजासही तशी गरज असते. क्रांतिकारक भूमिकेने व्यक्ती जशी कात टाकते, तसेच समाजही कात टाकून त्यास नवतेज प्राप्त होते. प्रवाही मानवी जीवनाचे क्रांती हे अविभाज्य घटक आहे. ती होत राहण्यातच मानवी जीवनप्रवाहाची इतिकर्तव्यता व सार्थकता सामावलेली आहे. स्वातंत्र्याचा व मानवतेचा वसा व वारसाही क्रांतिकारी प्रवृत्तीनेच पुढे चालत राहतो.

१५. सामिश्रता

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या संकल्पना उच्च व उन्नत आहेत. त्यांच्या अस्तित्वातच माणसाची प्रतिष्ठा व मानवता सामावलेली आहे. मानवता ही स्वातंत्र्याभिमुखी, समतावादी न्यायोचित असण्यातच त्याची ऊर्ध्वगमनता सामावलेली आहे. स्वातंत्र्य, समता व न्याय हे व्यक्तिगत व सामाजिक घटक असूनही ते भौतिकदृष्ट्या अचलवादी घटक आहेत. म्हणजेच चलवादी स्वातंत्र्य, समता व बंधुता हे एकीकडे आचार-विचारांचे स्वातंत्र्य, समान संधी व नीतीनियमानुसार व्यवहार होण्यास प्राधान्य देत असतानाच ते भौतिकदृष्ट्या स्थितीवादी असतात. म्हणजेच एक विशिष्ट समर्पक व पूरक परिस्थिती निर्माण करणे व ती अबाधित राखणे यातच त्यांची इतिकर्तव्यता सामावलेली असते. यातूनही एकप्रकारचे जडत्व प्रकट होते. जड भौतिकता असेही आपण त्यास संबोधू शकतो. बदलत्या पारिस्थितिक, अनुषंगिक व संभाव्यतेच्या निकषांवर त्यांचे प्रचलन होणे गरजेचे ठरते. अन्यथा ही तत्त्वे बोथट होऊन ती परस्परांची ऊर्जाहानी व कार्यक्षमता कमी करू लागतात व एकमेकांच्या पिछेहाटीस कारणीभूत ठरतात. म्हणून स्वातंत्र्य, समता व न्यायाच्या स्थापनेनंतरही त्यांना चलवादी ठेवण्याचे आव्हान हे कायम असते. त्यांची अधोगती रोखण्यासाठी व ऊर्ध्वगामी प्रचलनासाठी त्यांची समावेशकता वाढवण्याबरोबरच त्यास आव्हानात्मक बनवणेही गरजेचे असते. समावेशन हे स्वातंत्र्य, समता व न्याय यांचे प्राथमिक तत्त्व असते. सर्वांना सामावून घेऊन समान संधी व न्यायोचित वागणूक मिळणे हे गृहीत असते. मात्र त्याव्यतिरिक्त नव्या स्थित्यंतरास सामोरे जाण्याची तयारीही त्यास करावी लागते. म्हणजेच आव्हाने पेलण्यासही ते सक्षम व तत्पर असले पाहिजेत. इतकेच नव्हे तर नवतेच्या निर्मितीसाठी अग्रेसर राहणे गरजेचे असते. तरच स्वातंत्र्य, समता व न्याय यातून चल भौतिकवादी रूप देता येईल व त्यातून प्रगतीचा मार्ग प्रशस्त होईल.

स्वातंत्र्य, समता, न्याय ही तत्त्वे आचारविचारांचे स्वातंत्र्य देतात, भेदभावास थारा देत नाहीत वा शक्य तितका तो टाळण्याचा प्रयत्न करतात व अन्यायाचे

परिमार्जन करतात, ही त्यांची सहज आकलनसुलभ कार्यात्मकता व सकारात्मकता आपणास परिचित आहे. तथापि ही तत्त्वे परिपूर्ण नाहीत. माणसाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, विकासाचे पुढचे टप्पे गाठण्यासाठी व सार्वभौमत्व साधण्यासाठी त्यास इतर अनेक घटकांची पुस्ती असणे गरजेचे ठरते. स्वातंत्र्य, समता, न्याय ही तत्त्वे सोन्यासारखी मौल्यवान आहेत यामध्ये शंका नाही. तथापि सोन्यामध्ये अतिरिक्त एखादा धातू अल्पांशाने का होईना मिसळल्याशिवाय त्यास सुबकता व टिकाऊपणा आणता येत नाही. त्याप्रमाणेच ही तत्त्वे जरी मौल्यवान असली तरी तिच्या काही मर्यादाही आहेत. एकतर ती विशिष्ट मर्यादेपलीकडे कार्य करू शकत नाहीत, शिवाय ठरावीक सीमेतही त्यांची कार्यक्षमता टिकून राहणे व वाढवणे हे अत्यावश्यक असते.

जसे, आपण एकतेचे उदाहरण घेऊ. स्वातंत्र्य व एकता ही परस्पर विसंगत संकल्पना आहेत. स्वतंत्रता ही प्रत्येक घटकांस स्वतंत्रतेचा व सार्वभौम राहण्याचा संदेश देते, तर एकता ही सर्व घटकांना एकत्र बांधण्याचे प्रतिपादन करते. जर स्वातंत्र्य हेच तत्त्व स्थूल व सूक्ष्म रूपात मानले तर एकतेचे अस्तित्व असण्याचे कारणच उरत नाही. मात्र एकता राखून स्वातंत्र्यही जपावे लागते. अर्थातच त्यामुळे स्वातंत्र्यास मर्यादा आल्या. तसेच एकतेतही विविधता जपण्याचे दायित्व आले. एकतेत शक्ती असते, स्वातंत्र्यात ती तुलनेने अत्यल्प उरते. तथापि मोठमोठ्या कार्याचे सोपस्कार हे एकतेशिवाय पार पाडता येत नाहीत. शिवाय एकतेच्या नावाखाली व्यक्तिगत व सामूहिक स्वातंत्र्याच्या मूल्यांचेही हनन होण्यात हाशील नसते. म्हणून स्वातंत्र्य व एकता यांना संमिश्र स्वरूपात स्वीकारणे हेच हितावह असते. म्हणून स्वातंत्र्य हे मूलतः अदिश असले तरी अन्य तत्त्वांच्या संयोगाने त्यास सदिश बनवावे लागते. अन्यथा त्यातील यादृच्छिकता आपणास पुढच्या ध्येयासाठी बाधक करते.

समतेच्या बाबतीतही सवलती व प्रोत्साहन यांची सामिश्रता अपरिहार्य ठरते. एकतर समता स्थापन करण्यासाठी समपातळीच्या खाली असणाऱ्यांना किमान पातळीपर्यंत आणणे हे मुख्य लक्ष्य असते. जरी सर्वांना अक्षरशः समान पातळीवर आणणे व्यावहारिकदृष्ट्या अशक्य असले तरी विविध घटकांतील असमानतेतील अंतर कमी करणे म्हणजेच विषमतेची दरी किमान राखण्यासाठीचे प्रयत्न समतेमध्ये अंतर्भूत होतात. एखादा घटक हीन वा दुर्बलतेचे प्रतीक ठरू नये याची दक्षता घ्यावी लागते. त्यासाठी त्यास मदतीचा हात देणे गरजेचे असते. हा मदतीचा हात

विशेष सोई-सवलतीच्या रूपात दिला जातो की, जे अन्य घटकांना उपलब्ध नसते. समतेसाठी हा भेदात्मक व्यवहार करावा लागतो. अर्थात हा विशेष व्यवहार हीन-दीनता दूर होईपावेतो असू शकतो. किंबहुना एखाद्या ठिकाणी इतर घटकही हीन-दीनच असतील तर एखाद्या घटकासच विशेष सोई-सवलती देण्याचे प्रयोजनही उरत नाही. कारण तीही एकप्रकारची समताच असते. तसेच शांतता व सौहार्दास राखण्यासाठी काहीवेळा निर्बंधही आवश्यक ठरतात. याशिवाय जे घटक आपल्या खास अंगीभूत गुणकौशल्याने काही विशेष कार्य करू इच्छितात वा करीत असतात अशांच्या पंखांचे बळ वाढवणेही गरजेचे असते. त्यांना प्रोत्साहन म्हणून त्यांच्याशी विशेष व्यवहार करावा लागतो. म्हणजे समतेचे संकेत ओलांडून काही विशेष प्रतिसाद देणे गरजेचे असते. त्याशिवाय आपले भविष्य उज्वल होऊन मानवतेचा गौरव वाढू शकत नाही. फक्त समता असा गौरव वाढवण्यास असमर्थ असते. तथापि समतेच्या पार्श्वभूमीवरच हे सर्व होणे गरजेचे असते अन्यथा अविवेकी निकषांवर असमान म्हणजेच भेदमूलक व्यवहाराने विषमता फोफावते. म्हणून समता ही पायाभूत ठेवूनच त्यामध्ये अशा सवलती, प्रोत्साहनांचे, निर्बंधाचे सामिश्रण करणे गरजेचे ठरते. सर्वांना सामान्य समान अधिकार देऊन काही ठिकाणी विशेषाधिकार द्यावे लागतात. काही विशिष्ट प्रसंगी महत्त्वपूर्ण निर्णय कमी वेळेत घेणे गरजेचे असते. त्याप्रसंगी सार्वमत वा बहुमत घेणे अव्यवहार्य असते. म्हणून एखाद्या व्यक्ती व पदासाठी विशेषाधिकार दिलेले असतात. अर्थात असे विशेषाधिकार असण्यासाठी तशी पात्रता ही प्रथम सिद्ध करावी लागते. शिवाय अशा अधिकारांचे विशेष औचित्यही असावे लागते. समतेचे संकेत डावलून समतेस पूरक असेच अपवादात्मक विशेषाधिकार निर्माण करावे लागतात. अर्थात केंद्रीभूत विशेषाधिकारांचे अवास्तव प्राबल्य हे स्वातंत्र्य व समतेस घातकही ठरते म्हणून त्यातील प्रसंगोचितता समयोचितता व व्यवहारिकता महत्त्वाची ठरते. तसेच मानवता हा अंतिम व मूलभूत निकष विशेषाधिकारातही कायम राखावा लागतो.

स्वातंत्र्य व समतेचे, अधिकार व मूल्यांचे, कर्तव्ये आणि संधींचे जिथे अवमूल्यन होते, तिथे त्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठी न्यायव्यवस्थेची गरज असते. न्यायव्यवस्था ही न्याय देत असताना अनेक मानवतावादी मूल्यांचे रक्षणही करत असते. अमर्याद, अनियंत्रित, बेताल, अव्यवहारी वर्तनावर अंकुश ठेवण्यासाठी न्यायव्यवस्था ही प्रभावी असावी लागते. तथापि न्यायदान करण्यासाठी हक्क, अधिकार, संधी, शिक्षा इ. देण्यासाठी काही कायदे निर्धारित केलेले असतात.

त्याआधारेच न्यायदान होत असते. तेव्हा न्यायदानास कायद्याच्या मर्यादा असतात. तथापि एखाद्या कायद्याचा अर्थ प्रसंगोचित व समयोचितपणे कसा लावायचा वा वेळ-प्रसंगानुसार कायद्यांमध्ये कशी दुरुस्ती गरजेची आहे हेही पाहणे गरजेचे ठरते. यासाठी प्रचलित कायद्यानुसार न्यायदान करण्याचे सामान्य संकेत ओलांडून नवे समावेशक कायदे बनवण्यासाठीचे भाष्यही न्यायव्यवस्थेस करावे लागते. म्हणजेच न्यायदान हे प्रचलित कायद्यांपलीकडे जाऊन अधिक न्यायपूर्ण व सकारात्मक होण्यासाठी विद्यमान कायद्यांची न्यायप्रविष्टता वाढवणे व त्यासाठी आणखी नवे कायदे करण्यासाठी निर्देश करणे हेही न्यायव्यवस्थेने करणे गरजेचे ठरते. म्हणजे कायद्यानुसार न्याय हा प्रचलित संकेत ओलांडून मानवतेच्या रक्षणासाठी अनुकूल न्यायव्यवस्था राखण्याचे आव्हानही न्यायव्यवस्थेस सतत पेलावे लागते. यासाठी न्यायव्यवस्थेची डागडुजीही सतत व्हावी लागते. मात्र डागडुजी स्वतंत्र प्रक्रियेने - विवेक-बुद्धिप्रामाण्यवादाने करावी लागते. यासाठी प्रचलित न्यायव्यवस्थेपलीकडे या घटकांचा वापर होणे गरजेचे असते. म्हणून न्यायव्यवस्थेमध्ये विवेक व बुद्धिप्रामाण्यवादाची व व्यावहारिकतेची सामिश्रता होणे गरजेचे ठरते.

अशाप्रकारे स्वातंत्र्य, समता, न्याय ही मानवतेची मूळ पायाभूत तत्त्वे तर आहेतच, तथापि त्यांची कार्यप्रवणता व परिणामकारकता वाढवण्यासाठी त्यामध्ये इतर तत्त्वांची सामिश्रता ही स्थळ, काळ, प्रसंगानुरूप होणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे मानवतेच्या पायाभूत तत्त्वास बाधा येत नाही तर त्यांची उपयोगिता आणखी वस्तुनिष्ठ व व्यवहारी बनते.

१६. नैसर्गिकता

प्रत्येक सजीवास काही निसर्गदत्त प्रेरणा असतात. नैसर्गिक नियमास सजीव बांधील असतो. शिवाय त्यास निसर्गधर्म पाळणे हे अनिवार्यही असते. निसर्ग प्रत्येक सजीवास काही क्षमता देतो तसेच मर्यादाही घालतो. सजीवांच्या वर्तनाच्या नियमनात निसर्गाची महत्वाची भूमिका आहे. प्रत्येक सजीव स्वतंत्रपणे जीवन जगत असतो. बऱ्याचअंशी तो मनमानी जीवनही जगू शकतो. मात्र काही अंशी तो निसर्गबद्ध आहे. या अल्पांशामध्ये ज्या ठरावीक बाबींचा समावेश होतो, त्या सर्वोच्च महत्वाच्या व म्हणून निर्णायकही आहेत. निसर्गाकडून सजीवास जी मुख्य गोष्ट प्रदान होते, ती म्हणजे जीवनावधी होय. जीवनावधीच्या कक्षेत सजीवास निसर्गाकडून आपल्या नैसर्गिक गरजापूर्तीसाठी कृतीस्वातंत्र्य मिळालेले असते. निसर्गाकडून प्रत्येक सजीवास नैसर्गिक गरजापूर्तीसाठी जे कृतीस्वातंत्र्य मिळालेले असते त्यास मूलभूत स्वातंत्र्य असे म्हणतात. प्रत्येक सजीव नैसर्गिक प्रेरणेनेच आपले मूलभूत स्वातंत्र्य जगत असतो. आपले मूलभूत स्वातंत्र्य जगण्यासाठी काही सजीव हे परस्परांशी सहकाराची अशी सहजीवी भूमिका घेतात, तर काही सजीव परस्परांचे जीवित हरण करून परजीवी जीवनही जगतात. नैसर्गिक मूलभूत स्वातंत्र्यात न्याय-अन्यायांचा भेद नसतो. समता-विषमतेचे द्वंद्वही नसते. हे मूलभूत स्वातंत्र्य केवळ गरजा व त्यांच्या पूर्तेशी निगडित असते. निसर्गप्रेरणा या समता-न्याय या संकल्पनेशी बद्ध नसतात.

प्रत्येक सजीव हा आपणास मिळालेले निसर्गदत्त मूलभूत स्वातंत्र्य जगण्यासाठी दुसऱ्यास सजीवाशी संघर्ष करत असतो. त्याचा हा संघर्ष म्हणजे निसर्गदत्त मूळ प्रेरणेने जगण्यासाठीचा लढा असतो. या लढ्यामध्ये तो आपल्या सर्व क्षमता व कौशल्य पणास लावत असतो. त्याच्या जगण्यासाठीच्या प्रयत्नातून त्याचा महत्तम जीवनावधी पूर्ण करण्याची आकांक्षा असते. जास्तीत जास्त जीवन जगता यावे हे प्रत्येक सजीवाच्या जीवनाचे सामान्य ध्येय असते. तसेच आपणास त्यासाठी कमीत कमी संघर्ष करायला लागावा असाही त्याचा प्रयत्न असतो.

म्हणजेच आपल्या जीवितास धोका होऊ नये व जीवन अधिकाधिक सुसह्य व्हावे यासाठी अनुकूलता शोधण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती सजीवाची असते. ज्याच्या-त्याच्या क्षमतेनुसार व त्यास मिळालेल्या संधीनुसार त्याची ही हेतूसिद्धी होत असते. तथापि या संघर्षात कुणीही अंतिम विजेता नसतो. प्रत्येकाचा प्रबळावधीही निसर्गाने सीमित असतो. जन्मापासून मरेपर्यंत कार्यशक्तीचे उगम, संवर्धन व अस्तही होत असते. सजीवाचे कृतिस्वातंत्र्य म्हणूनच एकतर क्षमतेनुसार सीमित असते त्याचबरोबर कालमानानुसारही ते सीमित होते. प्रत्येक सजीवाची नैसर्गिक जीवन पद्धती हे त्यास निसर्गाने बहाल केलेल्या स्वातंत्र्य पद्धतीचे प्रतीक असते. सर्व सजीवांप्रमाणे माणसासही हे मूलभूत स्वातंत्र्य उपजतच प्राप्त असून माणसास ते सर्व सजीवांप्रमाणे अनिवार्यही आहे. म्हणजेच निसर्ग प्रेरित स्वातंत्र्य हे माणसास टाळता येत नाही. म्हणून माणसाचे स्वातंत्र्यही इतर सजीवांप्रमाणे प्रथमतः निसर्गबद्ध आहे. तथापि माणसाची जाणीव क्षमताही इतर सजीवांपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे जाणिवांच्या बाबतीत मनुष्य निसर्गातःच सरस आहे. त्यामुळे आपल्या जीवितास अधिकाधिक अनुकूल बनवण्यासाठीही तो सजग आहे. या सजगेनुरूप तो सक्षमही होत असतो. माणसास निसर्गदत्त मूलभूत स्वातंत्र्यासोबतच्या प्रेरणा या त्याच्या जाणिवांची दखल घेण्यास अपुऱ्या ठरू लागल्या, तेव्हा स्वतःतील उपजत जाणिवांचे उन्नयन करण्यासाठी तो अधिक कृती करू लागला. त्याच्या या अधिकच्या कृती स्वतःच्या जाणिवांतून निर्माण झालेल्या भावभावनांचा निचरा करण्यासाठी होत्या. त्याच्या या कृती केवळ गरजापूर्तीसाठीचा संघर्ष नव्हता, तर तो स्वतःचा शोध घेण्यासाठीचा निहंतूक जीवनाचेही प्रतिक होत्या. गरजापूर्तीसाठीच्या सहेतूक कृती व भावनापूर्तीसाठीचे निहंतूक जीवन यातून मानवतेचा जन्म झाला. माणसाची मानवता ही माणसाच्या प्रगतीबरोबरच उन्नत होत राहिली. माणसाने आपल्या उपजत जाणिवांतून मानवता संपादित केली. ही मानवता संपादित करत असताना नव्या गरजांची निर्मिती व नवीन साधनांची निर्मितीही होत राहिली. या वाढलेल्या गरजांसाठी व आवश्यक साधनसामग्रीसाठी तो परस्परांवर अतिरिक्तरित्या अवलंबून राहू लागला.

या परस्परावलंबनातून समाजव्यवस्था ही अस्तित्वात आली व परतंत्राचीही निर्मिती झाली. या परतंत्राचे नियमन करण्यासाठी स्वातंत्र्याची संकल्पनाही अस्तित्वात आली. हे माणसास आवश्यक असलेले दुसरे स्वातंत्र्य होय, जे त्यास मानवतेच्या उभारणीसाठी आवश्यक होते. माणसाने आपल्या मानवजाती

अंतर्गतचे वर्तनव्यवहारांचे नियमन करण्यासाठी बनवलेले नीतीनियम म्हणजे त्याने अर्जित केलेले संपादित स्वातंत्र्य होय. आज आपण ज्या स्वातंत्र्याची येथे चर्चा करत आहोत वा जगभर ज्या स्वातंत्र्याची गरज व्यक्त होते व ज्या स्वातंत्र्याविषयी चर्चा व संघर्ष जगभर सुरू असतो, ते हेच संपादित स्वातंत्र्य होय. निसर्गदत्त प्रेरणातून मिळालेले गरजापूर्तीसाठीचे कृतिस्वातंत्र्य हे मूलभूत स्वातंत्र्य होय. या स्वातंत्र्यास संपादित स्वातंत्र्याने स्वतःमध्ये सामावून घेतले आहे. म्हणजे संपादित स्वातंत्र्यामध्येच मूलभूत स्वातंत्र्यही अंतर्भूत झालेले आहे. म्हणून माणसास मूलभूत स्वातंत्र्या सोबत संपादित स्वातंत्र्यही अपेक्षित असते. म्हणजेच एका माणसाकडून वा मानवगटाकडून जे स्वातंत्र्याचे हनन होते, ते केवळ संपादित स्वातंत्र्याचेच हनन होत नाही तर मूलभूत स्वातंत्र्यावरही अतिक्रमण होते. म्हणून स्वातंत्र्यासाठीचा संघर्षही मुलभूत व संपादित अशा दोन्ही पद्धतींचा समग्र संघर्ष असतो. माणसास समग्र स्वातंत्र्य हवे असते ते त्यास मानवतेच्या विकासासाठी होय. मानवतेच्या विकासातच त्याच्या वैयक्तिक व सामूहिक आशा-आकांक्षा गुंतलेल्या असतात. अतिरिक्त परावलंबन व त्यायोगे येणारे अतिरिक्त परतंत्र टाळण्यासाठी तो आपल्या समाजव्यवस्थेची पुनर्रचना करत असतो. संक्लिष्ट मानवी व्यवहारांचा तराजू समतल कधीच असत नाही. मात्र तो एकीकडे अतिरिक्त झुकू लागला की समता व न्यायाची गरज निर्माण होते. स्वातंत्र्याच्या माध्यमातून समता व न्याय मिळवण्याचा प्रयत्न होतो. मात्र त्यासाठी परतंत्रतेचे अवलंबन कमी करून स्वतःवरील अवलंबनाचे प्रमाण वाढवणे गरजेचे असते. स्वावलंबनाशिवाय स्वातंत्र्य मिळवता येत नाही. परावलंबनाची गरज जितकी कमी करू, तितके जास्त स्वातंत्र्य आपणास लाभत असते. मात्र ज्या अर्थी माणसाचे जीवनच परस्परावलंबी असते, त्याअर्थी तो कधीही पूर्णतः स्वावलंबी बनत नाही. म्हणूनच कोणतीही व्यक्ती कधीही स्वतंत्र असत नाही. जी व्यक्ती पूर्णतः स्वावलंबी असते, तीच व्यक्ती पूर्णतः स्वतंत्र व मुक्त असते. म्हणजेच संपूर्ण स्वावलंबन म्हणजे संपूर्ण स्वातंत्र्य व संपूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे मुक्ती. जेव्हा स्वातंत्र्याचा विकास पूर्ण होतो, तेव्हा माणूस पूर्ण मुक्त होतो. तेव्हा त्यास कोणतीही गरज असत नाही व तो कोणत्याही व्यवस्थेचा भागही असत नाही, त्यामुळे त्याची ही मुक्तावस्था हीच खरी बंधमुक्त अवस्था असते. तेव्हा स्वातंत्र्याची संकल्पनाही पूर्ण होते व स्वातंत्र्यासंबंधीचा विचारही संपतो.

म्हणूनच आपण ज्या स्वातंत्र्याचा विचार करत आहोत ते स्वातंत्र्य परस्परावलंबी असून बंधयुक्त आहे. ते पूर्णतः मुक्त नसून मानवतेच्या ध्येयाने

प्रेरित आहे व मानवतेच्या विकासाशी कटिबद्ध आहे. मानवतेच्या साध्यासाठी स्वातंत्र्य हे एक साधन आहे. स्वातंत्र्य हे परतंत्रास नियमित करण्यासाठी आहे. जोपर्यंत परस्परवलंबन आहे, तोपर्यंत परतंत्र व बंधनेही असणारच. तसेच माणसास जे स्वातंत्र्य मिळवायचे असते तेही परतंत्र व बंधयुक्तच असते. मात्र परतंत्राच्या मर्यादा व बंधनाच्या सीमारेषा अबाधित राखणेही सहज-सुलभ जीवनासाठी अत्यावश्यक असते. म्हणून समाजव्यवस्थेमध्ये स्वातंत्र्यसुलभ घटक अंतर्भूत करण्यासाठी तो प्रयत्नशील असतो. माणसाच्या आशा-आकांक्षा या स्वातंत्र्यातून स्वतंत्रपणे पूर्ण होत असतात. त्यासाठी त्यास स्वतंत्र संधीची आवश्यकता असते. अशा संधी त्यास प्राप्त करून देणे हे स्वातंत्र्याचे नियमित कार्य असते. कारण एका माणसाच्या वा मानवगटाच्या आशा-आकांक्षा या तारतम्य सोडून अतिरिक्त बनतात, तेव्हा त्याकडून दुसऱ्याच्या आशा-आकांक्षावर अतिक्रमण होत असते. असे स्वैरवर्तन हा स्वैराचार असतो. ते स्वातंत्र्य अतिक्रमित करते. म्हणून प्रत्येकाच्या स्वातंत्र्याच्या सीमारेषाही सुस्पष्ट असाव्या लागतात. अन्यथा सीमाविवाद निर्माण होतो. दुसऱ्यांचा स्वैराचार रोखण्यासाठी व स्वतःही मर्यादशील राहण्यासाठी स्वातंत्र्याची संकल्पना अस्तित्वात येऊन त्याची मूल्ये व सीमारेषा याही निर्धारित केल्या जातात.

१७. एकता

एकता ही अनेकांतवादी असते. परस्पररोपजीविका हा एकतेचा महत्वाचा गुणधर्म आहे. मैत्रभावनेने एकतेचे पोषण होते. एकता ही सहेतूक असते. एकता ही उद्दिष्टानुरूप असते. एकता ही गरजेतून निपजते. उद्दिष्टपूर्ती हे एकतेचे अंतिम ठिकाण असते. त्यानंतर एकतेचे औचित्य राहात नाही. एकता ही प्रासंगिक असते. एकात्मता साधणे ही एकतेची उच्चतम पातळी असते. एकात्मता हे एकतेची अत्युच्च परिणती असते. एकात्मता ही अप्रासंगिक असते. एकात्मता ही उद्दिष्टरहित-ध्येयाअभावीही अबाधित राहू शकते. सामूहिक स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी एकतेची गरज असते. एकतेमध्ये एकीचे बळ असते, जी अमोघ शक्ती बनून सामूहिक उद्दिष्टे साध्य करू शकते. म्हणून जेव्हा सामाजिक स्तरावर एखाद्या प्रकारचे स्वातंत्र्य मिळवायचे असते, तेव्हा त्यासाठी जनाधाराची गरज भासते. त्यायोगे एकीपुढे इतर सर्व शक्ती निष्प्रभ ठरतात. वैयक्तिक जीवनातही कुटुंबाच्या एकसंघतेसाठी त्यातील सदस्यांमध्ये एकजूट असावे लागते. समाजात वा कुटुंबात अगदी सर्वांचे एकमत जरी झाले नाही, तरी सामंजस्याची व तडजोडीची भूमिका घेऊन कार्ये पार पाडली जातात. किंबहुना एकसंघतेस बाधा येऊ नये अशी सर्वांची परस्परांस पूरक भूमिका असणे गरजेचे असते. एकतेअभावी खूप काही बिघडते व एकतेने अपेक्षेपेक्षा व पात्रतेपेक्षाही खूप काही साध्य होते. तेव्हा एकता ही मोठी शक्ती आहे, जी बऱ्याच व्यक्तिगत असाध्य गोष्टी साध्य होण्याची संधी देते.

स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी, प्राप्त स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी व विकासाचा पुढचा टप्पा गाठण्यासाठी एकतेची नितांत गरज असते. एकतेतून अखंडता साधून त्यायोगे कार्यसिद्धी होत असते. एकतेसाठी एकजूट हवी असते. एकजूटीसाठी एकनिष्ठा गरजेची असते. त्यासाठी एकनिष्ठतेची गरज निर्माण व्हावी लागते. गरजापूर्तीसाठी कार्याची उद्दिष्टे ठरली की समान ध्येयाधिष्ठीत व्यक्ती एकत्र येऊन त्या कार्याचा विस्तार-कार्यप्रवणताही वाढवतात. गरज हीच एकतेसाठीची प्रेरणा असते. गरज ही एक प्रतिकूलता असते. साधारणतः प्रतिकूलतेतच एकीचे वा बेकीचे खरे दर्शन

घडते. प्रतिकूलता ही एकता मजबूत करते. एकीचे दर्शन म्हणूनच प्रासंगिकरित्या भव्यतेने घडते. एरवी गरज वा प्रतिकूलतेच्या अभावी एकतेचे दर्शन हे धुसर होते.

परतंत्र दूर करण्यासाठी एकमुखी-एक मुठी शक्ती सर्वातून प्रकट व्हावी लागते. स्वातंत्र्याची प्राप्ती म्हणजेच परतंत्रावर मात. मात्र आपल्यावर परतंत्र यासाठी असते की आपण अनेक प्रकारे दुर्बल असतो. आपण जितक्या प्रकारे दुर्बल असतो तितक्या प्रकारे आपल्यावर परतंत्र असते. मात्र ही दुर्बलता हटवून सबलता मिळवणे गरजेचे असते. तरच आपण परतंत्र हटवू शकतो. बळाचा हा भेद मिटवण्यासाठी निश्चितच बलोपासना करावी लागते. तसेच हे बळ परतंत्राच्या दमन शक्तीपेक्षा जास्त असावे लागते. तरच परतंत्र हटू शकते. मात्र हे बळ नसते म्हणून तर आपण परतंत्र असतो. तसेच स्वतंत्रता मिळाल्याशिवाय खरी बलोपासना करून बलसंपादन करता येत नाही. म्हणजे दुर्बल आहोत म्हणून परतंत्र व परतंत्र हटवण्यासाठी परतंत्रापेक्षा सबल बनणे हे एक विचित्र आव्हान पुढे ठाकते. या कोंडीतच परतंत्र तग धरते व स्वतंत्रतेचा कोंडमारा होतो, स्वातंत्र्याचा गळा घोटण्याचा प्रयत्न होतो. तथापि एकतेचे सूत्र अवलंबून आपण ही कोंडी फोडू शकतो. विखुरलेल्या घटकातून परतंत्रता सुखाने नांदते. सर्व घटकांचे सम्मीलन झाले तर एकतेची प्रचंड ताकद तयार होते, जी परतंत्रतेस शिरजोर ठरते, परतंत्रता उलथवून टाकते. या सामर्थ्याच्या पलीकडची कामे ही एकतेने पूर्ण होतात. अभेदतेने एकतेचे दर्शन घडते.

तथापि ही एकता अनायसे निर्माण होत नाही. शिवाय ती अकारण टिकूनही राहत नाही. स्वातंत्र्य मिळवायचे असो, ते टिकवायचे असो वा स्वातंत्र्याची उच्च परिणती व्हायची असो, भेदात्मकता सांधल्याशिवाय पर्याय नाही. विविध स्तरावरील अनेकविध भेद ही वस्तुस्थिती असते. त्यास नाकारता येत नाही. तथापि अशी वस्तुस्थिती घेऊन आपण प्रगतीची वाट चालू शकत नाही. अनेक त्रुटी, उणिवा, वैगुण्ये, विषमता असतानाही एकता साधायची असेल तर या अनिष्ट गोष्टींची परिणामकारकता निष्प्रभ करावी लागेल. बहुविधतेत एकता साधणे ही तारेवरची कसरत असते. मात्र ती करावीच लागते. स्वतंत्रतेचा अर्थ प्रत्येक घटक त्याच्या अंगीभूत गुणधर्मानुसार वागू शकतो असा जरी असला तरी असे वागण्याचे स्वातंत्र्य तोपर्यंत अबाधित आहे, जोपर्यंत ते स्वगटास व परगटासही निरूपद्रवी वा हानीकारक नाही. जर एखाद्या घटकांचे विचार-वर्तन हे आत्मघातकी वा परोपद्रवी असेल तर त्याच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणून त्यास निरूपद्रव्यतेच्या स्तरावर आणणे

हेच स्वातंत्र्यासाठी पोषक असते. अन्यथा अशी प्रवृत्ती असणे व त्यास खत-पाणी घालणे यातून विकृत व विभाजित समाजव्यवस्था निर्माण होते, जी विघटनास कारणीभूत ठरते.

अनेक सामाजिक घटकांमध्ये मूलभूत भेद आहेत. शिवाय तीच त्यांची ओळख व वैशिष्ट्येही आहेत. अशी विविधता असणे ही देखील एक समृद्धता आहे. मात्र विविधता ही जर विघातक पातळीवर प्रकट होत असेल तर त्यास वेळीच पायबंद घालणे गरजेचे ठरते. भेदात्मकता हे वास्तव आहे. सर्व समाजघटकांस एकाच साचात आपण कधीही ठेवू शकणार नाही. तसेच असे करणे ही देखील स्वातंत्र्याच्या मूल्यांसाठी व निकोप मानवी वर्तनव्यवहारासाठी घातक ठरते. भेदात्मकता ही परस्परांस निरुपद्रवतेच्या तत्त्वाने जपली पाहिजे, तसेच परस्परांचा आदर-विनयाने ती सांधली पाहिजे. शिवाय जे भेद हे सर्वांच्या प्रगतीस हानीकारक आहेत व मानवी मूल्यांना चिरडणारे आहेत, त्यांना नष्ट करणे हे स्वातंत्र्यासाठी व एकतेसाठी अनिवार्य ठरते. मात्र त्यासाठी स्वगटाकडूनच सक्रियता दिसली पाहिजे. आपली वैशिष्ट्ये व ओळख आपण जरूर जपावीत. मात्र ती इतरांच्या माथी मारणे, इतरांस कनिष्ठता दाखवण्यासाठी त्याचा वापर करणे वा विचार-आचार स्वातंत्र्यास त्याच्या नावाखाली डावलणे या सर्व बाबी परतंत्रपूरक आहेत. अशातून एकता कधीही साध्य होत नाही. आपली ओळख ही सहिष्णू पद्धतीने परस्परांस झाली तरच भेदात्मकतेत एकता निर्माण करता येते.

काहींना एकतेच्या भयगंडाने पछाडलेले असते. आपण जर एकतेच्या नावाखाली आपला सवतासुभा बाजूला ठेवला तर आपली ओळख व वैशिष्ट्ये नामशेष होतील अशी भीती त्यांना वाटत असते. निरुपद्रवीता व उपयोगिता या निकषांच्या आधारे कोणत्याही एका घटकास दुसऱ्या घटकाशी सख्य साधण्यात वास्तविक कोणतीच अडचण नसावी. उलटपक्षी या दोन निकषांच्या पालनातील जे अडथळे आहेत त्यांना आपण दूर करावेत. आपणास मानवीमूल्यांच्या जोपासणेसाठी परस्परांसाठी जे जे करता येईल ते करावे. स्वतःस व इतरांसही उपद्रव वा हानी होऊ नये याची दक्षता घेतली की जगात कुठेही एकतेचे बंध विणणे अवघड नाही. अनेकतेत एकतेच्या ध्येयाने प्रत्येक समाजघटकाचे शुद्धीकरण होऊन अनेक टाकाऊ-निरर्थक गोष्टींचा निचरा होतो. त्यामुळे बहुमुखी प्रगती साधते. स्वातंत्र्याचा अर्थ कूपमंडूकता, तुसडेपणा, अलिप्तता, अहंपणा, स्वश्रेष्ठता, उपद्रवीपणा, भेदात्मकता अशा प्रवृत्ती जोपासण्याची मुभा-असा जर आपला समज

होत असेल तर तो चुकीचा आहे. आपला चांगला चेहरा-वर्तन जगास दाखवल्यास आपला तिरस्कार न होता आपुलकीच वाढेल. मात्र यासाठी प्रत्येक घटकाने अग्रेसर राहिले पाहिजे. स्वातंत्र्याचे अस्तित्व व जोपासना हे जर मानवतेने मूल्याधिष्ठीत झाले तर स्वातंत्र्याचे सुफळ साधेल. स्वातंत्र्याच्या मूल्यांचे उदात्तीकरण होऊन ती मानवतावादाकडे प्रक्षेपित केल्यास स्वातंत्र्यातून एकात्मताही साधता येते.

१८. व्यक्तिमत्त्व

प्रत्येक व्यक्ती ही जन्मतः स्वतंत्र असते. हा संबोध आज जगन्मान्य झाला आहे. या संकल्पनेने स्वतंत्रतेची विविध वैशिष्ट्ये व मूल्ये रुजविली. वैचारिक क्रांतीमध्ये वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा उद्घोष हा आमूलाग्र परिवर्तनीय ठरला. दास्यमुक्तीची विविध रूपे त्याद्वारे उजेडात आणून त्याच्या निर्मूलनासाठी प्रभावी उपाययोजना करता आल्या. स्वातंत्र्याची मंगल पहाट निर्माण करणारी अशी प्रेरणादायी व आशादायी घोषवाक्ये मानवी जीवनातील अंधकार दूर करून चहूदिशा उजळून टाकणाऱ्या ठरल्या.

प्रत्येक व्यक्ती ही स्वतंत्र असते. परंतु व्यक्तिमत्त्व हे स्वयंभू असत नाही. अनेक अनुवंशिक व परिस्थितीक घटकांतून ते घडत असते. माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे, त्यामुळे तो स्वतंत्रपणे जगू शकत नाही. व्यक्तिमत्त्व हे पराधीन असते. ते स्वप्रयत्नाने घडविता येते. तथापि स्वप्रयत्नांची संकल्पना ही अनुकूलतेशिवाय अपुरी असते. कलाकार एखादी कला जीव ओतून साकार करीत असतो. तथापि एका विशिष्ट पार्श्वभूमीवर त्याची कला साकार होत असते. जर तशा पार्श्वभूमीशिवाय ती कला प्रसवू लागली की ती एकतर अप्रस्तुत ठिकाणी प्रस्तुती झाल्याबद्दल विपरित ठरते वा अवेळी प्रस्तुत झाल्याने आकलनाच्या व समयचूकतेच्या न्यूनतेने अप्रभावी ठरते. व्यक्तिमत्त्वही विशिष्ट पार्श्वभूमीवर घडत व उदयास येत असते. म्हणूनच एखाद्या विशिष्ट कालखंडात ठरावीक क्षेत्रातील व्यक्तिमत्त्वे जास्त साकार होतात. एका वर्गवारीतील व्यक्तिमत्त्वांची संख्या इतर क्षेत्रातील वर्गवारीपेक्षा तुलनेने कितीतरी जास्त असते. प्रत्येक कालखंडात नावारूपास आलेल्या व्यक्तिमत्त्वांच्या वर्गवारीत वैविध्य आढळते. विशिष्ट कालखंडात नावारूपास आलेल्या व्यक्तिमत्त्वानुसार तत्कालीन सामाजिक भौगोलिक व स्वाभाविक परिस्थितीचा अंदाज येतो. त्या ठरावीक कालखंडास गरजेची व साजेशी व्यक्तिमत्त्वे समाजातून मुख्यत्वाने साकार होत असतात. अन्य साकार व्यक्तिमत्त्वे दुर्लक्षामुळे गौणत्वास प्राप्त होतात.

आपल्याला इतिहासातील पानोपानी ठराविक प्रकारच्या व्यक्तिमत्त्वांचा प्रभाव दिसतो, कारण ती त्या समाजाची गरज असते. इतका गुणवैशिष्ट्यांनी भारलेल्या व्यक्तीस गरजेअभावी न्यूनत्व येते. तथापि हे सामाजिक सुदृढ आरोग्याचे लक्षण निश्चित नसते. जेव्हा अशा एकाच प्रकारच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीचे वलय समाजात निर्माण होते, तेव्हा त्या प्रकारच्या व्यक्तिमत्त्वांची त्या समाजाच्या पूर्वायुष्यात कमतरता असते. तसेच या कमतरतेने जो अवकाश निर्माण झालेला असतो, त्यावर इतर परक्यांकडून अतिक्रमण झालेले असते. त्यातून उद्भवलेल्या प्रतिकूलतेचे परिपत्य करण्यासाठी अशा गुणवैशिष्ट्यांना वाव देऊन, त्यांना समाज पाठबळ देतो. जेव्हा शरीरात एखाद्या पोषक घटकाची कमतरता निर्माण होते तेव्हा त्या घटकाच्या अभावाने काही विकृती तेथे निर्माण होतात. जेव्हा त्या विकृतीवर वा कमतरतेवर मात करायची गरज भासते, तेव्हा विशिष्ट असा घटक ज्याची शरीरात कमतरता असते, तो खासकरून हेतूपूर्वक ग्रहण केला जातो. त्यातून ती विकृती दूर होऊन पोषक घटकांचे संतुलन निर्माण केले जाते. तथापि अशाप्रकारे एखाद्या पोषक घटकाचे अतिरिक्त सेवन करावे लागणे हे समतोल आहाराचे व पूर्ण स्वस्थतेचे प्रतीक नव्हे. तो एक प्रकारचा उपचार असतो. कारण पूर्वायुष्यात आपल्या आहारात ते न्यून राहिलेले असते. वर्तमानात त्याचा डोस वाढवून घेणेही समतोल आहार नसतो मात्र तो समतोल साधण्यासाठी भरपाई करण्यासाठी आवश्यक असतो.

एखाद्या समाजात जेव्हा विविध क्षेत्रांतील अनेकविध प्रकारची व्यक्तिमत्त्वे नावारूपाला येत असतात, तेव्हा त्या समाजाचा समतोल विकास घडत असतो. खास गरज म्हणून काही उपचाराऐवजी सामान्यपणे सर्वच घटक पूरक म्हणून जेव्हा योग्य प्रमाणात घेतले जातात. तेव्हा तो समतोल आहार असतो. स्वस्थ समाजाच्या संकल्पनेमध्ये विविध क्षेत्रांना योग्य न्याय दिला जातो. त्याचा विकास घडविला जातो. त्या अनुषंगाने विविध क्षेत्रांतून बहुविध व्यक्तिमत्त्वे घडत असतात. अनेक क्षेत्रे व त्यातील व्यक्तिमत्त्वे नावारूपाला येणे, हेच त्या समाजाच्या स्वस्थतेचे लक्षण असते.

व्यक्तिस्वातंत्र्याची परिणती ही व्यक्तिमत्त्वाच्या घडवणुकीत झाली पाहिजे. व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होण्यासाठी अनेक सामाजिक घटक समन्वयाने कार्यरत असावे लागतात. हे समन्वय साधण्यासाठी पुरेशा स्वातंत्र्याची गरज असते. स्वातंत्र्य जर अधिग्रहित झाले असेल तर बहुविध व्यक्तिमत्त्वे घडत नाहीत. त्यामुळे

व्यक्तिगत स्वातंत्र्यासही फारसा अर्थ उरत नाही. प्रतिसाद व प्रतिक्रियातून व्यक्तिमत्त्वाची घडवणूक होत असते. या दोन्ही क्रिया वस्तुनिष्ठ व सुस्पष्टपणे होण्यासाठी एक प्रकारच्या संवेदनशीलतेची आवश्यकता असते. ही संवेदनशीलता परतंत्रामुळे अतिक्रमित झालेली असते. म्हणून प्रत्येक स्वतंत्र व्यक्तीस त्याच्या नैसर्गिक ऊर्मी व संपादित क्षमता यांच्या उत्कर्षास पुरेसा अवकाश निर्माण करून दिला पाहिजे. दमनकारी प्रभावित करणारी जवळीक कुचंबणा करते. व्यक्तीस जे जन्मतः स्वातंत्र्य असते, त्यातून त्यास इतरांच्या सहकार्याने व्यक्तिमत्त्व घडवायचे असते. ही व्यक्तिमत्त्व विकासाची प्रक्रिया आदान-प्रदानाच्या व्यवहारातून घडत असते. म्हणून व्यक्ती हा स्वतंत्रतेचा अर्थ अलिप्तता असा घेऊ शकत नाही. व्यक्ती ही जन्मापासूनच दीर्घकाळ परावलंबी असल्याने ती स्वयंभू असू शकत नाही. कालांतराने ती स्वावलंबी बनू शकते; परंतु ती स्वयंनिर्धारण करू शकत नाही.

नैतिक मूल्यांच्या जोपासनेतूनच व्यक्तीस स्वावलंबनास बळ मिळत असते. अशाप्रकारे स्वतंत्र व्यक्तीतून समावेशीत व्यक्तिमत्त्व घडत असते. मनुष्य प्राण्यातील माणूस घडत असतो. या घडवणुकीत अनेक पूरक घटकांचा सहभाग असतो. जसे अनेक घटक आपल्या व्यक्तिमत्त्वास साकार करण्यासाठी सहाय्यभूत ठरतात, तसेच आपणही इतरांच्या व्यक्तिमत्त्व घडणीस पूरक ठरून घेणे-देणेचा व्यवहार पूर्ण करावा. कृतज्ञतेच्या या व्यवहारातूनच स्वातंत्र्याच्या उन्नत रूपाच्या प्रतिमा साकार होत असतात. फक्त स्वतंत्रतेच्या भाववृत्तीतूनच नव्हे तर त्यासोबत परस्पर सद्भावनेच्या कृतीतून निकोप सुदृढ अशा व्यक्ती व समाजाची जडणघडण होत असते.

१९. स्वातंत्र्य

स्वातंत्र्यप्राप्ती हे परतंत्रात असणाऱ्यांचे ध्येय असते. पारतंत्र्याची समाप्ती ही स्वातंत्र्याने होते. स्वातंत्र्य हे परदास्यमुक्तीचे लक्षण आहे. स्वतंत्रता हा त्यांचा श्वास आहे, ज्यांचा श्वास पारतंत्र्याने गुदमरला आहे. पारतंत्र्य हे अमानवी असून अवनत करणारे असते, पारतंत्र्याच्या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्याचे मोल ठरत असते. पारतंत्र्य हे स्वातंत्र्यास अधिक अधोरेखित करत असते. तथापि स्वातंत्र्यप्राप्ती म्हणजे ध्येयपूर्ती नव्हे.

ध्येयाच्या पूर्ततेसाठी सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्य हे अपरिहार्य असते. स्वातंत्र्य हा विकासाचा आरंभबिंदू असतो. विकासाचा प्रवास हा प्रदीर्घ व अफाट आहे. तथापि सर्व प्रकारच्या गरजांपासून मुक्ती हा विकासाचा अंत्यबिंदू आहे. स्वातंत्र्य हे त्यादृष्टिने टाकलेले पहिले व अत्यावश्यक पाऊल आहे. म्हणून ही स्वतंत्रता असणे व ती टिकवणे महत्वाचे ठरते. स्वातंत्र्यतेचा अभाव म्हणजे परतंत्रता. परतंत्रता म्हणजे अधोगती. मानवता व स्वाभिमानाच्या उन्नती व विकासाच्या शक्यता परतंत्रतेत फलद्रुप होऊ शकत नाहीत. म्हणून परतंत्रातून मुक्त होऊन स्वतंत्रतेस आरंभ होणे व त्यास निरंतर धारण करणे ही सर्वांगीण विकासासाठी मूलभूत गरज आहे.

परतंत्र हे दुसऱ्याच्या अमानवी व अतिक्रमणशीलतेने तर येतेच; शिवाय आपली अकार्यक्षमता व स्वातंत्र्याचा दिशाहिन असा स्वैर वापरही त्यास कारणीभूत ठरतो. स्वातंत्र्य मिळविण्याइतकेच त्याची गरिमा कायम राखणे हेही मौलिक असते. अन्यथा हाती असलेले स्वातंत्र्य गमावण्याची पाळी येते किंबहुना आपण स्वातंत्र्यास प्राप्त नसल्याचे ते द्योतक ठरते. मानवी विकासाच्या शक्यता अमर्याद असल्यातरी माणसास स्वातंत्र्याच्या अमर्याद वापराने ते शक्य होणार नाही. स्वातंत्र्याच्या पुरेशा व यथायोग्य वापरानेच ते शक्य होईल. माणसाच्या आकांक्षा जरी अस्सीम असल्यातरी त्या प्राप्त करून देणारे स्वातंत्र्य हे सीमित असते. ते सीमित असण्यातच विकासाच्या शक्यता दुणावतात. पारतंत्र्यात नसणे

ही विकासासाठी प्रथम गरजेची गोष्ट आहे. मात्र स्वतंत्रतेस बाधा येऊ नये याची दक्षता घेणे व स्वातंत्र्याचा मानवतावादी चेहरा राखणे या सुद्धा दुय्यम गोष्टी नाहीत. प्रत्येक व्यक्तीस व समाजासही स्वतंत्र व सार्वभौम असण्याचा अधिकार आहे. परंतु स्वतंत्र व सार्वभौमत्व कायम राखण्यासाठी काही पथ्येही पाळावी लागतात. अन्यथा स्वातंत्र्याचे स्वैराचारात रूपांतर होते व हा स्वैराचार दिशाहीन बनतो. स्वातंत्र्याने जीवनास प्राप्त झालेली गती ही जर यादृच्छिक अशी मन मानेल त्या दिशेने वाहवत चालली तर विकासाच्या ऊर्ध्वगामी संकल्पनेस खीळ बसते. स्वातंत्र्याचा मानवतावादी चेहरा जर विद्रूप बनला तर त्या विकृतीकडे पाहणे वेदनादायी कष्टप्रद बनते. स्वातंत्र्य हे किळसवाणे व विकृत होऊ नये यासाठी त्याची निगा राखून यथायोग्य संगोपन करणे गरजेचे असते, तरच स्वातंत्र्यास रसाळ-गोमटी फळे येतील. अन्यथा पारतंत्र्यात संघर्षासाठी समोर शत्रू ठामपणे माहीत असतो व त्याचे स्वतंत्र अस्तित्व आपण जाणत असतो त्यापेक्षा या स्वतंत्रतेस बाधक व मारक ठरणार्या असीम स्वातंत्र्याच्या म्हणजेच स्वैराचाराच्या बहुरूपी व सर्वव्यापी अशा शत्रूशी लढणे जे प्रत्यक्षात आपणच आपल्याशी लढणे ही सर्वात मोठी दुरापास्त लढाई आहे व ती जिंकणे ही तितकीच दुर्लभ गोष्ट आहे. मात्र ती लढाई हरली की मानवता पराभूत होईल. मानवता पराभूत झाली की पुन्हा अमानवी शक्ती स्थापित होतील व त्यांचे अमानुष व्यवहारही अव्याहतपणे चालू राहतील. शोषण आणि भक्षणाचा रानटी अप्रगत रिवाज रूजू होईल. म्हणून स्वातंत्र्य ही मानवतावादासाठी संजीवनी आहे. मानवतेचे पुनरुज्जीवन होण्यासाठी स्वातंत्र्याशिवाय पर्याय नाही व या पुनरुज्जीवनाचे जीवित कार्यात रूपांतर होण्यासाठीही स्वातंत्र्याची साथ-संगत अपरिहार्य आहे. व्यक्ती स्वतंत्र आहे. मात्र स्वतंत्रता अबाधित राखणे हेही त्याचे कर्तव्य आहे. स्वतःसह इतरांच्या स्वातंत्र्याची दक्षता घेणे हे त्याचे नैतिक कर्तव्य आहे. स्वतंत्रता ही फक्त स्वतःसाठीच नव्हे तर दुसऱ्यासाठीही तितकीच मोलाची असते. आपल्या स्वातंत्र्याचे अतिक्रमण दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर होऊ नये याची खबरदारी घेण्याच्या सजगतेची संहिता ही पाळलीच पाहिजे. प्रत्येकास आपल्या स्वातंत्र्याच्या सीमा व व्याप्ती ओळखता आल्या पाहिजेत. दुसरा गाफील, अकार्यक्षम व सहनशील आहे म्हणून त्याच्या स्वातंत्र्याच्या हक्कांवर गदा आणू नये. त्याचाही स्वातंत्र्याचा अग्रहक्क मान्य करून समता व सौहार्द राखता येईल. स्वातंत्र्याच्या माध्यमाने स्वावलंबनाचा व स्वाभिमानाचा परिपोष होणे ही स्वागतार्ह व अत्यावश्यक बाब असली, तरी

अतिरिक्त शक्तीसंचयाने व दुराभिमानाने दुसऱ्याच्या स्वावलंबन व स्वाभिमानाचे हनन करणे हे कदापि समर्थनीय नाही. म्हणून स्वातंत्र्याने प्रगतीचे व विकासाचे आकाश जरी खुले होत असले तरी आकाश अफाट आहे. तसेच त्यामध्ये संचाराचे स्वातंत्र्यही सर्वांना आहे. प्रत्येकाला हे आकाश स्वतःचे वाटले तरी ते सर्वांचे आहे ही भावना रुजली पाहिजे. आपल्या वैयक्तिक आकांक्षांचे अतिक्रमण दुसऱ्यांच्या आशा अन्यायाने धुळीस मिळवू लागल्या तर अशा स्वातंत्र्यास विद्रुप-रोगट फळे येतील; जी त्याज्य व अभक्ष्य असतील. स्वातंत्र्याची स्वादिष्ट चव सर्वांना चाखू देण्यासाठी व सर्वांग संधी व अवकाश उपलब्ध होण्यासाठी आपल्या स्वातंत्र्यास अमर्याद होण्यापासून रोखले पाहिजे. स्वातंत्र्यास सीमा असतात हे ओळखले पाहिजे. जे स्वतः बाबतीत होऊ नये असे वाटते ते दुसऱ्या बाबतीत आपण करू नये. आपले स्वातंत्र्य आपणास जसे प्रिय व मौलिक; तसेच दुसऱ्यासही ते तितकेच प्रिय व मौलिक असते. म्हणून आपल्या स्वातंत्र्याच्या सीमा ओळखणे गरजेचे असते. अर्थातच ही चर्चा स्वातंत्र्योत्तर आहे; तथापि स्वातंत्र्यासाठीच आहे. स्वातंत्र्य हे पवित्र व शुद्ध स्वरूपात राहण्यासाठी स्वातंत्र्याची मीमांसा होणे गरजेचे ठरते. दास्यमुक्ती दिनाप्रमाणेच स्वातंत्र्य स्फूर्तीदिन साजरे होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्य या शब्दास अधिक व्यापक व सर्वसमावेशक असा अर्थप्राप्त करून देण्यासाठी स्वातंत्र्याच्या जागरणाबरोबरच त्याचे निरूपण होणेही गरजेचे ठरते. त्यातून मानवतावाद व समष्टीवाद विकसित होत रहावा, हीच शुभकामना धरून स्वातंत्र्यासारख्या विकासाच्या पायाभूत तत्त्वाचे जतन व संवर्धन झाले पाहिजे. स्वातंत्र्य ही सर्वांगीण विकासाचा आरंभबिंदू आहे. सर्व गरजांतून मुक्त होऊन मनस्वी जीवन जगणे हे माणसाचे ध्येय असून सर्व दोषमुक्त होऊन निर्दोषपणे पूर्णत्वास प्राप्त करणे हाच मानवी विकासाचा परमोच्चबिंदू आहे. त्यासाठी स्वातंत्र्यासारखे पायाभूत तत्त्व असणे व राखणे अनिवार्य आहे. स्वातंत्र्याची व पर्यायाने मानवतेची स्थापना करण्यासाठी स्वातंत्र्याबाबतची साक्षरता होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्य अनमोल आहे म्हणून त्याची स्थापना, रक्षण व संवर्धनाचेही सर्वतोपरी प्रयत्न झाले पाहिजेत.

२०. आचारसंहिता

स्थळ-काळानुरूप विशिष्ट हेतूने योजलेली आचरणाची ठरावीक पद्धत म्हणजे आचारसंहिता होय. आचारसंहिता ही विचारसंहितेवर योजलेली असते. विशिष्ट घटकानुरूप आपले विचार ठरलेले असतात, अशा नियोजित विचारपद्धतीस विचारसरणी म्हणतात. एकाच घटकाबद्दल अनेकांचे अनेक विचार असतात. जेव्हा ते अढळ-सुस्थापित झालेले असतात, तेव्हा ते आपले मत बनतात. अशा मतांची जी मालिका आपण बनवितो ती आपली विचारसरणी बनते. आपली विचारसरणी ही आपले आचरण निश्चित करत असते. आचरणाच्या विशिष्ट पद्धतींनी रीतीरिवाज तयार होतात. त्यातूनच व्यवहार निर्माण होतो. काही गोष्टी या रीतीरिवाजात बसत नसल्यानेच अव्यवहार्य ठरतात.

काही वेळा आपल्या व्यवहारास मर्यादा पडतात तर बऱ्याचदा आपला व्यवहार हा प्रचलित सीमा ओलांडून जातो व त्यास स्वैरपणा येतो. असे होण्याची वारंवारिता वाढते तेव्हा त्याची पुनरावृत्ती थांबविण्यासाठी त्यांचे नियमन करणे गरजेचे ठरते. त्यासाठी शिष्टाचाराचे काही नियम निर्धारित केले जातात. हे नियम सर्वमान्य व सार्वत्रिक होऊ लागतात, तेव्हा आचारसंहिता आकार घेते. अनेक ठिकाणी ती आपसूकच लागू होते. आचारसंहिता ही फक्त व्यक्तीसच नव्हे तर त्याच्या पार्श्वभूमीसही लागू होते. म्हणून एखाद्या कार्यालयात वा देवालयात कसे वागावे या सोबतच ही स्थाने कशी असावीत याचेही एक मानचित्र निर्धारित असते.

आचारसंहिता ही धारणेवर अवलंबून असते. आपल्या वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय धारणा जशा आहेत, तशी आचारसंहिता बनत असते. एखाद्या सारख्याच प्रसंगातील अन्यत्र ठिकाणची आचारसंहिता वेगळी असू शकते. आचारसंहितेचा ठरावीक साचा सर्वत्र सारखा नसतो. आचारसंहिता ही स्थळ-काळ सापेक्ष असते. अनेक परिस्थितीत विविध आचारसंहिता लागू असतात.

अगदी पोशाखापासून बोलीभाषा, वर्तन-व्यवहार, हावभाव, साद-प्रतिसाद, प्रतिक्रिया या सर्वांबाबतीत आचारसंहिता लागू आहेत. काहीवेळा नियम हे

स्वखुशीने पाळले जातात तेव्हा ते शिष्टाचार असतात. शिष्टाचारांचा भर हा अलिखित नियमांवर असतो. ते बहुधा अनौपचारिक असतात. आचारसंहिता मात्र ऐच्छिक नसते, इच्छा असो वा नसो, त्यांचे पालन आचारसंहितेत करावे लागते. आचारसंहिता ही अनौपचारिकतेपेक्षा औपचारिकतेकडे जास्त झुकते.

आचारसंहिता ही काहीजणांना स्वातंत्र्यावर आणलेल्या मर्यादा वाटतात. आचारसंहिता म्हणजे वटहुकूमासारखी सक्ती असे काहींना वाटते. विस्तृत स्वातंत्र्य हे आचारसंहितेने मर्यादित होते. त्यामुळे स्वातंत्र्याची गळचेपी केल्याचे बालंटही आचारसंहितेस लागते. प्रत्येक क्षेत्रात अशा संहिता असतात. मुळात संहितेशिवाय असणे कोणत्याही क्षेत्रास मानवणारे नसते. वारे आपणास मानवते म्हणून वादळ मानवत नाही. आहार उपयुक्त असला तरी त्याचे अतिसेवन अस्वास्थ्य निर्माण करते. तद्वत प्रत्येक व्यक्तीस जन्मतः व जन्मानंतर कार्यक्षेत्राबद्दलचे-जीवनव्यवहाराचे स्वातंत्र्य असले तरी अव्यवहार्य व असंबद्ध जगणे हे त्यास स्वतःस व इतरांनाही मानवणारे नसते. म्हणून आचारसंहितेची गरज असते. विशिष्ट परिस्थितीत आचारसंहितेत काटेकोरपणे पालन करणे गरजेचे असते तर इतरवेळी त्यामध्ये शिथिलता येणेही आवश्यक असते. त्यामुळे आचारसंहिता ही स्वतःच सुखकर होते.

आचारसंहितेच्या उल्लंघनाने संशयाचे गैरसमजाचे ढगही निर्माण होतात. आपल्या कार्यातील भावना कितीही शुद्ध असल्या तरी प्रत्यक्ष वर्तनातूनही त्याचे दर्शन घडले पाहिजे. त्यामुळे संशयकल्लोळ निर्माण होत नाही. आपल्या माथी एखादा आळ येण्यासाठी आपले वर्तन शुद्ध असणेच पुरेसे नसते तर ते सुस्पष्ट व पारदर्शीही हवे असते. म्हणून आचारसंहिता ही अनुचित घडू नये म्हणून जशी लागू केली जाते तशीच जे चांगले आहे ते सहजगत्या समोर यावे हेही अपेक्षित असते. वरवर पाळलेली फक्त दिखाऊ आचारसंहिता ही तकलादू असते.

आचारसंहितेच्या नावाखाली काही ठिकाणी अनावश्यक व अतिशोक्त असे नियम लादले जातात. जुलुमी व हुकूमशाहीपणा जोपासण्यासाठी अतिरिक्त नियम लादले जातात, ते अव्यवहार्य व अन्यायी असतात. त्याचा प्रतिकार जरूर व्हावा. स्थळसापेक्षता, समयोचितता, हितैषीपणा, सुलभता, सुपरिणामकारकता व व्यवहार्यता ही आदर्श आचारसंहितेची वैशिष्ट्ये असतात. स्वातंत्र्याचे अधिकार मर्यादित करण्यासाठी नव्हे तर स्वातंत्र्याची शालीनता वाढविण्यासाठी आचारसंहिता असते. आचारसंहिता ही भविष्याभिमुखी असते. आजचे स्वातंत्र्य

अबाधित ठेवत भविष्यातील स्वातंत्र्याच्या हक्काचे आरक्षण करण्यासाठी आचारसंहिता आवश्यक असते. आचारसंहितेअभावी आज अमर्याद स्वातंत्र्य मिळेल. परंतु उद्या त्याचे दुष्परिणामही भोगावे लागतील. तेव्हा स्वातंत्र्यासच गालबोट लागते. स्वातंत्र्याच्या परिणामकारकतेसाठी व सार्वत्रिकीकरणासाठी आचारसंहिता हे बंधन नसून आनंदघन मानले पाहिजे. मात्र या आचारसंहितेचे ध्येय सर्वांगीण विकास हेच असले पाहिजे. त्याआधारेच आचारसंहितेची उभारणी झाली पाहिजे. त्यातून निकोप व्यवहार होतील.

आज उपयुक्ततावादही आचारसंहितेवर प्रभाव टाकत असतो. उपयोगिता हा आजच्या व्यवहारवादी जगाचा प्रथम प्राधान्याचा निकष बनला आहे. प्रत्येक वस्तूचे मूल्य हे प्रथम त्याच्या उपयोगितेवर व नंतर त्याच्या उपलब्धतेवर ठरत असते. वस्तू असो वा व्यक्ती, उपयोगितेचा निकष कार्यांभी लावला जातो. उपयोगितावाद हा तर्कयुक्ततेने, व्यवहारकुशलतेने व समयोचितपणे अंमलात आणला जातो. त्यानुसार एखाद्या वस्तूची उपयोगिता कमी-जास्तही होते. उपयुक्ततावाद हा नैसर्गिक आहे. प्रत्येकजण जगण्यासाठी जे उपयोगी, ते साध्य करण्याचा प्रयत्न करणार, कारण आपले जीवन अधिकाधिक सुसह्य बनविण्याची आस प्रत्येकालाच असते.

काल निरुपयोगी असलेली वस्तू आज उपयोगी होऊ शकते. आज उपयोगी असलेली वस्तू उद्या निरुपयोगी होऊ शकते. त्यानुसार त्याचे आपल्या लेखी महत्त्व कमी-अधिक होत असते. बाजारभावाप्रमाणे एखाद्या वस्तूचा महत्त्वांशही कमी-अधिक होत असतो. उपयोगितावाद हा वस्तूवादाच्या दृष्टीने अधिक सयुक्तिक आहे. निरुपयोगी वस्तू सांभाळण्यापासून वा अकारण वस्तूंचा मोह धरून वस्तूसंचय वाढविण्यापेक्षा गरजाच कमी करून आवश्यक वस्तू संग्रही ठेवणे सयुक्तिक ठरते. तथापि उपयुक्ततावाद हा वस्तूंनाच नव्हे तर व्यक्तिगत मानवी व्यवहारांमध्येही अवलंबिला जातो. उपयुक्ततेअभावी वस्तूकडे दुर्लक्ष करता येते, ती अडगळीत टाकता येते; परंतु हा उपयुक्ततावाद वस्तूंसारखा व्यक्तीस-मानवी व्यवहारास जसाच्या तसा लागू करता येत नाही. म्हणूनच उपयुक्ततावादासही आचारसंहितेची गरज असते.

उपयुक्ततावादाचे दोन भेद आहेत. एक उपयुक्त वस्तुवादी उपयुक्ततावाद व दुसरा व्यक्तिवादी उपयुक्ततावाद. वस्तू व व्यक्तीमधील व्यवहाराचे भेदज्ञान सुस्पष्ट असले पाहिजे. वस्तुवाद हा पूर्णतः भौतिकवाद असतो. व्यक्तिवाद हा

मानवतेवर आधारित असतो. भौतिकवादाची यथार्थता ही मानवतावादातच असते. म्हणून भौतिकवादावरही मानवतावादाची छाप हवी. त्याअनुषंगाने वस्तुवाद हा देखील मानवी मूल्याधारित असला पाहिजे, याचा कटाक्ष असला पाहिजे. जर वस्तुवाद-भौतिकवाद हा मानवतावादापेक्षा अग्रस्थानी राहील तर व्यक्तीकडेही एक वस्तू म्हणून पाहिले जाईल तर व्यक्तिवाद हा वस्तुवादात झाकोळून जाईल.

आज उपयुक्ततावादाचा अवलंब करत असताना वस्तुवाद हा व्यक्तिवादावर मात करित असलेला दिसून येतो. अनुत्पादक व अवलंबित मानवी गटाकडे अक्षम्य असे दुर्लक्ष होत आहे. प्रत्येक व्यक्तीस कामापुरते वापरून घ्यायचे. त्याची उपयोगिता संपल्यानंतर साधी कृतज्ञताही बाळगली जात नाही. व्यक्तीसही आपण उपयुक्ततेअभावी अडगळीत टाकतो व अक्षम्य असे त्याकडे दुर्लक्ष करतो. स्वतःचे जीवन सुसह्य करित असताना दुसऱ्याचे जीवन असह्य होऊ नये याची काळजी तर घेतलीच पाहिजे, शिवाय जे असहाय्य, निरुपयोगी, दुर्बल, वंचित आहेत त्यांचेही जीवन सुसह्य बनविण्यासाठी हेतूपुरस्सर प्रयत्न केले पाहिजेत. स्वातंत्र्यात सर्वांनाच स्वाभिमानाने व आनंदाने जगता यावे हे अभिप्रेत असते. स्वातंत्र्यात उपयुक्ततावादापेक्षा मानवतावाद हा नेहमी अग्रस्थानी असतो. जन्मणाऱ्या मुलापासून मृत्यू पावणाऱ्या वृद्धापर्यंत सर्वांचे जीवन, त्यातील सर्व क्रिया या सुसह्य व आनंदी होण्यासाठी सक्षमांनी प्रयत्न करणे गरजेचे असते. हे आदर्श आचारसंहितेचे संकेत पाळले गेले पाहिजेत.

हल्ली सक्षम गट हा उपयुक्ततावादाबरोबरच उपभोगवादीही बनला आहे. हा उपभोगवाद फक्त सक्षम स्तरावरच आधारित आहे. तथापि ही सक्षमता प्राप्त होण्यापूर्वी व अशी सक्षमता निघून जाऊन दुर्बलता आल्यानंतर त्याचे मूल्य न्हास पावते. उपयुक्ततावाद, उपभोगवाद व चंगळवाद याच्यापलीकडे जाऊन मानवतावाद जपणेही गरजेचे आहे. कारण आज जे सुपात आहेत, ते उद्या जात्यात असणार आहेत. माणूस हा जीवनचक्राशी बद्ध आहे. त्यामुळे या चक्राच्या कोणत्याही टप्प्याची दुरावस्था ही मानवाने मानवाचीच केलेली दुरावस्था आहे. म्हणून सर्व व्यक्तींचा सर्व टप्प्यात सन्मान व आदर राखला जाणे महत्वाचे आहे. उपयोगितावाद हा त्यासाठीच जोपासायला हवा. सर्वांसाठी सर्वकाही उपयुक्त कसे ठरेल याची जेव्हा काळजी घेऊ, तेव्हा माणूस आजन्म-आमरण निश्चित जीवन जगू शकेल. स्वातंत्र्याच्या व्यक्तिगत मूल्यांचा अर्थ तेव्हाच खऱ्या अर्थाने उपयुक्ततावादाच्या व उपभोगतावादाच्या अंगाने लागू होईल व तीच खरी विचार व आचारसंहिता ठरेल.

२१. सूचनास्वातंत्र्य

प्रगतीची आस सर्वांना असते. व्यक्तीपासून समाज, राष्ट्र व जग हे आणखी प्रगतीचे स्वप्न घेऊन पुढे जात असतात. जे सद्यस्थितीत आहे त्यामध्ये आणखी काही सकारात्मक, सुसह्य असे घडावे यासाठी प्रयत्न सतत चालू असतात. काहीवेळा प्रगतीविषयी एकांगीपणा दिसून येतो. म्हणजे एखाद-दुसरा घटक वा क्षेत्र विकसित होत असतो. अन्य घटक प्रगतीने प्रभावित होत नाहीत. त्या घटकांना विकासाच्या प्रक्रियेत सामावून घेतले जात नाही. याचे कारण ज्या क्षेत्रांची प्रगती झपाट्याने होत आहे, त्याच्या गतीस अवरोध निर्माण होऊ शकतो. किंबहुना काही घटकांच्या प्रगतीसाठी जास्त ऊर्जा खर्ची पडत असेल तर इतर क्षेत्रांच्या विकासासाठी त्याचा दुष्परिणाम होतो. त्यामुळे काही घटक हेतूपुरस्सर वंचित ठेवले जातात. त्याकडे काणाडोळा केला जातो वा जुजबी उपाय करून वेळ निभावून नेली जाते.

प्रगती ही क्षेत्रात्मक असते, विकास हा सर्वांगीण असतो. प्रत्येक क्षेत्र हे प्रगतीशील असावे. सर्व क्षेत्रे ही विकासाभिमुख असावीत यासाठी आपल्या धारणा सुधारून धोरणे आखावी लागतात. एका क्षेत्रातील प्रगतीचा लाभ इतर क्षेत्राच्या प्रगतीस पूरक हवा. तळागाळातील घटकांना प्रमाण मानून जेव्हा विकासाकडे वाटचाल होते तेव्हा त्यास सर्वसमावेशकता लाभते. अन्यथा एका क्षेत्रातील प्रगतीने दुसरे क्षेत्र गुदमरू लागते. अस्वस्थ होते. त्यातून निर्माण होणारा असंतोष पेलवणारा नसतो. म्हणून विकास हा सर्व घटकांना संतोषजनक असावा. कुणी किती प्रगती करावी यावर बंधन नसावे; परंतु कुणाची किती गळचेपी व्हावी, संधी हिरावून घ्यावी यासही काही मर्यादा असतात. जो सामर्थ्यशाली असतो तो टिकतो व पुढे जातो; परंतु ज्याकडे सामर्थ्य नाही त्याने जगू नये का? त्याचे जगणे सुसह्य करणे हे विविध यंत्रणांचे कर्तव्य आहे. जगण्याचे मूलभूत हक्क प्रत्येकास मिळाले पाहिजेत, तो सबल असो वा निर्बल; सन्मानाने जगता यावे, मूलभूत गरजांची पूर्ती व्हावी या गोष्टी अनाटायी नाहीत. एकीकडे कितीही गतीने प्रगती होवो, परंतु

दुसरीकडे असे वंचित घटक असू नयेत. त्यांनाही मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी हेतूपूर्वक प्रयत्न हवेत. तरच हा विकास मानवतावादी आहे. अन्यथा एकांगी प्रगतीचा डोलारा कोसळणारा असतो. योग्यवेळी अशा प्रगतीचा डोलारा तुटून पडतो. वृक्षाची पाळेमुळे तळागाळात खोलवर रुजली असतील तर त्याच्या विकासाची गती जास्त असते. अनेक संकटांना तो समर्थपणे तोंड देऊ शकतो. वृक्षाचा पाया तकलादू असेल, खालून तो पोकळ व वरकरणी असेल तर त्याचा वरचा डोलारा जेमतेम तग धरून राहील. परंतु संकटसमयी तो टिकू शकणार नाही. तो धराशायी होईल. विकासाचा डोलारा तळागाळातून उभा राहिला पाहिजे. त्यास जीवनतत्त्वे तिथूनही पोहोचली पाहिजेत. तर वरचे दृश्यमान वृक्ष डेरेदार व तजेलदार, सुदृढ व निकोप असेल. सर्वांगीण प्रगती हे विकासाचे लक्षण असते.

वैश्विकरणाच्या प्रक्रियेचा सामान्य माणूस हा केंद्रीय घटक आहे. सारी संरचना ही त्याच्यासाठी व त्या आधारित उभ्या राहत आहेत. तसे होत नसेल तर ते होणे ही काळाची गरज आहे. ग्लोबलचा फुगा एकाकी आकाशात भटकू शकत नाही. त्याचे जमिनीशी नाते तुटता कामा नये, अन्यथा तो भरकटेल. जर सर्व माहितीची देवाण-घेवाण जगभर होतच आहे, तर सर्व व्यवहारांची माहितीही परस्परांस होणे गरजेचे आहे. जगातील प्रत्येक प्रदेशातील नागरिकांची एकत्रित माहिती, उद्योग-व्यवहार, मालमत्ता यासंबंधी सर्व माहिती एकत्रित संकलन करून हवे तेव्हा कुणालाही ते जाणून घेण्याची सोय असायला हवी. जेणेकरून जगभरातील सर्वच लोकांचे व्यवहार हे परस्परास ज्ञात असतील. त्यामुळे एक प्रकारची समानता निर्माण होईल.

गोपनीयता ही अपवादानेच सयुक्तिक असते. एरवी ती संभ्रम निर्माण करून वास्तवतेपासून दूर नेते. परस्पर संपर्काच्या व माहितीच्या प्रक्रियेतून जगामध्ये कोठे काय घडत आहे, कोणत्या गरजा आहेत, उचित-अनुचित काय घडते आहे, या संबंधी माहिती अद्ययावत राहील. त्याद्वारे देशाच्याच नव्हे तर जगाच्या विकासासाठी जागतिक योजना आखता येतील. सत्तेचा प्रकार कोणताही असो, सामान्य माणूस हा समाजाचा मुख्य घटक असतो. त्यास केंद्रभूत मानून सार्वत्रिकरित्या सकारात्मक घडले पाहिजे.

स्वातंत्र्यामध्ये गोपनीयतेला नगण्य व अपवादात्मक स्थान असते. पारदर्शीपणा व खुलेपणा ही स्वातंत्र्यवर्धक वैशिष्ट्ये आहेत. स्वातंत्र्य हे एखाद्या व्यक्तीस अथवा संस्थेस त्याच्या हिताच्या गोष्टी करणेची मुभा देते. कृतिस्वातंत्र्य

प्रत्येकास असावे. त्यायोगे नैसर्गिक वाढीस चालना मिळते. विकासाची वाटचाल करता येते. नव्या वाटा चोखाळता येतात. त्यातून प्रयोग व प्रज्ञेसही वाव मिळतो. मुक्तानंद मिळतो. तथापि आपण जे करत आहोत ते कसे योग्य आहे याचे समर्थन आपणाकडे हवे. इतरांस उपद्रवकारक गोष्टी जशा स्वीकृत असत नाहीत तशाच स्वतःसही पिडादायक अशा गोष्टी आपण करू नयेत, अशी आपल्याशी संबंधितांची अपेक्षा असते. आपले व इतरांचे हित ज्यामध्ये आहे वा किमानपक्षी दोहोंचेही नुकसान होणार नाही अशा कृती आपण जरूर कराव्यात. सहेतूने एखादे कार्य होत असताना त्यामध्ये आलेले अपयश हे स्वीकृत असते; परंतु वारंवार तशाच प्रकारचे प्रयोग अस्वीकृत ठरतात.

आपण जे काही करतो आहे ते स्वेच्छेने व हितकारक आहे, याची खात्री आपणास असते. आपण आपल्या अहितास निश्चितच प्राधान्य देणार नाही, तसेच दुसऱ्यानेही आपल्या हिताच्या आड आलेले आपण सहन करणार नाही ही सहज धारणा आहे. तसे स्वातंत्र्यास अभिप्रेतही आहे. तथापि आपण जे करतो आहोत ते जाणून घेण्याचा इतरांनाही अधिकार हवा. किंबहुना लपविण्यासारखे आपल्याकडे काही नसावे हेही अभिप्रेत आहे. प्रत्येक मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. तसेच त्याने निर्माण केलेल्या सर्व प्रकारच्या संस्थाही समाजाभिमुख आहेत. तेव्हा समाजघटकातील प्रत्येकास आपल्या समाजातील कार्यप्रणाली व त्याच्या परिणामांबद्दल जाणून घ्यायचा अधिकार आहे. वैयक्तिक जीवनातील खाजगी बाबी, ज्या विनातक्रार घडत असतात, त्यांचा अपवाद मानला तर इतर सर्व गोष्टींमध्ये दुसऱ्यापासून लपविण्याचे वा न सांगण्याचे काही असू नये. तसेच विचारणा झाल्यानंतर न सांगता राहू नये. किंबहुना आपली सर्व माहिती इच्छुकास आपल्या सवडीने मात्र ठरावीक मुदतीत देणे हे आपले कर्तव्य असले पाहिजे. आपली जबाबदारी ज्यांनी घेतली आहे वा ज्यांच्याशी आपण कर्तव्याने बांधील आहे, त्यांच्या प्रश्नांना आपण उत्तरदायी असलेच पाहिजे. काहीही करण्याचे कृतिस्वातंत्र्य म्हणजे आपल्या कृती लपवून ठेवण्याचे स्वातंत्र्य नव्हे. आपल्या कामाच्या वाच्यतेतून आपणास कामाच्या उपयुक्ततेनुसार पाठिंबाही मिळू शकतो. आपले काम चुकत असेल वा बेकायदेशीर असे काही घडत असेल तर त्यास योग्य सल्ला वा प्रतिबंधही करण्यात येईल. त्यामुळे सत्परिवर्तन घडण्यासाठी माहिती घेण्याचा अधिकार प्रत्येकास हवा. बऱ्याच ठिकाणी तो मिळतही आहे, जिथे गोपनियतेचे गूढ राखण्याचा प्रयत्न होतो, तेथे नक्कीच पाणी मुरते असे समजून ती कोंडी सनदशीर मार्गाने फोडली पाहिजे व अधिकाधिक पारदर्शकता आणली पाहिजे.

स्वातंत्र्यामध्ये माहिती मिळविण्याचा अधिकार जितका महत्वाचा आहे, तितकाच सूचना देण्याचाही अधिकार महत्वाचा आहे. जी एखादी गोष्ट घडत आहे, त्याबद्दल माहिती मिळवून त्याचे चयापचय करून निष्कर्ष काढले जातात. त्यातील सकारात्मक-नकारात्मक गोष्टी समोर येतात. त्यातून जी सुधारणा अपेक्षित आहे, त्यासंबंधी सूचना देण्याचा अधिकारही प्रत्येकास हवा. एखाद्या कामाबद्दल एखादी व्यक्ती वा त्या संस्थेतील काही लोक जे विचार करतात, त्यापेक्षा त्या कामाबद्दल अधिक चांगला विचार त्यांच्या सीमित वर्तुळाबाहेरही असू शकतो. त्यांच्याहीपेक्षा एखादा तज्ज्ञ त्या कृतीसमितीबाहेरही असू शकतो; परंतु त्याच्या सूचना मानण्याचे बंधन त्या व्यक्तीवर वा समितीवर असत नाही. आजही काही ठिकाणी सूचना देण्यास अनुमती असते. सल्ला, मार्गदर्शन, सूचना इ. चा स्वीकार केला जाईल असे सांगितले जाते. त्यासाठी काही योजनाही असतात. सूचना-मार्गदर्शन पेट्या ठेवून वा कार्यालयाचे पत्ते देऊन सूचनांचे स्वागत केले जाईल असे सांगितले जाते. त्यापैकी काहीजण त्यावर अंमलही करतात ही कौतुकाची गोष्ट आहे. तथापि काही चांगल्या सूचनांनाही बऱ्याचदा केराची टोपली दाखविली जाते. त्यातूनही कार्यहानी होत असते. किंबहुना मोठ्या संस्थांच्या बाबतीत अशा चांगल्या सूचना डावलणे म्हणजे पुष्कळांना त्याच्या लाभापासून वंचित ठेवण्यासारखे असते. त्यामुळे सूचनेचा अधिकार असणे ही काळाची गरज आहे. म्हणजे आपली सूचना स्वीकारली गेली की नाही, स्वीकारली गेली नसेल तर त्याची कारणे संबंधितास व ती स्वीकारली गेली असेल तर त्याचीही कारणे इतरांस माहिती होणे अनिवार्य असावे. आपल्या सूचना उपयोगी व व्यवहार्य असतील वा नसतीलही. त्यानुरूप जो प्रतिसाद आहे, तो मिळविण्याचा हक्क प्रत्येकास हवा. जेणेकरून कृतिसमितीच्या कार्यात इतरांनाही सहभागी होता येईल. शिवाय अधिकारांचा केंद्रीय पद्धतीनेही वापर होणार नाही. त्यामुळे एखादी गोष्ट ठरावीक पद्धतीने होण्यास जे फायदे-तोटे आहेत याबद्दल अधिक सु-धारणा निर्माण होईल व परस्पर सामंजस्यही वृद्धिंगत होऊन स्वातंत्र्यास अधिक बळकटी येईल.

आज अनेक संदेशवहनाची साधने आहेत. अशाप्रकारचे कार्यवाही होण्यासाठी त्यामध्ये अधिकाधिक सहजता व सुटसुटीतपणा आणता येईल. त्यातून निर्णयप्रक्रियेत अधिकाधिक लोकांना सहभागी करून घेता येईल व आपले कृतिस्वातंत्र्य अधिकाधिक लोकाभिमुख होईल.

२२. भेदता

भेद हा स्वीकृत असेल तर क्लेषकारक नसतो. भेदाभेद जर अस्वीकृत असेल तर अमंगल आहे. ज्याच्याशी भेदाभेद केला जातो, त्यास तो मंजूर असेल तर तो भेदाभेद नसतो. एखाद्याच्या संमतीने त्याच्या खांद्यावर तो वाहू शकतो म्हणून जास्त ओझे दिले तर तो भेदाभेद होत नाही. एखाद्या दुर्बलास त्याची वाहकता कमी आहे म्हणून कमी ओझे दिले तर ते त्यास हितावह आहे. परंतु समानतेच्या तत्त्वानुसार सबलाइतकेच ओझे दुर्बलास दिले तर समानता अंगिकारूनही तो अन्याय आहे. जेव्हा असमानताही विवेकाने केली जाते तेव्हा ती स्वीकृत असते. वस्तुतः समानता साधण्यासाठीच असमानताही अवलंबावी लागते. परंतु विषमतेचे उद्दिष्ट ठेवून असमानता आणली जात असेल तर ते निंदनीय होय. एखाद्यास काही करण्यासाठी पात्रच समजायचे नाही व दुसऱ्यासच पात्र समजायचे हा भेदाभेद आहे. परंतु कुणातरी एकाची निवड त्या कामासाठी करायची असते तेव्हा भेदभावाचे निकष हे निवडीच्या निकषांमध्ये रूपांतरित करावे लागतात. निकषांच्या आधारावर झालेला भेदभाव हा रुचणारा असतो. निराधार केलेला भेदभाव हा न पटणारा असतो. समानता ही भेदातीत नाही. परंतु भेद हा वादातीत असावा.

आपण धान्य-भाजीपाला निवडतो. अनेक कामांतून प्रतवारी केली जाते. ही प्रतवारी म्हणजे भेदभावच नव्हे काय? परंतु हा भेदभावसुद्धा एकप्रकारची समानता आणण्यासाठी केला जातो. समानता हे तत्त्व वस्तुतः शुद्ध स्वरूपात असू शकत नाही. कारण या जगामध्ये कुठेच काही समसमान नाही. परंतु सर्व घटकांना संचलनात सामावून घेणे हेही नैसर्गिक आहे. सर्वांना ज्यांचा-त्यांचा वाटा हा द्यावा लागतो. कुणी सबळ असो व दुर्बळ, बहुसंख्य असो वा अल्पसंख्य, लहान असो वा थोर, विद्वान असो वा मूठ, गरीब असो वा श्रीमंत, स्त्री असो वा पुरुष, सर्वांना सामावून घेणे हीच मानवता आहे. सर्वांना सामावून घेण्याच्या या तत्त्वालाच समानतेचे धोरण म्हणतात. समानतेच्या धोरणाचा त्याग करणे म्हणजे विषमता अंगिकारणे होय. विषमता ही त्याज्य गोष्ट आहे. स्वीकृतीसह भेद ही ग्राह्य बाब आहे. स्वातंत्र्य हे समतेच्या तत्त्वावरच उभे असते. समतेचे तत्त्व सोडले की

असंतोष निर्माण होतो. खदखद वाढत जाते, अशांती-अस्वस्थता निर्माण होते. निव्वळ भेदाभेदाने फूट पडते. समतेशिवाय स्वातंत्र्याच्या चिरा सांधल्या जात नाही. स्वातंत्र्यमंदिर हे समतेच्या जोडणीनेच उभे राहू शकते व टिकाऊही बनते. घरी-दारी, गल्लोगल्ली, गाव-शहरी, देशो-देशी समानतेचे तत्त्व अंगिकारल्यास शांततेचे राज्य चालू होते. शांततेने समृद्धी येते. समृद्धीने सामर्थ्य वाढते. सामर्थ्याने विकास होतो. अशी अनेक आवर्तने तयार होतात, म्हणून समानता हे स्वातंत्र्याचे मूलतत्त्व ठरते.

स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी, ते टिकविण्यासाठी समतेचा ध्यास असावा लागतो. असमानता अर्थात भेदभावपूर्ण वर्तणुकीतून ना समतेची प्रचिती येते ना स्वातंत्र्याची. पंक्तीप्रपंच कुठेही अप्रस्तुत असतो. एकवेळ काहीही नसेल तर सगळेच गप्प बसू शकतात. परंतु एकीकडे उदार हस्ते दिले जात असेल व दुसरीकडे हात आखडता घेतला जात असेल तर मात्र ते मानवणारे नसते. हेतूपुरस्सर काहीवेळा हा भेद राखला जातो. त्यासाठी अनेक निकष लावले जातात. मखलाशी केली जाते. त्यातून बरीच अस्वस्थता व उद्विग्नता निर्माण होते.

वस्तुतः समानतेचे तत्त्व सर्वत्र सारखे लागू करता येत नाही. समानता ही द्वंद्वात्मक असते. कुणी कितीही समानता आणण्याचा प्रयत्न केला तरी भेद हा राहतोच. कारण प्रत्येक पिंड हा भिन्न आहे, तर मग समानता मोजपट्टीत कशी राखता येणार? मूल जन्मताना समान दिवस आईच्या पोटात राहत नाही. अगदी एकाच आईची अनेक मुले भिन्न दिवसात प्रसूत झालेली असतात. मुला-मुलींच्यामध्ये लग्नाचे वय, नोकरीसाठीची किमान पात्रता, क्रीडा प्रकाराचे अलगत्व हे राखावेच लागते. लिंगभेद ही नैसर्गिक आहे. त्यानुसार थोडा स्वभावधर्म वेगळा असणे स्वीकाहार्य असते. इतरही अनेक भेद तसे नैसर्गिक आहेत. प्रत्येकाची बौद्धिक पातळी शारीरिक क्षमता, मानसिक सामर्थ्य सर्वांमध्ये फरक असतो म्हणून तर स्पर्धामध्ये काहीजण क्रमवारीत अग्रस्थानी तर काहीजण अंतिम वा इतर ठिकाणी असतात. दिव्यांगासाठी वेगळी श्रेणी ठेवावी लागते. एकाच माता-पित्याची मुले विविध गुणस्तरावर आढळतात. इतकेच नव्हे; तर एकाच मातेची एकाच वेळी जन्मलेल्या मुलांतूनही भेद दिसून येतो. प्रत्येक व्यक्तीस निसर्गाने स्वतंत्र ओळख दिलेली आहे. असे असताना समानतेचा अंमल कसा शक्य आहे? समानता ही तशी भेदरहित अशक्यच असते. समानता ही भेदासहितच अस्तित्वात राहू शकते. मात्र भेदाभेद हा समानतेशिवाय असंबद्ध आहे, तो स्वीकाहार्य नाही.

२३. चारित्र्य

स्वातंत्र्याची अवीट गोडी चाखत असताना हा गोडवा आपल्या प्रकृतीस मानवेल व साजेल याचे भान ठेवले पाहिजे. कोणताही एखादा पोषक घटक असेल तरीही तो किती खावा यास मर्यादा असतात किंबहुना ज्या त्या पोषक घटकांची शरीरास असणारी आवश्यकता ही प्रमाणबद्ध असते. अन्यथा पोषक घटकांचे सतत अतिरिक्त सेवनही बाधक ठरते. व्यक्तीस्वातंत्र्य व सामूहिक स्वातंत्र्याचा अंमल होत असतानाही प्रमाणबद्धतेची बंधने अनिवार्य असतात. आपणास मिळालेले स्वातंत्र्य हे अनिर्बंधपणे बांधिलकीमुक्त असे, वापरता येणार नाही. व्यक्तीस व समाजासही स्वातंत्र्याच्या मर्यादा जाणता आल्या पाहिजेत.

बेताल व बेजबाबदार वर्तनाने स्वातंत्र्याबाबत संभ्रम निर्माण होतो. त्यासाठी चारित्र्यशीलता महत्वाची ठरते. चारित्र्य हनन करणे वा चारित्र्यभ्रष्ट होणे हे स्वातंत्र्यास खचितच मान्य नाही. मानवी मूल्ये ही माणसाकडून स्वातंत्र्यात व पारतंत्र्यातही अपेक्षित असतात. मानवी मूल्यांच्या प्रस्थापनेसाठीच तर स्वातंत्र्याचे प्रयोजन असते. स्वातंत्र्य हे त्यासंबंधीचे पूरक असे परिस्थितीजन्य साधन आहे. मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानवी मूल्ये अंगिकारायची असतात. मानवतेस व प्रत्येक माणसास त्याद्वारे त्याची प्रगमनशिलता द्यायची असते. त्या अनुषंगाने चारित्र्य हेही अत्यंत महत्वाचे मूल्य ठरते. चारित्र्यसंपन्नता नसेल तर स्वातंत्र्य लयास जाते. तसेच चारित्र्यसंपन्नता असेल तर पारतंत्र्यातूनही स्वातंत्र्याची पहाट अवतरित करणे शक्य होते. मात्र चारित्र्यभ्रष्टतेने पारतंत्र्यातच खितपत पडावे लागते. जर चारित्र्याची व नैतिकतेची जोपासना पारतंत्र्यात होत असेल तर स्वातंत्र्य हे फार काळ दूर राहू शकत नाही. मात्र चारित्र्यभ्रष्ट व अनैतिक वागणुकीने स्वातंत्र्याचेही अवमूल्यन होते, स्वातंत्र्य हे शाप ठरते. स्वातंत्र्याचा अनिर्बंधपणे वापर होऊन जर स्वैराचार होत असेल तर स्वातंत्र्य हे दुःखदायी बनते. आपणास कुणीही, काहीही विचारू शकत नाही. कारण आपण स्वतंत्र आहोत. आपण कुणाशीही बांधील असण्याचे कारण नाही, कारण आपण जन्मतःच स्वतंत्र

आहोत, अशा आविर्भावात काहीजण जगत असतात. प्रत्यक्षात प्रत्येक व्यक्ती जरी स्वतंत्र असली तरी ती उत्तरदायीही आहे. प्रत्येक व्यक्ती ही कुणाशी तरी संबंधित असते. एक व्यक्ती ही नात्यांमध्ये आई, वडील, मुलगा, मुलगी, पती, पत्नी अशा अनेक भूमिकांशी संबंधित असते. सार्वजनिक जीवनातही त्याचे जे पद वा स्थान त्याच्या कार्यानुसार असते, त्याशी ती संबंधितांशी बद्ध असते. साधारणतः माणूस पूर्णतः एकाकी व संपर्कहीन जगत नसतो. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या संबंधितांनी प्रश्न विचारण्याचा अधिकार आहे. त्याच्या कार्यासंबंधी व चारित्र्यासंबंधीही जाणून घेण्याचा अधिकार दुसऱ्या संबंधितास आहे. असा अधिकार जसा दुसऱ्या व्यक्तीस असतो तसाच तो स्वतःसही असतो. परस्परांस अनभिज्ञ ठेवण्याचा आपणास अधिकार नाही. इतकेच नव्हे तर आपल्या वर्तनव्यवहारासंबंधी पुरेशी सुस्पष्टता आणणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. साधारणतः एखाद्या व्यक्तीस त्याच्या कार्यासंबंधी व चारित्र्यासंबंधी साशंकपणे विचारल्यास त्याच्या भावना दुखावल्या जातात. एखादी व्यक्ती आपले कार्य प्रामाणिकपणे करत असेल व त्याचे चारित्र्यही शुद्ध असेलही, परंतु म्हणून त्यासंबंधीची साशंकता दूर करण्याचा अधिकार त्या व्यक्तीशी संबंधितास निश्चितच असतो. तो अधिकार यासाठी असतो की सत्य जाणून घेण्याचा व पारदर्शकतेचा आग्रह धरण्याचा अधिकारही नैतिकदृष्ट्याच त्यास मिळालेला असतो. कारण त्याद्वारे संप्रमाचे मळभ दूर करून परस्परसंबंधात अधिक निकोपता व सुदृढता आणायची असते. जर आपण आपली कार्यपद्धती व वर्तनपद्धती गोपनीय ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असू तर आपण निश्चितच दुसऱ्याकडून संशय घेण्यास पात्र ठरू. तेव्हा दोष हा संशयखोरात नसून संशयातीत वर्तन व्यवहार न ठेवणाऱ्यात असतो याचे भान प्रत्येकास हवे.

नैतिकतेअभावी स्वातंत्र्यास उतरती कळा लागते. आपल्या जीवन व चरितार्थासंबंधी जे प्रश्न विचारले जातील त्याची उत्तरे समर्थपणे देण्याचे नैतिक सामर्थ्य आपणाकडे हवे. प्रश्नाने आपण भांबावून जाता कामा नये. कुणी आपणास स्पष्टीकरण मागतो म्हणून तो दोषी, गुन्हेगार व अविचारी ठरत नाही. आपल्याला प्रश्न विचारण्याचा नैतिक अधिकार सर्वांना नसला तरी काहीजणांना तरी निश्चितच असतो. असा प्रश्न विचारणे म्हणजे आपल्या कार्याविषयी साशंकता वा आपल्या जीवनातील ढवळाढवळ नव्हे, यासंबंधी पुरेशी जाण येणे गरजेचे आहे.

प्रत्येक व्यक्तीही जन्मतः स्वतंत्र असली तरी ती जन्मतः स्वावलंबी असत

नाही. शिवाय त्याचे जीवनही परस्परांच्या आधाराने व बांधिलकीनेच व्यतीत होत असते. त्यामुळे त्याचे स्वातंत्र्य हे अनिर्बंध, असीम, स्वैर नाही. फक्त परस्परांस प्रश्न विचारण्याचे स्वातंत्र्यच नव्हे, तर आपली कार्यपद्धती व नैतिक वर्तन पारदर्शक व अनाक्षेपित राहिल, याची खबरदारी प्रत्येकाने घेतली पाहिजे. आपल्या चारित्र्याचे संरक्षण व जोपासना होत राहणे हे स्वातंत्र्याच्या बाबतीत अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. अन्यथा संबंध बिघडले तर आश्चर्य वाटू नये. आपण कुठेही असा, आपण असंबंधित असू शकत नाही म्हणून जिथे आहात तिथे संबंध राखण्यासाठी आपले नैतिक वर्तन व कर्तव्ये ही हक्काबरोबरच पाळली गेली पाहिजेत. परस्परसंबंधांच्या निकोपतेचा पडताळा घेण्याचा अधिकार संबंधितास असतो. किंबहुना असा पडताळा घ्यावा लागू नये यासाठी पुरेसा सुसंवाद व सुस्पष्टता राखणे हे प्रत्येकाची नैतिक जबाबदारी आहे.

स्वैरपणे चारित्र्यहीन-अनैतिक आचरण स्वातंत्र्यात कदापि मान्य नाही. आपले उत्तरदायित्व टाळण्यासाठी आपण संबंधितास अबोल बनवू शकत नाही. निमूटपणे व बेमालूमपणे वर्तनव्यवहार स्वातंत्र्यात अपेक्षित नाही. स्वातंत्र्यामध्ये प्रश्नही साहसाने विचारले गेले पाहिजेत व त्याची उत्तरेही आत्मविश्वासाने दिली गेली पाहिजेत. निकोप व सदृढ संबंध राखण्यासाठी, संभ्रमाचे मळभ दूर करण्यासाठी व स्वातंत्र्याच्या कक्षा रुंदावण्यासाठी ते अत्यावश्यक व पूरक असेच आहे. निरुत्तर करून, प्रश्न अनुत्तरित ठेवून, दुरुत्तरे करून सामंजस्य निर्माण होत नाही. समाधानकारक उत्तरे देण्याने, समर्पक समर्थनाने व खंडन-मंडनाने स्वातंत्र्यास अधिक पुस्ती लागत असते. म्हणून स्वातंत्र्याच्या सुदृढतेसाठी प्रत्येकाने आपल्या संबंधितास उत्तरदायी असले पाहिजे. त्यातूनच चारित्र्य संवर्धन होत राहिल. आपली प्रतिमा अगदी उजळून जरी निघाली नाही तरी ती निष्कलंक राहिल. स्वच्छ चारित्र्य ही मोठी कमाई असते, जी स्वातंत्र्यपूरक असते.

२४. सत्याग्रह

आपण कितीही टाळतो म्हटले तरी आपणास वाईट प्रवृत्तींशी सामना करावाच लागतो. दुष्टप्रवृत्तींचा बिमोड ही एक क्रांतिकारी घटना असत नाही की ज्याची गरज एका वळणावर ठरावीक ठिकाणी वा विशिष्ट वेळी नाहीशी होईल. आपण हे सत्य आधी जाणले पाहिजे की अपप्रवृत्तींशी स्वातंत्र्यवीरांचा वा मानवतावाद्यांचा लढा ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. विविध रूपातील दुष्टप्रवृत्ती वेळप्रसंगानुरूप आपल्यासमोर उभे ठाकत असतात. ते आपल्या शांततामय सहजीवनास प्रभावित करत असतात. तथापि अशा प्रवृत्तीविरुद्ध संघर्ष केल्याशिवायही त्यांचा बंदोबस्त होत नसतो. ज्याची चूक त्यास निदर्शनास आणून देणे व आपली चूक समजून आल्यानंतर ती कबूल करणे हे सजगतेचे व सत्शीलतेचे लक्षण आहे; परंतु खेदाची गोष्ट अशी की दुसरे व आपण स्वतः ही आपल्या चुका मान्यच करत नाही. स्वतःहून स्वतःच्या चुका कबूल करणे व त्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करणे यामध्ये कमीपणा व मानहानी नाही. उलट त्यामुळे आपली प्रतिष्ठा उंचावते किंबहुना आपला स्वतःबद्दलचा आदर निश्चितच गुणित होतो. ही स्वआदराची भावनाच काहींच्या खिजगिणतीत नसते. त्यामुळे आपला सर्व व्यवहार हा न्यायोचित वाटत राहतो. त्यातून इतरांच्या भावभावनांची पायमल्ली होते. इतरांच्या स्वाधिनतेवर गंडांतर येते. त्यामुळे स्वातंत्र्य, समता, न्याय या संकल्पना अधोरेखित होऊन त्यांचा आग्रह वाढू लागतो. त्यातून संघर्ष निर्माण होतो. स्वातंत्र्य, समता व न्यायासाठी निर्माण झालेला संघर्ष हा खऱ्या अर्थाने सत्य मांडण्यासाठी व असत्य दूर करण्यासाठीचा संघर्ष असतो. जे सत्य समोर दिसत असूनही डावलले जात आहे, तसेच ज्या सत्याच्या अस्तित्वाची दखल गाफीलपणे वा अनावधानाने घेतली जात नाही ते सत्य मांडण्यासाठीच सत्याग्रह असतो. सत्याग्रहाचा उद्देश आपली रास्त बाजू मांडण्याचा व दुसऱ्याच्या बाजूकडील उणिवा व त्रुटी दाखवण्याचा उद्देश असतो. दुसऱ्याच्या भूमिकेने आपल्याकडील स्वातंत्र्य, समता, न्याय यावर अतिक्रमण कसे होत आहे हे त्यास रीतसर दाखवणे गरजेचे असते. कदाचित दुसरा पक्ष न्यायोचित वर्तनव्यवहार

करणारा असू शकतो; परंतु आपण आपली बाजू न मांडल्याने न्यायापासून वंचित राहिलेले असू. जिथे सत्याग्रह होतो, तिथे प्रत्येकवेळी दुसरा पक्ष दोषी असतोच असे नाही. काहीवेळा परिस्थितीचे आकलन अपुरे असणे वा एका विस्तृत दोषपूर्ण अशा यंत्रणेचा दुसरा पक्ष हा एक लहानसा घटकही असू शकतो. त्यामुळे दुसऱ्या पक्षास इच्छा असूनही आपणास पुरेपूर न्याय देता येत नसेल. तथापि ही त्या बाजूची विवशता असली तरी ज्याची स्वाधिनता धोक्यात आली आहे, त्याने आपला सत्याग्रह सोडता कामा नये.

स्वातंत्र्य, समता, न्यायासाठीचा संघर्ष हा फक्त समाजकारण वा राजकारणापुरताच मर्यादित असतो असे नाही. तर वैयक्तिक-सामूहिक-कौटुंबिक जीवनातही तो करावा लागतो. प्रत्येक माणसाकडून चुका होत असतात. शिवाय प्रत्येक व्यक्ती नेहमी पूर्णतः नैतिकदृष्ट्या शुद्ध वर्तन करते असेही नाही. मात्र हेतूपुरस्सर चुका, त्याच त्या चुकांची पुनरावृत्ती, अनैतिकतेचे आधिक्य या दुसऱ्यास निश्चितच त्रासदायक ठरत असतात. म्हणून या चुका व अनैतिकता निदर्शनास आणून देणे व त्यामध्ये सुधारणा अपेक्षित धरणे ही सत्याग्रहाची प्रथम पायरी आहे. यासाठी शांतीपूर्ण व संयमयुक्त वर्तन हे गरजेचे असते. आपला लढा हा वाईट प्रवृत्तींशी असतो, व्यक्तीशी नसतो; तेव्हा त्या व्यक्तीस हटवण्यासाठी नव्हे तर त्याच्यातील त्या प्रवृत्ती हटवण्यासाठीचे प्रयत्न प्रथम व्हावयास हवेत. हे प्रयत्न शिष्टमार्गाने व संयमाने व्हायला हवेत. ही सत्याग्रहाची म्हणजेच सत्य मांडण्याची आचारसंहिता प्रथम पाळली पाहिजे. आपण जर स्वातंत्र्य, समता व न्याय यांची मागणी करतानाच दुसऱ्यास हटवण्याची-मिटवण्याची मागणी करत असू तर आपला हेतू शुद्ध असूनही आपला मार्ग अशुद्ध ठरतो. कोणत्याही संघर्षाची प्रथम पायरी ही शांतीपूर्ण संयमाने आपली बाजू मांडण्याचीच असली पाहिजे. चुकणे हा माणसाचा गुणधर्म लक्षात घेऊन त्यास सुधारण्याची संधी प्रथम मिळाली पाहिजे. शांती-संयमाने सत्याग्रह वारंवार करूनही हेतूपुरस्सर पुन्हा त्याच त्या चुका होत असतील वा आपली स्वाधिनता धोक्यात येत असेल तर ज्यामुळे हे अनिष्ट घडत आहे, त्यास हटवणे क्रमप्राप्त ठरते. अर्थात हे हटवणेही निराधार नव्हे तर साधार व न्यायोचित असले पाहिजे. छोट्या चुकीस मोठा दंड होता कामा नये. निराधारपणे वा त्यास बाजू मांडण्याची संधी न देता निर्णय होता कामा नये.

स्वातंत्र्य, समता व न्यायासाठी सत्याग्रही असणे हे निकडीचे असते. तथापि हा सत्याग्रह अधिकाधिक नैतिक मार्गांनी होत राहण्यातच आपले हित असते. आपले हात घाण करून इतर ठिकाणची घाण काढणे, आगीच्या झळा झेलून-होरपळून आगीशी मुकाबला करणे यामध्ये आपणही बाधित होत असतो.

दुष्प्रवृत्तींचा आपणावर परिणामांच्या रूपात प्रतिकूल प्रभाव न पडणे हेही तितकेच गरजेचे असते. वाईटाशी मुकाबला करताना आपणही वाईट वागू लागणे व एक वाईट विस्थापित होऊन दुसरे वाईट प्रस्थापित होणे हा या संघर्षाचा हेतू खचितच नसतो. आपला संघर्ष हा सत्प्रवृत्त असला पाहिजे व दुष्प्रवृत्तींशी लढताना आपल्या सत्प्रवृत्ती अबाधित कशा राहतील, याचीही खबरदारी घेणे अगत्याचे ठरते. वाईटाशी संघर्ष करता करता आपणही तदनु रूप होऊन जाणे यामधील निष्पत्ती शून्य असते. संघर्ष हा न्यायासाठी, समता व स्वातंत्र्यासाठी म्हणजेच स्वाधिनतेसाठी जरूर असावा. तथापि त्यामध्ये विवेक व नैतिकतेला महत्वाचे स्थान हवे. तरच आपल्या संघर्षाचा हेतू साध्य होऊ शकतो. अन्यथा प्रस्थापित वाईट प्रवृत्ती विस्थापित होऊन व संघर्ष करणारे घटक प्रस्थापित होऊनही मूळ समस्या तशीच राहते.

सत्याग्रहासाठीची धडपड आपणास नवी नाही. स्वातंत्र्य, समानता व न्याय इ. मिळविण्यासाठी परतंत्रता, असमानता व अन्यायाचे परिमार्जन झाले पाहिजे. हे परिमार्जन होण्यासाठी जे वास्तव आहे ते प्रभावीपणे प्रकट झाले पाहिजे. शिवाय हे वास्तव बदलून यथायोग्य स्थिती निर्माण करण्यासाठी बहुधा संघर्षच करावा लागतो. हा संघर्ष म्हणजेच सत्याचा आग्रह असतो. सत्याचा आग्रह हा सत्य पटवून देण्यासाठी जसा असतो, तसाच तो विपरित वास्तव बदलण्यासाठीही असतो. म्हणून सत्याग्रहामध्ये बुद्धिप्रामाण्यवादालाही महत्त्व आहे व संघर्षासही तितकेच महत्त्व आहे. मात्र सत्याग्रह म्हणजे दिशाहीन व मूल्यहीन संघर्ष नव्हे. सत्याग्रह हा ध्येयाधिष्ठीत असा सदिश संघर्ष तर आहेच; शिवाय त्यास मानवी मूल्यांच्या स्थापनेची आसही आहे. सत्याग्रह हा सदिश व मूल्याधिष्ठीत असतो. म्हणजेच हेतू शुद्ध असणे ही त्यातील मूलभूत गोष्ट आहे, जी निर्विवाद आहे. तथापि, सदिश असूनही मार्ग शुद्ध असण्याबाबतीत मतभेद आढळून येतात. हेतू शुद्ध असेल व दिशा निश्चित असेल तर कोणत्या साधनांनी ध्येयसिद्धी करायची याबद्दलचे आग्रह-दुराग्रह किंबहुना परस्परविरोधी विचारप्रवाह आढळून येतात. जो मार्ग प्रभावी व अल्पावधीत निष्पत्तीकारक; तो चोखाळण्यात काहीही गैर नाही अशी साधारण धारणा असते, जी व्यावहारिकही आहे. सत्याग्रहाच्या संघर्षाचे मार्ग हे नैतिक-अनैतिक, हिंसक-अहिंसक वा तत्काळ-वेळखाऊ याबाबतीत काथ्याकूट करण्याची आवश्यकता बऱ्याच जणांना वाटत नाही. हेतुसिद्धी झाले की सर्व साधले अशी साधारण धारणा असते. त्यासाठी अनेक पारंपरिक व प्रचलित असणाऱ्या हातोट्या वापरल्या जातात की ज्या हेतूसिद्धीस कारक ठरतात. तरीही सत्याग्रहासाठीच्या संघर्षाच्या मार्गास मानवी चेहरा असावा, असा आग्रह मानवतावादी मंडळी करत असतात की जे अनाटायी नाही.

सत्याग्रह जर माणसास राखून अमानवी प्रवृत्ती विरोधात करून हेतूसिद्धी होत असेल तर प्रथम प्राधान्य हे त्यासच दिले पाहिजे, याबद्दल दुमत असण्याचेही कारण नाही. तथापि काहीवेळा गृहीतक असे मांडले जाते की त्याचा काही उपयोग नाही. माणूस हटवणे हाच त्यावर पर्याय सांगितला जातो. किंबहुना प्रस्थापितास पदभ्रष्ट केल्याशिवाय परिस्थितीत सुधारणा होत नाही हा कयास अनुभवानेही तयार झालेला असतो. त्यामुळे तो एकदम अव्यावहारिक आहे असेही नाही. तथापि सत्याग्रहाला मानवतावादी चेहरा ठेवून संघर्ष करण्याने एकतर आपल्या संघर्षाची वाटचाल न्याय नैतिक मार्गांनी होत राहते. शिवाय सत्याग्रहासाठीचा संघर्ष तेव्हाच अशुद्ध मार्गाने नेण्यास पात्र होतो, जेव्हा शुद्ध साधन मार्गास अपयश येते. केवळ अनुमान व गृहीतकांवर अशुद्ध साधनांचा वापर हे समर्थनीय निश्चितच नसते. तसेच मानवी जीवनाच्या आधुनिकीकरणाबरोबर मानवाची भौतिक प्रगती जशी होत आहे, तशीच मानवताही विकसित होत आहे. हे खरे आहे की, सत्याग्रहासाठी सरधोपट व अनगढ वाटातूनच माणसास थोडेफार यश मिळाले आहे. तथापि मानवाच्या प्रगतीबरोबर आज मानवताही प्रगत होत चालली आहे. त्यानुसार संघर्षाचे रूपही पालटले पाहिजे. सत्याग्रहास मानवी चेहरा असावा; तो प्रथमतः मानवातील अमानवी प्रवृत्तींविरुद्ध असावा जर ते शक्य झाले नाही तरच प्रत्यक्ष मानवाविरुद्ध असावा याबद्दल दुमत नसावे. शिवाय मानवाविरुद्ध म्हणजेही माणसास संपवून नव्हे; तर त्यास सुधारण्यासाठी हटवून संघर्षपूर्ती करावी हे सत्याग्रहाचे अहिंसक तत्त्व आता समर्पक व सार्थकतेने फलद्रूप होताना दिसत आहे.

सत्याचा आग्रह हा मूलतः दुःखाचा अंत व सुखाच्या प्राप्तीसाठी असतो. दुःखाचा बोध व शांती-समाधानाचा शोध यासाठी सत्याग्रह आवश्यक असतो. अर्थात दुःख कशास म्हणावे व सुखसमाधानाची प्राप्ती कशात असावी, याबद्दल विविध धारणा प्रचलित असणे क्रमप्राप्त आहे. या धारणा कोणत्याही असोत, निरुपद्रवी-शांततामय जीवनाची अभिलाषा प्रत्येकास असणे स्वाभाविक आहे. त्यामुळे तसे प्रत्येकास जगता येणे हा त्याचा मूलाधिकार बनतो. या मूलाधिकारांचे हनन होत असल्यास सत्याग्रहही अपरिहार्य ठरतो. त्यामुळे सत्याग्रहाची आवश्यकता ही वैयक्तिक पातळीवर व सामुदायिक जीवनातही सदोदित असते. कारण आपल्या मूलाधिकारांचे हनन विविध मार्गाने-विविध रूपांनी सतत होत असते. जोपर्यंत शांतीपूर्ण समाधानी जीवन अतिक्रमित होत राहील; तोपर्यंत सत्याग्रह चालत राहील. मात्र त्यास अधिकाधिक मानवतावादी रूप देण्यातच मानवतेची प्रतिष्ठाही राखली जाईल.

२५. स्पर्धा

स्वातंत्र्याची व्याप्ती जशी वाढत जाईल तशी स्पर्धात्मक क्षेत्रेही विस्तारत जातात. जसे निर्बंध शिथिल होत जातात तशी स्पर्धा वाढत राहते. आज स्पर्धा ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक बनली आहे. इतर सजीव जगण्यासाठी दुसऱ्या प्रजातींशी जास्त संघर्ष करतात. अशा स्पर्धांच्या परीघातून बाहेर पडून माणसाची स्वजातीतच तीव्र स्पर्धा सुरू आहे. अस्तित्वासाठी संघर्षातून तो विशेष अस्तित्वासाठी संघर्ष करीत आहे. माणसाची आपापसातील स्पर्धा ही हजारो वर्षांपासून जीवघेणी राहिलेली आहे. स्पर्धात्मक पातळीवरून गुणात्मक व कौशल्यात्मक विकास होतो हे खरे आहे. माणूस त्यातूनच ऊर्ध्वगामी बनला आहे. माणसाने लावलेले शोध हे त्यास लाभलेल्या व त्याने विकसित केलेल्या अमूल्य अशा प्रतिभेची साक्ष देतात. तथापि माणसाची भौतिक प्रगती ही काही फक्त उदात्त हेतूने समस्त मानवी कल्याणाचे ध्येय ठेवून केलेली नाही.

बरेचसे तांत्रिक संशोधन हे युद्धपूर्वक शस्त्रास्त्रे व तत्सम साहित्य-साधने यांच्या गरजेतूनही निर्माण झाले आहे. नंतर त्यामध्ये यथावकाश परिवर्तन करून नागरी जीवनासाठी उपयोग केला गेला. त्यातूनही मानवी जीवन सुसह्य बनले आहे. तथापि तशा संशोधनाची प्रेरणा ही विकृत स्पर्धेतून निष्पन्न झाली हे वास्तव नाकारता येणार नाही. आजही सर्वाधिक प्रगत तंत्रज्ञान हे संरक्षणात्मक क्षेत्रामध्येच वापरले जाते. कालांतराने त्याचे सामान्यीकरण झाल्यानंतर सामान्यांसाठी जीवनोपयोगी क्षेत्रांमध्ये वापर होतो. हा प्रघात आजचा नाही. पूर्वापार अशी परंपरा चालत आलेली आहे. तसेच अशाच विकृत स्पर्धेच्या धास्तीने जगाला ग्रासले आहे.

स्पर्धेमागे तुलनात्मक मानसशास्त्र कार्यरत असते. तुलनेच्या पायावर स्पर्धा धावत असते. दुसऱ्या तशाच प्रकारे धावणाऱ्या घटकांशी पाठलाग करण्यासाठी, बरोबरी साधण्यासाठी व वरचढ ठरून अग्रभागी होण्यासाठी स्पर्धा ही प्रेरणा देत असते. त्यातून आपली गती क्रमबद्धरित्या वाढत जाते. कळत-नकळत पुढे वा मागे इतर घटकांच्या तुलनेत कुठेतरी जवळपास आपण आपले स्थान निश्चित

करत असतो. स्पर्धेमध्ये इतरांचे स्थान हे आपले स्थान निर्धारित करीत असते. जेव्हा आपण अग्रभागी असतो, तेव्हा आपण शर्यत जिंकलेली असते. जेव्हा अधोस्थानी असतो तेव्हा आपला संघर्ष चालू असतो. शिवाय दोघांनाही आहे त्या स्थानाचे अवमूल्यन होऊ नये, यासाठी खबरदारीही घ्यावीच लागते. अन्यथा पुन्हा अवनतीची भीती असते.

अनेक क्षेत्रांतील स्पर्धांमुळे खूप काही सकारात्मक व हितकारक असे घडत आहे. त्याचा लाभ जनसामान्यांनाही मिळत आहे. स्पर्धेचे क्षेत्र हे मुक्त व निकोप असले की त्यातून अनेक गोष्टींचा उत्तम विकास गतीने होतो. तथापि स्पर्धेचे क्षेत्र निकोप व नैतिक मूल्याधारित असायला हवे. मूल्यांना पायदळी तुडवून विकृत स्पर्धा करून त्यातून आपले वर्चस्व सिद्ध करण्याचा प्रघात सार्वत्रिक व सार्वकालिक आहे. तथापि अशी विकृती अनेक समाजविघातक गोष्टींना जन्म देते किंबहुना अनेक सकारात्मक गोष्टींची त्यातून उपेक्षा होते. ढोंगी असत्य व अप्रामाणिकता डौलाने मिरविणे, सत्य व प्रामाणिकपणास अंग चोरून उभे राहावे लागणे हे सामाजिक अधःपतनाचे द्योतक आहे. अशा विकृत स्पर्धेतून ज्यांची पिछेहाट झाली त्यापेक्षाही ज्या अपात्रांची सरशी झाली त्याचे शल्य मोठे असते. जर शल्य असे व्यक्ती वा समाज बाळगताही नसेल तर त्याची वाईट फळे सर्वांच्या वाट्याला येणार याची खूणगाठ बाळगावी. स्वातंत्र्याचा गळाही यातून घोटला जातो.

आज अधःपतनाची स्पर्धा सुरू आहे. दुसरा इतका वाईट व भ्रष्ट वागतो; त्या तुलनेत मी कमी वाईट आहे अशी स्वतःची समजूत घालून दुष्कृत्याचे नैतिक समर्थन केले जाते. दुसरा कोट्यावधी लुटतो, आपण हजारो लुटले तर काय बिघडते? कुणी खून-मारामाच्या करून लुटून उजळमाथ्याने फिरतो मग आपण बेमालूमपणे दुसऱ्यास थोडे लुबाडले तर कुठे बिघडले? वाममार्गाने माणसे किती देदीप्यमान प्रगती करीत आहेत, मग आपण सचोटीच्या मार्गाने जेमतेम प्रगती साधण्यात का हाशील? असा स्वाभाविक विचार सर्वदूर पसरला आहे. त्यातून बनवाबनवीची विकृत स्पर्धा तीव्र झाली आहे. मात्र एकूणच सर्व यंत्रणांना त्या कुचकामी ठरवित आहेत. स्पर्धेचे स्वातंत्र्य प्रत्येकास हवे; परंतु कोणतीही आचारसंहिता न पाळता बेलगामपणे जर त्यासाठी कोणताही मार्ग चोखाळला जात असेल तर अशी स्पर्धा आत्मघातकी ठरते. वेगाचे स्वातंत्र्य प्रत्येकास असले तरी बेलगाम-बेफाम असणे स्वातंत्र्यास मान्य नाही. वेगावर नियंत्रणाची तरतूदही

असावी लागते. कुणी अनिर्बंध होऊन दुसऱ्याच्या मार्गक्रमणात बाधा आणत असेल तर त्यास स्पर्धेबाहेर करणारी सक्षम यंत्रणा कार्यरत असणे गरजेचे आहे. अन्यथा अनर्थ घडेल व अर्थपूर्ण गोष्टींवरील विश्वास कमी होईल. इतरांच्या हक्कांवर अतिक्रमण करून झुंडशाही, अन्याय व वाममार्गाने स्पर्धा स्वातंत्र्यास मान्य नाही. उलटपक्षी जे दुर्बल आहेत त्यांनाही सक्षम बनवून स्पर्धेची संधी देणे अभिप्रेत आहे.

व्यक्तिगत वा संघटनात्मक पातळीवरील अशा कोणत्याही स्पर्धा या इतरांचा जगण्याचा मूलाधार तसेच स्पर्धेचा हक्क हिरावून घेणाऱ्या व मूल्यहीन वाममार्गाचा अवलंब करणाऱ्या असू नयेत. स्पर्धा ही नैतिक मूल्याधारित असावी. त्यातून जे घडेल, ते हितकर व सर्वसमावेशक असेल. वास्तविक पाहता माणसाने इतरांशी आपल्या असलेल्या तुलनात्मक स्पर्धा प्रवृत्तीवर मात करायला हवी. त्याने स्वतःशीच स्पर्धा करणे, ही त्याची अत्युच्च उन्नत अवस्था होय. पूर्वीपेक्षा आपली क्षमता, कौशल्ये, मूल्ये अधिक विकसित करण्यासाठी आपल्यावरच स्वतःच कार्यसंस्कार करत राहणे ही स्पर्धात्मक स्वातंत्र्याची प्रगत अवस्था होय. कार्यसंस्कारातूनच कार्यसंस्कृती निर्माण होते. कार्यसंस्कृती ही जेव्हा आपल्या वैयक्तिक जीवनाचा भाग बनते, तेव्हा कार्याधिकार प्राप्त होतो. कार्याधिकारातूनच अधिकारवाणी निपजते.

हक्क हे सार्वत्रिक व सामान्य राखण्याचा प्रयत्न केले जातात तर अधिकार हे विशिष्ट कारणांसाठी विशिष्ट ठिकाणी प्रदान केलेले असतात. हक्काच्या अनुषंगाने सामान्य दर्जाचे स्वातंत्र्य प्राप्त होते. तर अधिकार हे विशेष दर्जात्मक असल्याने त्या ठिकाणी स्वातंत्र्यही अतिरिक्त प्रमाणात बहाल झालेले असते. या विशेषाधिकाराचा वापर अनेक सामान्यांना प्रभावित करीत असतो. वय, ज्ञान व अनुभवाव्यतिरिक्त ज्येष्ठ-कनिष्ठावर आधारित भेदभावाचे दुसरे कारण नाही. कार्य संस्कृतीतील जे विविध स्तर ठरविले जातात, ते प्रामुख्याने या ज्येष्ठ-कनिष्ठतेवर आधारित असतात. वयानुरूप काहीजण पात्र होतात, तर काही अपात्र ठरतात. ज्ञान व अनुभवानुरूपही वरिष्ठ-कनिष्ठ असे स्तर प्राप्त होत असतात. कार्यसंस्कृतीतील हा भेद सदोष नसून निर्दोष आहे. प्रत्येक घटकाची कार्यप्रवणता वाढविण्यासाठी, कामात सुसूत्रता आणण्यासाठी व कामाच्या यशस्वितेसाठी ते आवश्यक असते. यातील कोणत्याही स्तरामध्ये एखाद्यास थेटपणे वा यथावकाश शिरकाव करता येतो. पूर्णपणे मानवी क्षमतेवर आधारित असलेल्या या

भेदरचनेमध्ये मानवा-मानवात भेद निर्माण करण्याचा उद्देश खचितच नाही. किंबहुना एकच व्यक्ती तो ठराविक स्तर गाठण्यापूर्वी व आपली शारीरिक अकार्यक्षमता आल्यानंतर तिन्हीही स्तरामध्ये कालपरत्वे जगत असतो. साधारणतः असे तिन्ही टप्पे प्रत्येक व्यक्तीस अनिवार्यही असतात. त्यामुळे हा भेद सहज स्वीकृत असणे स्वाभाविक आहे.

नैसर्गिक उपजत क्षमता व त्यांचा मानवी संपर्कात झालेला कमी-अधिक विकास यावर त्या माणसाची पात्रता ठरत असते. एखादी व्यक्ती एका क्षेत्रात पात्र तर दुसऱ्या क्षेत्रात अपात्र ठरू शकते. ज्याच्या त्याच्या आवडीनुसार व नैसर्गिक प्रवृत्तीनुसार जो-तो आपले कार्यस्तर-क्षेत्र निवडत असतो. त्यानुरूप तो कार्यास घडवित असतो व स्वतःही घडत असतो. यामध्ये उच्च-नीचतेचा भेद असण्याचे काहीच कारण नाही. ज्या-त्या कार्यास पात्र व्यक्तीस त्या कार्यासाठी निवडले जाणे हे रास्त असते. मात्र आपली स्थाननिश्चिती ही उच्च-नीचतेच्या विकृत गृहीतकावर मांडण्याचा रिवाज सार्वत्रिक आढळतो. वास्तविक कार्याच्या कनिष्ठ स्तरापासून वरिष्ठ स्तरापर्यंत प्रत्येक घटकाचे कार्य हे तितकेच महत्वाचे असते. प्रत्येक घटकाचे कार्य जास्तीत जास्त परिपूर्ण कसे करता येईल, यातच त्या व्यक्तीची व कार्याची यशस्विता असते. आपले कार्य प्रामाणिकपणे, निर्धारने, परोपरीने, कुशलतेने पार पाडण्याचे कसबच माणसाची कार्यसुंदरता वाढवत असते. किती मोठ्या वा छोट्या पदावर ती व्यक्ती विराजमान आहे, यापेक्षा ती व्यक्ती आपल्या कामास किती न्याय देते यावर त्याचा सन्मान अवलंबून असतो. त्यामुळे हेच फक्त व्यक्तीच्या कार्याधारित शेऱ्याची सरस-निरसता ठरविण्यास पुरेसे ठरते. त्या व्यतिरिक्त कोणताही उच्च-नीच भेद हा कार्यसंस्कृतीत असण्याचे कारण नाही व प्रत्येकाच्या कार्यपद्धतीनुसार हा शेरा कमी-जास्त असू शकतो.

प्रत्येक स्तरावर काही अधिकारही व्यक्तीस प्राप्त होतात. तसेच त्या अधिकारांची अंमलबजावणी करण्याचे स्वातंत्र्यही प्राप्त होते. त्यानुरूप ज्या-त्या पदानुसार ती व्यक्ती आपल्या अधिकार व कर्तव्याने भारीत होत असते. कर्तव्यनिष्ठेने कार्यपूर्ती होते. तथापि कार्याची सामाजिक प्रतिष्ठा ही त्याच्या अधिकार व प्रभावक्षेत्रावर अवलंबून असते. अधिकार व प्रभावक्षेत्रानुसार पदाची प्रतिष्ठा जोखली जाते; कारण त्यानुसार अनेकांचे हितसंबंध उद्धरित व बाधीत होत असतात, म्हणून एखाद्या व्यक्तीकडे वा संस्थेकडे जितके अधिकार व प्रभावक्षेत्र मोठे, त्यास प्रतिष्ठा मोठी असते. ही प्रतिष्ठा यासाठी असते की अधिकार व

प्रभावाचा अंमल करण्याचे स्वातंत्र्यही त्यांना त्यासोबत असते.

जेव्हा अधिकाराचे प्रभावक्षेत्र वाढून कृतिस्वातंत्र्यास मुक्तता मिळते; तेव्हा त्यासंबंधी नैतिक दायित्वही वाढते. आपल्याकडे एकवटलेल्या अतिरिक्त शक्तीचे सकारात्मक गोष्टींमध्ये नियमन करणे व त्यातून निर्माण होऊ पाहणारा संभाव्य प्रमाद टाळणे ही कसरत असते. जेव्हा एखाद्या ठिकाणी असे अतिरिक्त अधिकार दिले जातात, तेव्हा त्यातून व्यक्तिवाद निर्माण होण्याची शक्यता असते. मात्र वस्तुस्थितीवर आधारित वस्तुनिष्ठ कार्य होण्यासाठी असे अधिकार बहाल केलेले असतात. वैयक्तिक हितापेक्षा समूहहितास त्यामध्ये प्राधान्य असावे लागते. एखाद्या ठिकाणी अधिकारांचे केंद्रीकरण हे व्यक्तीमहात्म्य वा स्थानमहात्म्य वाढविण्यासाठी झालेले नसून सार्वहिताच्या दृष्टीने केलेले असते. त्यामुळे तेथून वैयक्तिक हितसंबंधापलीकडे सार्वहितास प्रथम प्राधान्य अपेक्षित असते. अधिकाराची शक्तीकेंद्रे जर वारंवार सार्वहिताविरोधात निर्णय घेत असतील तर तशी शक्तीकेंद्रे बदलणे हे सार्वहिताचे व निकडीचे ठरते. एखाद्या ठिकाणी प्रदान केलेल्या विशेष अधिकाराचा जर दुरुपयोग होत असेल तर त्यास पायबंद घालणे हेही सजगतेचे लक्षण आहे. समाजसंमत-सनदशीर मार्गाचा अवलंब करण्याचा व आपल्या हिताचे निर्णय घेऊन सार्वजनिक हितास बाधक ठरणार्या गोष्टीस बाजूला सारण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येक समाजघटकास असावे व त्यांनी ते प्राधान्याने वापरावे. अन्यथा अधिकार व शक्तीची धुंदी शिरजोर ठरून ती इतर सामान्यांच्या मानगुटीवर बसते. त्याचे ओझे वाहून आपले स्वातंत्र्य त्याकडे गहाण ठेवण्याऐवजी स्वातंत्र्याचे हरण करण्याच्या उपद्रवतेचा शक्तिपात करणे अधिक श्रेयस्कर ठरते. मात्र पुन्हा ते दायित्व पात्र व्यक्तींच्या हाती सोपविणे हेही तितकेच महत्वाचे असते.

स्पर्धा ही केवळ उपलब्ध साधनसामग्रीवरील मालकीहक्कासाठीच असते असे नाही. स्पर्धेतून गुणवत्ता व किफायतशीरपणा यांचाही विकास होऊन सर्वांना त्याचा लाभ मिळतो. शिवाय नवसंकल्पनाही विकसित होतात. दुसऱ्यापेक्षा व आधीपेक्षा उत्तम कामगिरीचे आव्हान स्पर्धात्मक जगतात कायम असते. त्यामुळे स्वातंत्र्यात स्पर्धा ही विकासस ऊर्जा देणारी ऊर्जास्रोतच असते. तथापि स्पर्धेस मानवतावादी चेहरा हवा. शुद्ध हेतूने जरूर स्पर्धा व्हावी. स्पर्धेचे स्वातंत्र्य म्हणजे कर्तृत्वाचे स्वातंत्र्यच होय.

२६. शक्तीसाधना

सृष्टीच्या संचलनामध्ये व मानवाच्या संस्थापनेमध्येही आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी किमान क्षमता सजीवांकडे व मानवाकडेही असणे आवश्यक असते. ही संकल्पना आता विज्ञानासह सामान्य व्यक्तीही साधार व स्वानुभवाने मान्य करीत आहेत. दुर्बलास आपले अस्तित्व राखणे दुरापास्त असते. म्हणून प्रत्येक जीव आपले अस्तित्व राखण्यासाठी जीवापाड धडपड करत असतो. मानवी व्यवहारात तर अस्तित्वासाठी संघर्ष अनिवार्य बनला आहे. प्रत्येकास अस्तित्वासाठी संघर्ष अनिवार्य असला व दुर्बलाचे जगणे हे अत्यंत हलाखीचे असले तरी सबलांवरीलही दुर्बलतेची टांगती तलवार नेहमी लटकत असते. काही कारणांनी शक्तिपात झाला व क्षीणता आली की, लगेच सबलांचाही प्रभाव संपुष्टात येऊन त्याठिकाणी अन्य शक्तिशाली घटकांचा प्रभाव वाढू लागतो. अस्तित्वासाठीचा संघर्ष यशस्वी झाल्यानंतर स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्याचा संघर्ष सुरू होतो. ही ओळख आपल्या विशिष्ट क्षमता व योग्यतेने निर्माण झालेली असते. तथापि ही क्षमता व योग्यता कायम राखणे वा वृद्धिंगत करत राहणे हे आव्हान सतत पुढे असते. हे आव्हान तथाकथित प्रस्थापित सबल जोपर्यंत राखू शकतात, तोपर्यंत त्यांची ओळख टिकून राहाते. त्यानंतर दर्जात्मक पातळीवर त्यामध्ये स्वयंभूषणा राहिला नाही तर त्यांचे आसन डळमळीत होऊन नंतर इतरांकडून पादाक्रांतही केले जाते. आपले अस्तित्व व ओळख ही एकूणच शक्ती व ऊर्जेशी संबंधित बाब आहे.

जगी ज्याचे सामर्थ्य जास्त; त्याचाच अधिकार जास्त. ज्याचा अधिकार जास्त; त्याचाच शब्दप्रमाण. ज्याची ऊर्जा अधिक; त्याचे कार्य अधिक. कार्याच्या प्रभावाने कार्यक्षेत्रही मोठे. त्यायोगे इतरांची कार्यक्षमताही वेठीस धरली जाते. त्यातून शक्ती प्रदर्शन होऊन सामर्थ्यामुळे झुकून सलाम केला जातो. सर्वत्र सामर्थ्याची उपासना केली जाते. सामर्थ्याची आभिलाषा असणे हा सहजभाव आहे. आज सामर्थ्याच्या संकल्पनांचाही विस्तार झालेला आहे. शिवाय नव्या

सामर्थ्य संकल्पनाही रुजू झालेल्या आहेत. शरीरबळ ही सजीवांना सृष्टीकडून प्राप्त झालेले नैसर्गिक बळ ही सामर्थ्याची मूलभूत संकल्पना आहे. मात्र माणसामध्ये सामर्थ्य अनेक प्रकारांनी रुजू झाले आहे. धन, सत्ता, ज्ञान, कर्म अशा अनेक माध्यमांतून सामर्थ्य विविध रूपांत प्रकट होत असते. त्यामुळे विविधप्रकारे सामर्थ्याची जोपासना केली जाते. प्रत्येक क्षेत्राचीही विशिष्ट धारकता असते. त्यामध्ये संतुष्टता आली की नव्या क्षेत्रांची निर्मिती होऊन त्यामधून सामर्थ्य प्रकट केले जाते. सामर्थ्यात स्वयंसिद्धतेची ऊर्मी असते. ती जशी विविध रूपांतून प्रकट केली जाते, तशीच प्रचलित क्षेत्राच्या सीमित मर्यादांपलीकडे नवी क्षेत्रनिर्मितीही करते. सामर्थ्य हे तळपत्या सूर्यासारखे प्रभावशाली असते. तळपते ऊन हे संपर्कातील सर्व घटकांना प्रभावित करत असते. तथापि, मावळत्या सूर्याच्या उष्णतेचे आव्हान टिकून राहत नाही. त्याचा प्रभाव अस्तंगत होतो. त्यामुळे त्याची अवगणना होऊन प्रत्येकजण आपापले चलनवलन वाढवत असतो. म्हणून सामर्थ्याची चढती कमान ठेवणे हे सामर्थ्यशाली बनण्याइतकेच किंबहुना त्यापेक्षा मोठे आव्हान असते.

एकदा शक्तीक्षय होऊ लागला की माणसावर माणसाचेच अतिक्रमण होऊ लागते असे नाही, तर सारी सृष्टी त्यास गिळंकृत त्यास करण्यास क्षुद्र ठरवण्यास पुढे सरसावते. अगदी कीटक व सूक्ष्मजीवही त्यावर आपला प्रभाव टाकू लागतात. त्यामुळे माणसाला आपला शक्तीसंचय कायम वा दीर्घकाळ टिकवणे हे आव्हान पेलावेच लागते; मग तो उच्च-निम्न-नीच अशा कोणत्याही स्थानावर असो. सामर्थ्याने स्वावलंबी बनणे हे प्राथमिक ध्येय असते. त्यातील पुढची ध्येये ही परशोषण वा परपोषण ही असू शकतात. या दोन्ही ठिकाणी सामर्थ्याची हुकूमत चालत असते. तथापि, जसजसा शक्तीक्षय होऊ लागतो, तसतसे परावलंबत्व वाढू लागते; परावलंबत्व हा दुर्बलतेस मिळालेला उःशाप आहे. अर्थात हे अवलंबत्व संपले की दुर्बलता ही दुर्बलासह संपते. म्हणजेच दुर्बलाचा नाश होतो. म्हणून दुर्बलांचे अस्तित्व टिकून राहण्यासाठी परावलंबत्वाची नितांत आवश्यकता असते. हे खरे आहे की परावलंबत्वाचे जीवन हे स्वाभिमानी नसते तर लाजिरवाणे असते. मात्र त्याशिवाय दुर्बल जगू शकत नाही. म्हणून दुर्बलास सबलांचा आधार अनिवार्य असतो. त्यासाठी अतिरिक्त सबलताही अभिप्रेत असते. मात्र अतिरिक्त सबलता ही दुर्बलांचे शोषण नव्हे तर पोषण होण्यासाठी आवश्यक असते.

बळी तो कान पिळी ही संकल्पना बदलावयास हवी. बलशाली असणे हे

वाईटाचे नव्हे तर चांगल्याचे प्रतीक बनले पाहिजे. परस्परांच्या सबलतेस खतपाणी घालून सर्वांचेच सामर्थ्य वाढून विकास घडून येतो हे सार्वजनिक सामंजस्य निर्माण होणे गरजेचे आहे.

शक्तीची उपासना व शक्तीसंचय हे पातक नसून तारक आहे. मात्र ही शक्ती जेव्हा दुर्बलांच्या हितास बाधा आणत पुष्ट होत राहते; तेव्हा मात्र ती निषेधाह्वं ठरते. स्वपोषणाचा पर शोषणाशी संबंध असता कामा नये. एकाचे श्रेष्ठत्व हे दुसऱ्याच्या कनिष्ठात्वातून उपजू नये. आपले ऊर्ध्वगमन इतरांच्या अधोगमनास कारणीभूत ठरू नये. आपला स्वाभिमान हा इतरांचा सन्मान पायदळी तुडवून जोपासू नये. आपला लाभ हा इतरांची पिळवणूक करून, मुंड्या मुरगाळून होता कामा नये. आपली प्रगती ही इतरांस अधोगती देऊन होऊ नये. यासाठी शक्तीसंधारणेच्या पायाभूत उद्दिष्टांच्या बाबतीत सु-धारणा होणे गरजेचे ठरते. आपली पात्रता व क्षमता यांच्याबाबतीत प्रत्येकाने सजग होणे गरजेचे आहे. आपली वर्तमानातील पात्रता व क्षमतांची वस्तुनिष्ठ जाण असणे व त्यामध्ये सुधारणा घडवून त्यास वरच्या श्रेणीत नेणे हे सोपस्कार सतत पार पडले पाहिजेत. कौशल्य संपादन व पात्रता संवर्धन हे आज स्वअस्तित्वासाठी व स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्यासाठी अत्यावश्यक बाब ठरली आहे. इतरांच्या पात्रता व क्षमतेच्या तुलनेत आपण कुठे आहोत हे पाहून स्वतःविषयी न्यूनगंड वा दुराभिमान जोपासण्याऐवजी आपल्याच आधीच्या क्षमतांना वाढवून आधीपेक्षा आपली क्षमता कशी वृद्धिंगत होईल याकडे लक्ष देणे निकडीचे असते. शक्ती संपादनाच्या अर्थात क्षमता संपादनकृतेच्या व पात्रतेच्या विविध टप्प्यांवर अनेकजण असणे स्वाभाविक आहे. काहीजण आपल्यापुढे असतील तर काहीजण मागे असतील. क्षमता व पात्रता धारकातील ही विसंगती समानतेच्या पातळीवर कधीच येऊ शकत नाही. कारण ती नित्य गतिमान प्रक्रिया आहे. गतीच्या कमी-जास्तपणाचा त्यावर निश्चित असा परिणाम होत असतो. तेव्हा आपणासाठी पेलण्याजोगे व अधिग्रहण सुलभ जे असते त्यास आपल्याशीच ताडून पाहिले पाहिजे. मात्र कालच्यापेक्षा आज एक पाऊल नेहमी पुढे कसे असेल याबाबत कटाक्ष राखला पाहिजे.

जे सामर्थ्यशाली असतील ते तर टिकतीलच; मात्र काही कारणांनी ज्यांना आपल्या क्षमता वाढवण्यास मर्यादा असल्यामुळे आपली पात्रता वाढवू शकत नाहीत, अशांचा जगण्याचा हक्क मानवता नाकारू शकत नाही. जे लोक काही अपरिहार्य कारणांनी सबल न होता नेहमी दुर्बलच असतात, त्यांना सबलांकडून

आधाराची गरज असते. आधार, रक्षण आणि प्रोत्साहन याद्वारे त्यांच्या जगण्याची उमेद वाढवण्याची गरज असते. सबलांकडून ही इतिकर्तव्ये पार पडली पाहिजेत. किंबहुना असे सहकार्य मिळणे हा दुर्बलांचा नैतिक व सामाजिक अधिकार बनला पाहिजे. फक्त दुर्बलतेच्या कारणास्तव एखाद्या व्यक्तीस लाजिरवाणे जीवन कंठावे लागणे ही बाबच इतर सबलांसाठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे; शिवाय ते मानवतेसही लांछनास्पद आहे. म्हणून क्षमता-पात्रता याद्वारे स्तरवृद्धी याबरोबरच एक आधारभूत स्तरही बनला पाहिजे जो मानवतेचे रक्षण करेल. दुर्बलता ही फक्त उदयोन्मुखतेच्या अभावानेच निपजते असे नाही तर सबलता जर अस्तंगास लागली तरी सबलताही दुर्बलतेस प्राप्त होतात. काहीही झाले तरी दुर्बलतेसाठी आधारस्तंभ मजबूत हवेत. सन्मान्य अशी वर्तणूक देऊन त्यास मदतीचा हात दिला पाहिजे. याद्वारे मानवतेचे संवर्धन होते. वंचित-उपेक्षितांपर्यंत मानवतेचा संस्कार व लाभ पोहोचणे व त्यांच्यामध्येही पराधीन नव्हे तर स्वाधिनतेची आस निर्माण करणे हे मानवतेचे मूल्य स्वतंत्रतेमध्ये जोपासले गेले पाहिजे. शक्तिसंचयनाच्या स्वातंत्र्याप्राप्तीबरोबरच दुर्बलांना मदतीचा हात देण्याचे दायित्वही निभावले पाहिजे. म्हणूनच स्वातंत्र्य हे पूर्णतः मुक्त नाही. ते मानवी मूल्यांच्या संवर्धनासोबत चालत असते. स्वातंत्र्य हे आपल्या विकासास पूरक असते. दुसऱ्याच्या विकासास बाधक नसते. शिवाय पराधिन घटकास स्वाभिमान देण्यासाठी ते उद्युक्तही करते. स्वातंत्र्यात मनमोकळेपणाने पतंगाप्रमाणे आकाशात विहार करता येते; मात्र दोरी तुटलेल्या पतंगाप्रमाणे भरकटता येत नाही. अन्यथा स्वातंत्र्यापासून असे भरकटणेपण म्हणजे स्वत्व व सर्वस्व गमावण्यासारखे आहे. म्हणून स्वातंत्र्यातील विकासाची उंची गाठताना जमिनीशी असलेले मौलिक संबंध हे कायम राखण्यातच आपले व मानवतेचेही हित असते. अन्यथा मोकटापणे भरकटलेपण व अवास्तव विहार आत्मघात ठरतो. तसेच मूळध्येयाची ही हानी होते. तेव्हा स्वातंत्र्याची गरिमा यातच आहे की, त्याची मानवतावादी मूल्यांशी बंध कायम राहतील.

२७. स्वावलंबन

स्वातंत्र्याचे अस्तित्व व अस्मिता जपण्यासाठी स्वावलंबन ही अनिवार्य बाब आहे. भौतिक विज्ञानामध्ये स्थितीवादाचा सिद्धांत आहे; त्यानुसार वस्तूस जडत्वाचा नियम लागू असतो. बाह्य हस्तक्षेपाशिवाय त्याच्या स्थितीमध्ये बदल घडत नाही. मग ती वस्तू स्थिर असो वा गतिमान. जडत्वाचा हा नियम निसर्गनियम आहे. वस्तूची स्थिती बदलण्यासाठी बाह्यहस्तक्षेपाची गरज असते. तशी व्यक्तीची स्थिती बदलण्यासाठी अंतःप्रेरणेची आवश्यकता असते. व्यक्तीच्या बाबतीत त्याची परिस्थिती ही जडरूपात त्यास जखडत असते. त्या परिस्थितीस बदलण्यासाठी व्यक्तीचा परिस्थितीमध्ये हस्तक्षेप गरजेचा असतो. जेव्हा तो आपल्या भोवतालची परिस्थिती आपल्या अनुरूप बनवू लागतो. तेव्हा व्यक्तिमत्त्व आकार घेऊ लागते. व्यक्तीस गतिमानता प्राप्त होते. त्याचे जडत्व दूर होते.

उत्क्रांतीच्या सिद्धांतानुसार परिस्थितीनुरूप जो सजीव स्वतःमध्ये बदल करतो तो तग धरतो; अन्यथा तो नाश पावतो. प्राप्त परिस्थितीशी यशस्वी मुकाबला करूनच आपले अस्तित्व राखता येते हे खरे आहे; परंतु अस्तित्व राखणे व परिस्थितीशी अनुकूलन करून घेणे हा उत्क्रांतीचा पहिला टप्पा होय. त्याची पुढची पायरी परिस्थितीस आपल्या अनुकूल बनविणे हा आहे. पहिल्या टप्प्यात सर्व सजीवांचा समावेश होतो. दुसऱ्या टप्प्यात मात्र फक्त माणसाचाच समावेश होतो. म्हणून स्वतःमध्ये बदल घडवून परिस्थितीशी जुळवून घेणे ही एक स्थिती वा टप्पा म्हणता येईल, तीही जडत्वाची एक अवस्था होय. परिस्थितीवर मात करत परिस्थितीस आपल्या अनुकूल बनविणे म्हणजे या जडत्वावर मात करणे होय. माणूस उत्क्रांतीच्या पहिल्या टप्प्यातून बाहेर पडून दुसऱ्या टप्प्यात जगत आहे. त्यामध्ये त्यास जो संघर्ष करावा लागत आहे, तो आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीत टिकण्यासाठीचा आहे. अर्थात यामध्ये जी स्पर्धा आहे ती फक्त माणसांमाणसातच आहे. मग ही स्पर्धा व्यक्तिगत जीवनात असो वा सामूहिक जीवनात; त्याचा लढा परिस्थितीशी सुरू आहे. परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम आहे.

काळानुरूप सृष्टीमध्ये निसर्गातच बदल होत असतात हे सर्वज्ञात आहे. हा स्वाभाविक बदल असतो. त्यानुरूप सर्व सजीव आपले वर्तन बदलून अस्तित्व टिकवत असतात; परंतु परिवर्तन घडविणे हा फक्त सृष्टीचाच नियम नाही तर माणसाचाही स्वभाव आहे. त्या स्वभावानुरूप सृष्टीतील होणाऱ्या क्रमबद्ध बदलामध्ये हस्तक्षेप करून त्याची गती अनैसर्गिक करत आहे. माणसाचे हे वर्तन नैसर्गिकदृष्ट्या अस्वाभाविक असले व माणूस हा निसर्गाचाच एक घटक असला तरीही त्याचे हे असामान्यत्व ही उपजत प्रेरणाच आहे, जी कृत्रिम नाही.

माणसाला माणसामध्ये जगायचे असते. त्यामुळे स्वतः सक्षम बनणे ही त्याची मूलभूत गरज बनते. त्याची ही सक्षमता फक्त परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठीच नव्हे; तर ती बदलण्यासाठी वा त्यातील अडचणींवर मात करण्यासाठी आवश्यक असते. कारण प्रत्येक व्यक्ती ही आपल्या भोवतालची परिस्थिती बदलण्याचा प्रयत्न करीत असते. त्यामुळे एकंदरित परिणामस्वरूप होणारे परिवर्तन हे व्यापक व तीव्र गतीचे असते. त्याशी अनुरूप आपण जितके जास्त क्षेत्र आपल्या परिवर्तनाच्या कक्षेत जितक्या कमी वेळेत आणू, तितके आपले जीवन हे समृद्ध बनेल. जर आपण परिवर्तनाच्या बाबतीत जडत्व दाखवू, तर आपण झपाट्याने पिछाडीवर जाऊ, कारण आपल्या भोवतीची माणसे ही त्यांच्या भोवतालची परिस्थिती बदलून गतीच्या झपाट्याने मुसंडी मारत आहेत. जडत्वाच्या नियमानुसार आपले अस्तित्व राहिल; परंतु त्यास विविध आयामी समृद्धीचे सौंदर्य असणार नाही. कुंठित झालेल्या रोपट्यासारखे आपले तग धरून राहील. त्यास तेजस्वी-रसाळ फळे येणार नाहीत.

आजही काही लोक या भ्रमात जगतात की कुठूनतरी मदतीचा हात येईल, नशीब बदलेल, भाग्य उजळेल, ईश्वरी कृपा होईल, कुणीतरी आपल्यासाठी धावून येतील व आपला उद्धार करतील. निराश न होण्यासाठी हा भाबडा आशावाद ठीक आहे; परंतु त्याने आपले जडत्व दूर होणार नाही. आपणच आपला उद्धार करू शकतो, हा आत्मविश्वास जोपर्यंत आपल्याला येत नाही, तोपर्यंत आपण हे जडत्व दूर करू शकत नाही. आपली प्रगती होत नाही. आपण स्थितीवादी बनतो. तथापि या स्थितीवादातही एक प्रकारचे समाधान आहे असे मानले व त्यामध्ये तथ्य आहे हे जाणले तरी अशी स्थिती आपला पूर्ण बचाव करण्यास सक्षम नसते. इतर माणसे गतिशील जीवन जगत असताना असा स्थितीवाद धारण केल्याने त्यांची गती ही आपल्या स्थितीस प्रभावित करते. त्यातून ते जशी गती व दिशा देतील, तिकडे

आपणास मार्गक्रमण करावे लागते. आपण अबाधित राहू शकत नाही. तसेच बदलत्या परिस्थितीस स्थितीवादाने दीर्घकाळ अप्रभावित राहू शकत नाही, तेव्हा दुसऱ्याच्या गतीने अनपेक्षित दिशेने जाऊन दुसऱ्याच्या स्वार्थसाध्यतेचे साधन बनण्यापेक्षा आपण स्वतः जर समर्थ बनून परिस्थितीवर मात करू लागलो तर आपल्या इतके स्वतःस तारणारे दुसरे कुणी नाही.

वेळ व श्रम ही सामान्यतः प्रत्येक माणसाकडे असणारी मूलभूत साधने असतात. त्याच्या सुयोग्य नियोजन व वापरातून कौशल्य व शक्तींचे आपण संपादन करू शकतो. त्यातून विवेकाने आपण जीवनास सुस्वरूप देऊ शकतो. आपले जीवन आपल्या मर्जीप्रमाणे जगता-सजविता येण्यासाठी स्वावलंबी बनून स्वसहाय्यता करू शकतो. स्वाभिमानाअभावी स्वातंत्र्याची पहाट उगवत नाही. स्वावलंबन व स्वाभिमानाअभावी असलेल्या स्वातंत्र्याचाही न्हास होतो व परतंत्र पुन्हा रूजू होते. म्हणून स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी, ते टिकविण्यासाठी व प्रसंगी दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यासही हातभार लावण्यासाठी स्वावलंबन हे अनिवार्य ठरते.

स्वावलंबन सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचा पाया आहे. परावलंबन हे आपल्यावर परतंत्र आणते. आपण छोटे-मोठे, ज्ञानी-अज्ञानी, सबल-दुर्बल कसेही असो, स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी व ते टिकवण्यासाठी किंबहुना परतंत्र दूर ठेवण्यासाठी प्रथम स्वावलंबी बनणे गरजेचे असते. अन्यथा एक प्रकारचे परतंत्र जाऊन दुसऱ्या प्रकारचे परतंत्र येते. आपली सक्षमता हीच आपल्या स्वातंत्र्याची शान असते. म्हणून स्वावलंबी जीवन हे आपले ब्रीद बनले पाहिजे. तरच आपण आपल्या भविष्यास आपल्या मर्जीनुसार आकार देऊ शकू!

माणूस हा पूर्णतः स्वाधीन नाही. तो जितका स्वावलंबी बनेल, तितके त्यास स्वातंत्र्यही प्राप्त होते. तथापि तो पूर्णतः स्वाधीन नसल्यामुळे पूर्णतः स्वतंत्र कधीच नसतो. तथापि तो परस्परअवलंबी जीवन जगत असतो. म्हणजे स्वातंत्र्य हे शुद्ध स्वरूपात नसून परतंत्राची त्यामध्ये सरमिसळ असते. आपल्यावर दुसरे व दुसऱ्यावर आपण अवलंबून असणे हे अंशात्मक का होईना असतेच. दुसऱ्यावर अवलंबनाची ही अंशात्मकता बहुतांशी असेल तर माणूस जास्त परावलंबी व परतंत्र असतो. तर दुसऱ्यावरील अवलंबन हे अल्पांशाने असेल तर तो जास्त स्वावलंबी व स्वतंत्र असतो. तथापि दुसऱ्यावरील आपले अवलंबन हे कमी राखण्यानेच आपणास स्वातंत्र्य हे विपुल प्रमाणात लाभते. म्हणून अधिकाधिक स्वावलंबन हे अधिकाधिक स्वातंत्र्यासाठी गरजेचे असते.

स्वातंत्र्यामध्ये स्वावलंबनाचा व परावलंबनाचा विचार करता परावलंबन हे काही प्रमाणात अपरिहार्य असते. म्हणून कोणतीही व्यक्ती स्वाधीन नसते. त्यामुळे ती पूर्णतः स्वतंत्र नसते. तथापि ही जी पराधिनता आहे, ती सक्तीची असल्यास वा एकाच प्रकारचे परावलंबन आपणास अनिच्छेने स्वीकारावे लागत असेल तरी स्वातंत्र्यातील निर्धारित स्वाधिनतेस बाधा येते. म्हणजेच आपले परावलंबन कुणाशी व कसे हे निवडण्याचा अधिकार आपणास असला पाहिजे. परतंत्र हे जरी अंशात्मक प्रमाणात अपरिहार्य असले तरी ते परतंत्र कुणाचे, किती व कसे हे निवडण्यास आपण जर मुक्त असू तर आपण आपल्या स्वातंत्र्याचा लाभ घेऊ शकू! परतंत्राची निवड करण्याची मुभा असणे हेही स्वातंत्र्यच आहे. परतंत्र जर अपरिहार्यपणे सक्तीचे व अनिच्छेने लादले गेलेले असेल तर ते स्वातंत्र्याचा निर्णायक गळा घोटणारे ठरते. परतंत्र हे सक्षमपणे व समर्थतेने स्वीकारता व नाकारता येणे ही देखील स्वतंत्रता आहे.

२८. दायित्व

दायित्व म्हणजे जबाबदारी. मुख्य कार्याचे सर्व सोपस्कार हे एखाद्या जबाबदार घटकाकडे सोपविले जातात किंवा ते संदर्भित अनुषंगाने प्राप्त होतात. दायित्व हे कर्तव्यनिष्ठेने पार पाडावे लागते. काहीवेळा हे दायित्व कर्तव्य नसताना स्वीकृतही असते. दायित्वामध्ये एक निष्ठा व जोखीम असते; ती नफा-तोट्याच्या व्यवहाराच्या पलीकडे जाऊन जोपासावी लागते. दायित्व हे बांधिलकीने निभावले जाते. न डगमगता, निःशंकपणे, निःसंकोच होऊन दायित्वाची धुरा सांभाळायची असते. सामान्य माणसाच्या सामाजिक जीवनामध्ये त्यास अनेक अंगांनी दायित्वाची कसरत पार पाडावी लागतात. विविधवेळी भिन्न रूपात दायित्व अपरिहार्यपणे स्वीकारावे लागते. दायित्वाच्या मुळाशी अपेक्षा असतात. अपेक्षा या संबंधाने निर्माण होतात. संबंध हे संपर्काने येतात. संपर्क हा गरजेतून होतो. गरज ही आपली जीवनशैली असते. जीवनशैली ही परिस्थिती व आपले व्यक्तिमत्त्व यांच्या संयोगातून क्रमप्राप्त होत असते. हा संयोग आपला जीवनस्तर निश्चित करीत असतो. म्हणून जीवनस्तर उंचवायचा असेल तर दायित्व स्वीकारणे गरजेचे असते. दायित्व स्वीकारण्याने आपण फक्त आपले कामच तडीस नेत नसतो, तर आपण स्वतःही घडवत असतो. म्हणून दायित्व स्वीकारणारेच जीवन घडवू शकतात. दायित्व हे टाळता टळत नाहीत. एका प्रसंगी टाळलेले दायित्व पुन्हा अन्यमागाने आपल्या पुढे उभे ठाकतात. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे सामर्थ्य हे दायित्वाच्या निकषावर समाजात जोखले जाते. दायित्व टाळणारी व्यक्ती ही निंदेस पात्र होते, तसेच स्वतःमध्ये न्यूनगंडही निर्माण करते. स्वतःचा नाकर्तेपणाही दायित्व टाळण्यातून दिसून येतो. अहंकारानेही कर्तव्यबुद्धी तसेच बांधिलकीची भावना बाजूस पडते. संकुचित वृत्तीमुळेही दायित्वाचे भान राखले जात नाही. काहीवेळा दायित्वाचा संस्कारच झालेला नसतो, त्यामुळे तसा वस्तुपाठ मिळत नाही. बेदरकार व बेभान अवस्थेत दायित्वाचा सोईस्कर विसर पडतो.

दायित्व हे प्राथमिक तसेच उत्तरकार्यही असते. सामाजिक संस्थांच्या निकोप

व सुदृढ वाढीसाठी दायित्वाचे जाळे अधिकाधिक विस्तारले पाहिजे. दायित्व हे सेवाभावाने निभावले जावे. दायित्व हे जड ओझे मानल्यास दायित्वाची गरिमा निघून जाते. दायित्व हे स्वस्वीकृत असल्याने त्यातून होणारे शारीरिक, मानसिक कष्ट हे सुसह्य बनतात. दायित्वाचे असणे म्हणजे मानवता जोपासणे. दायित्व टाळणे म्हणजे अमानवीय वर्तन करणे होय.

आज जर स्वातंत्र्याचा अर्थ बंधमुक्त व दायित्वहीन वर्तनाधिकार असा घेतला जात असेल तर ही अवस्था दोर तुटलेल्या मुक्त पतंगासारखी असते, हे ध्यानी घ्यावे. काहीकाळ मुक्त संचार होईल; परंतु मुक्त भिरभिरता भरकटत जाऊन जो अकाली अंत होईल, तो दयनीय असणार आहे. बंधयुक्त व दायित्वप्रधान असण्यातच सुरक्षितता व भविष्य आहे. बंधन व दायित्व हे स्वस्वीकृत असावे म्हणजे त्यास परतंत्राची बाधा होत नाही. जेव्हा मनाविरुद्ध बंधन स्वीकारावे लागते, तेव्हा मात्र ते क्लेषदायी असते. मात्र दायित्वाचे जोखड टाळण्यासाठी, आपली जबाबदारी दुसऱ्यावर लोटण्यासाठी जर बंधनच नाकारले जात असेल तर मात्र तो प्रमाद ठरतो. स्वातंत्र्य हे बंधन असण्यावर वा नसण्यावर अवलंबून नसते. स्वातंत्र्य हे बंधनासहित व बंधनरहितही असू शकते. फक्त बंधन हे स्वीकृत आहे की लादलेले, दायित्वासह आहे की ते टाळलेले आहे यावर स्वातंत्र्याची संकल्पना रुजू होते.

माणसाने अनेक संस्था निर्माण केल्या आहेत. त्यामधील आत्यंतिक कर्मठपणाचा व भ्रष्ट भाग वगळला तर असे लक्षात येते की, मानवी स्वैरवर्तनास लगाम घालत त्यास काबूत ठेवणे, त्यांच्यातील ऊर्जा सकारात्मकतेकडे वळविणे हा मूळ हेतू आहे. समजा, सर्व प्रकारच्या संस्था माणसाने बरखास्त केल्या व तो मुक्त सहजीवन जगू लागला की काही कालावधीनंतर त्याची स्वैरता रोखण्याची त्यास आत्यंतिक निकड भासू लागेल. तेव्हा पुन्हा त्यास बंधयुक्त करून दायित्वप्रधान बनविण्यासाठी नव्या नावाने नवरूपात तो नव्या सामाजिक संस्था निर्माण करील, कारण माणसाचे हित स्वतंत्र राहण्यात आहे, मुक्त राहण्यात नव्हे.

सहसंबंध निकोप राहण्यासाठी सामंजस्याची आवश्यकता असते. प्रत्येक व्यक्ती ही स्वयंनिर्णयास मुक्त असते; तसेच तिचा निर्णय ती नंतरही बदलू शकते. अर्थात विचार स्वातंत्र्य व निर्णय स्वातंत्र्य हे व्यक्तीस नक्कीच आहे. कुणी दबाव आणून निर्णय घ्यायला भाग पाडणे वा आपल्या अनुकूल असा निर्णय दुसऱ्याकडून वदवून घेणे ही बळजबरी आहे. अशाप्रकारे वेठीस धरण्याचा अधिकार कुणास

नाही किंबहुना असे वेटीस धरणे हे दुसऱ्याच्या निर्णय स्वातंत्र्यावर गदा आणणे होय.

व्यक्ती ही जशी स्वयंनिर्णयास मुक्त आहे, तसेच ती पूर्वीच्या घेतलेल्या निर्णयास व निर्मिलेल्या संबंधासही बांधील आहे. जर पूर्वीच्या आपल्याच दिल्या-घेतलेल्या वचनांना, करारास जर आपल्यामुळे बाधा येत असेल तर आपण आपल्या फिरविलेल्या निर्णयाची मीमांसा करणे गरजेचे आहे. आपण आपल्या बांधिलकीचे उत्तरदायित्व पाळले का, हे तपासून पाहिले पाहिजे. आपल्याला आपण पाळणारे आहोत व दुसरी बाजू पाळत नाही असे वाटत असेल तर जो बेबनाव निर्माण होतो, तो आपल्या सुस्पष्ट व सरळमार्गाने निदर्शनास आणून दिला पाहिजे. जे गैरसमज-अपसमज निर्माण होत असतात त्यास पारदर्शकतेचा अभाव कारणीभूत असतो. आपल्या हितसंबंधांमध्ये पुरेशी मुक्तता व साहचर्य हवे. आपण बरोबर आहोत व दुसरा आपणास चुकीचे समजत असेल तर त्यामध्ये सुस्पष्टतेचा अभाव असू शकतो. आपले सुयोग्य वर्तनही बेबनाव निर्माण करू शकते हे सत्य आपण स्वीकारावयास हवे. सत्यास साक्षीची गरज नाही हे अतार्किक आहे. सत्याचेही वेळेवर उद्घाटन होण्यासाठी त्यास हेतूपूर्वक प्रदर्शित करावे लागते. अन्यथा ते सत्य असते हे सिद्ध होतेच; परंतु अवेळी. समयोचिततेअभावी सत्याचे अवमूल्यन होते. म्हणून व्यवहार जितका निकोप व पारदर्शी, तितका मेळ चांगला जमतो. संबंधांची दृढता वाढून ते दाट होतात.

निर्णय स्वातंत्र्य हे एकाकी असते. जोपर्यंत त्यास बांधिलकीची पूर्वतयारी असत नाही, तोपर्यंत अशा निर्णयास स्थैर्य प्राप्त होत नाही. निर्णय बदलण्यावेळी वा नव्याने निर्णय घेताना दोन्ही वेळी बांधिलकीची तयारी असावी लागते. माणूस मुक्त असू शकतो; परंतु अनिर्बंध असू शकत नाही. ठरावीक परीघात तो मुक्तपणे संचार करू शकतो. त्याच्याबाहेर जाणे अनिर्बंध असते. परीघ वाढवून तो आपले मुक्तसंचार क्षेत्र वाढवू शकतो. तथापि परीघाबाहेर इतस्ततः भटकणे हे त्याच्या अंगाशी येत असते. तेव्हा तो आधारविना निराधार बनतो. माणसाने आधाराच्या टप्प्यात झेप घ्यावी. असहाय्यपणे घेतलेली झेप क्वचितच यशस्वी ठरते. मात्र बहुतांशी अपयशच येते.

स्वश्रेष्ठतेचा हेका धरून आपण व्यवहार पूर्ण करू शकत नाही. स्वतःस श्रेष्ठ मानण्यापेक्षा आपली बाजू दुसऱ्याने का मानावी? वा तो आपली बाजू का मानत नाही याची कारणमीमांसा होणे गरजेचे असते. आपण एकांगी श्रेष्ठ असू शकत

नाही. दुसऱ्याचे मत डावलून, त्याच्या विचारास बगल देऊन आपल्या स्वमतानुसार आपले खरे ठरवून आपलेच घोडे पुढे दामटणे हे एकतर्फी व पक्षपाती वर्तन होय. आपले जसे आपणास बरोबर वाटते तसे दुसऱ्यासही त्याचे का बरोबर वाटते वा त्यास आपले का बरोबर वाटत नाही, याची समज आपणास यावयास हवी. मतभेद वा विचारभेद जरूर असावेत; परंतु ते एकांगी व पक्षपाती नसावेत. दोन्हीकडून पुरेसे सामंजस्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न व्हायला हवा.

सामंजस्याअभावी आपण पूर्वी घेतलेला निर्णय व पुढे घेणारे निर्णय दोन्हीही फोल ठरू शकतात. आपली कर्तव्यबुद्धी, बांधिलकी, पारदर्शकता जेवढी उन्नत असेल, तेवढे आपले निर्णय आपण कार्यक्षम व निर्णायक बनवू शकतो. निर्णयस्वातंत्र्य हे साधन आहे. घेतलेला निर्णय तडीस नेणे हे साध्य आहे. साधनास साध्य मानून ईप्सित साधणार नाही. साधनाची यथार्थता साधक व साध्य यांच्या प्राप्तीत असते. तरच दायित्व निभावले जाऊ शकते.

२९. स्वैराचार

स्वातंत्र्य म्हणजे मुक्तानंद. निखळ, निर्भेळ, नितळ असा आस्वाद म्हणजे स्वातंत्र्य सीमित स्वैराचार म्हणजे स्वातंत्र्य. आत्मप्रकटीकरण, अंतर्मुखता, कार्यकारकता, स्वावलंबन, संप्रेषण यांची स्वाधिनता म्हणजे स्वातंत्र्य. वर्चस्ववाद व वैगुण्याच्या अभावाने स्वातंत्र्याची जोपासना होते. स्वातंत्र्य ही खासकरून मनुष्याची गरज आहे. इतर जीवमात्र हे जन्मतःच स्वतंत्रपणे जगत असतात. एक जीव दुसऱ्या जीवाच्या जीवनाचे हरण करून जगत असतो. हा निसर्गनियम सार्वत्रिक दिसत असला तरी ही जीवितहानी फक्त पोटासाठी असते. त्यामध्ये दुसऱ्यास आपल्या नियंत्रणात ठेवण्याची भावना नसते. पाशवी-जंगली व्यवहार हे क्रूर असले तरी ही क्रूरता मानसिक नसते, ती नैसर्गिक प्रेरणा असते. नैसर्गिक प्रेरणा ही विकृती नसते. तथापि, स्वजातीमध्येच परस्परांवर पारतंत्र्य लादणे व स्वजातीचे भक्षण करणे हा प्रघात पशूंमध्येही अपवादानेच आढळतो.

माणसाची स्वातंत्र्याची संकल्पना व गरज ही पूर्णपणे कृत्रिम अशी स्वनिर्मिती आहे. पारतंत्र्याची समस्या ही कोणत्याही नैसर्गिक प्रेरणेशिवाय माणसाने माणसापासून असलेल्या असुरक्षिततेच्या भयातून निर्माण केली. उत्क्रांती नियमामध्ये प्रत्येक सजीव जगण्यासाठी संघर्ष करतो तसेच जो सक्षम असतो तोच जगतो. तथापि माणसाच्या बाबतीत हा नियम तर लागू आहेच; परंतु माणूस या नियमामध्ये पूर्णतः सामावला जात नाही किंवा तो अतिरिक्त अर्थाने लागू होतो. कारण त्याने इतर प्रजातींबरोबर जगण्यासाठी संघर्ष तर केला आहेच; परंतु त्याहीपेक्षा जास्त संघर्ष त्याने स्वजातीबरोबर केला आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे फक्त सक्षमपणे जगणे हे त्यास रुचत नाही, तर स्वजातीतील घटकांना दुर्बल करण्यातही त्याची शक्ती-युक्ती तो खर्च करतो. म्हणून उत्क्रांतीचा नियम हा मानवजातीस पूर्णतः कवेत घेऊ शकत नाही.

विविध बंधनांतून मुक्त होण्यासाठी माणूस कसोशीने प्रयत्न करित असतो. परंतु त्याची बंधनातून मुक्तता मरेपर्यंत होत नाही. म्हणून माणसाला मुक्तीचा

ध्यास मोठा वाटतो. असंख्य मानवी घटकांनी परस्परांस विविधप्रकारे बंधनामध्ये बांधले आहे. त्यामध्ये तो इतका जन्मतःच जखडता गेला आहे की खऱ्या स्वातंत्र्याची संकल्पनाही तो रंगवू शकत नाही. तसेच स्वातंत्र्य वा मुक्तीची संकल्पना ही त्यास शिकवावी लागते. ती संकल्पना मनामध्ये बिंबवून-ठसवून त्यास तिकडे न्यावे लागते. कारण कृत्रिमतेच्या जंजाळात नैसर्गिक देणग्यांकडे त्याने पाठ फिरवली आहे.

अनैसर्गिक अशा आकांक्षा व जबाबदाऱ्यांतून पारतंत्र्याचा जन्म होतो, तसेच परावलंबन व बेजबाबदारपणातून स्वातंत्र्य गमावले जाते. स्वातंत्र्य हे असे तत्त्व आहे, ज्यासाठी व्यक्तीस लायक बनावे लागते. अपात्र व्यक्तीची वाटचाल ही परतंत्राकडे होत असते. म्हणून पात्रता हा स्वातंत्र्याचा महत्त्वाचा निकष आहे. एखादी व्यक्ती स्वातंत्र्यास अपात्र आहे म्हणून तिने पारतंत्र्यात जगावे का? वास्तविक कुणीच पारतंत्र्यात जगू नये; परंतु मानवतेचा आजतागायतचा परीघ अपात्र लोकांना स्वातंत्र्याच्या कक्षेत सामावून घेण्याइतपत अद्याप विस्तारलेला नाही, म्हणून पात्रतेची कसोटी उत्तीर्ण व्हावीच लागते. नैसर्गिक निवडीचा प्राकृतिक सिद्धांत जो आदिम आहे, तो मानवतेत अद्याप उन्नत झालेला नाही. त्यामुळे आपल्या स्वातंत्र्यासाठी सदैव जागरूक राहिले पाहिजे. स्वतंत्र होण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे, स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे व परावलंबित्व टाळत राहणे यासाठी हेतूपूर्वक रचनात्मक धोरण असावे लागते; कारण प्रत्येक व्यक्ती ही जरी जन्मतः स्वतंत्र असली तरी ते स्वातंत्र्य त्यास संपादित केल्याशिवाय त्यांच्याकडे राहत नाही; अन्यथा त्याचे सहजपणे हरण होते. कुणाचे परतंत्र आपल्यावर का राहावे यापेक्षा आपले स्वातंत्र्य आपणास का गमवावे लागावे? या प्रश्नाचे उत्तर जास्त सयुक्तिक ठरते. दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणून त्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन त्यास पराधिनता आणून स्वश्रेष्ठता जोपासणे ही मानवरूपी पशूची संपादित प्रवृत्ती आहे. त्यास आपण नाकारू शकत नाही. मात्र आपले स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याइतपत आपण सक्षम बनू शकतो. स्वतंत्र राहण्याबद्दलचा आत्मविश्वास व प्रेरणा याही महत्त्वाच्या आहेत.

मानव हा शक्तीची उपासक आहे. अनेक प्रकारची शक्तीची रूपे तो आत्मसात करित असतो. त्यांची उपासना व ध्यास अधिकाधिक सामर्थ्यवान बनण्यासाठी आहे. सामर्थ्याच्या या महापूजेत हीनदीनांची तो नेहमीच वंचना करतो. इतरांच्या जीविताचे हक्क तो हिरावून घेतो. हे अमानवी असे मानवी वर्तन

आहे; परंतु कितीही नाकारले तरी ते वास्तव आहे. नैतिकता जबाबदारी व निष्ठेने स्वातंत्र्याची स्वैराचारापासून फारकत होते. माणसाच्या स्वैर वर्तनास या गोष्टींची बाधा वाटणे स्वाभाविक आहे; परंतु माणसाची मानवता ही अशाच काही गोष्टींवर अवलंबून आहे. त्यातही मूलभूत व प्राथमिक गोष्ट अशी की ज्या गोष्टी स्वैराचारास बाधक वाटतात, त्याच गोष्टींनी स्वातंत्र्य प्राप्त झालेले असते. तसेच या गोष्टींअभावी प्राप्त झालेला स्वैराचार हा पुन्हा स्वातंत्र्यही धोक्यात आणतो. माणसाची जडणघडण ही जबाबदारी व निष्ठेनेच होत असते. त्यामुळेच तो सक्षम बनतो. मूलतः पशू वर्गापासून मानव म्हणून वेगळी ओळख होण्यास नैतिकता जबाबदारी व निष्ठा या तिन्ही गोष्टींची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यामुळे तो जे घेतो, ते त्यास देणे भाग असते. घेण्या-देण्याच्या जीवनव्यवहारामध्ये तो गुंतलेला असतो; किंबहुना ते त्याचे प्रारब्ध बनलेले असते. त्यामुळेच तर मानवता ही पशूतेपासून वेगळी व स्वतंत्र ओळख घेऊन उभी आहे. दायित्वाचा वारसा हा प्रत्येक पिढीत चालू राहावा लागतो. तो नाकारून-फेटाळून त्यास दीर्घकाळ अलग राहता येत नाही. माणसाच्या अंगीभूत क्षमता व प्रवृत्ती यांचे उदात्तीकरण करण्यासाठी त्यास आव्हानात्मकतेची आस लागते. हे आव्हान स्वीकारण्यासाठी तो नव्या समस्या हाती घेतो. त्यातून आपल्या निराकार प्रतिभेस साकार करतो. सर्जनशीलतेची त्याची भूक ही त्यास स्वस्थ बसू देत नाही. माणसांचे जीवन हे फक्त पोटाची नाही. त्यामुळेच स्वैरजीवन त्यास मानवत नाही त्यास आस असते ती बांधिलकीची. म्हणूनच त्यास स्वातंत्र्य हवे असते; परंतु स्वैराचार नको असतो. असुरक्षितता व दुर्बलतेच्या भावनेवर मात करण्यासाठी माणसाने विविधप्रकारे स्वतःस सुरक्षित व सक्षम करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. त्याची परिणती म्हणून त्याचे सामाजिक जीवन हे अधिकाधिक भक्कम होत गेले. समाजशीलता हा मानवजातीचा गुणधर्म बनला. एकाकी जीवन हे त्यास दुर्मुख, भयप्रद व असहाय्य वाटू लागते. त्यामुळे माणसाने आरंभीच प्राकृतिक असा स्वैराचार सोडून दिला व स्वतःस स्वातंत्र्याच्या कक्षेत सीमित केले. स्वातंत्र्याची संकल्पना ही हक्क व कर्तव्याधारित असून ती पारतंत्र्यातून नव्हे तर स्वैराचारातून उद्भवलेली आहे. म्हणूनच स्वैराचारापेक्षा स्वातंत्र्य हे उन्नत आहे.

३०. सहअस्तित्व

स्वातंत्र्यास संभ्रमाचा शाप आहे. स्वातंत्र्याची सीमारेषा एकीकडे स्वैराचाराशी सलगी करते. तर दुसरीकडे पारतंत्र्याशी त्याचा सीमा संघर्ष सतत सुरू असतो. अस्पष्ट व संदिग्ध सीमारेषांमुळे हे सीमाविवाद बहुधा आपण टाळू शकत नाहीत. एकीकडे पारतंत्र्याचे स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण होत असते तर दुसरीकडे स्वैराचाराकडे स्वातंत्र्याचे सीमोल्लंघन होत असते. या सीमा अबाधित न राखल्याने दोन्ही बाजूंनी स्वातंत्र्याची गरीमा कमी होत असते. ती कायम राखण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न सातत्याने व्हावे लागतात. म्हणून हा सीमासंघर्ष टाळण्यासाठी मर्यादित राहणेच उत्तम ठरते. शांती, समाधान व स्थैर्य येण्यासाठी स्वातंत्र्याची जोपासना होणे गरजेचे आहे. समता व बंधुता येण्यासाठी स्वातंत्र्याची गळचेपी होता कामा नये. स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते हे अल्प असोत वा बहुत, लहान असोत वा थोर; त्यांची स्वतंत्रता ही भेदरहित, निर्भिडपणे व निःसंकोचपणे वावरली पाहिजे. निरुपद्रवीपणाचे वस्त्र लेवून तिचा सर्वत्र संचार झाला पाहिजे. तसेच जिथे उपद्रव निर्माण होईल तेही निरुपद्रवीपणाच्या स्थापनेसाठीच होईल. कोणत्याही निकषांनुसार आपण दुसऱ्यास उपद्रवकारक कृती करणार नाही हा संकेत प्रत्येकाने जाणून वागले पाहिजे.

प्रत्येक सजीव हा जन्मतः जसा स्वतंत्र आहे तसाच प्रत्येक सजीवास जगण्याचाही मूलभूत अधिकारही निसर्गाने दिला आहे. ही सजीवाची नैसर्गिक ऊर्मीही असते. जगण्याचे अधिकार जर कुणी काढून घेत असतील तर वा मनसोक्त जगण्यामध्ये कुणी सतत व्यत्यय निर्माण करत असेल तर त्याबद्दल द्वेषभाव निर्माण होणे हे साहजिकच आहे. जगण्याच्या या अधिकारांवर वरवंटा फिरवणारा प्रत्येक सजीव हा बाधित सजीवास राक्षसी वाटतो. सर्व जीवमात्रांमध्ये स्वहित हे महत्त्वाचे असते. माणसाने फक्त माणसांच्याच नव्हे तर इतर सजीवांच्याही जगण्याचा हक्क मान्य केला पाहिजे, परंतु बहुधा त्याच्या उलटच घडताना दिसते आहे. नैसर्गिक जैवविविधता त्याने धोक्यात आणली आहे. स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ जैवविविधतेत

आहे. कारण ही जैवविविधताच आपल्या प्राकृतिक स्वभावाचे दर्शन घडविते. तेच माणसास हितावह व भूषणावहही आहे.

माणसाचा असा समज आहे की तो हा या जगातील सर्वात महत्त्वाची प्रजाती आहे. तसेच त्याचे महत्त्व इतके आहे की सृष्टीतील इतर घटक हे फक्त त्याच्या सोईसाठी निर्माण केली गेली आहेत. कारण या पृथ्वीतलावरील कोणतीही प्रजाती माणसाइतकी प्रगत झालेली नाही. किंबहुना ही निसर्गाने वा अज्ञात शक्तीने माणसाची निर्मितीच अद्वितीय अद्भूत अशी यासाठी केली आहे की तो या सर्व निर्मितीची नोंद घेऊ शकेल, त्याचा अभ्यास करू शकेल, त्याचे गुणगान गाऊ शकेल. पृथ्वीवरून माणूस खेरीज करता इथे एका आदिम अवस्थेपेक्षा आणखी काय वेगळे असू शकते? उन्नतावस्थेस पोहोचण्याचे कसब तर निसर्गाने फक्त मानवालाच दिले आहे म्हणून तो श्रेष्ठ! हा युक्तिवाद तो जगत असतो. परंतु मानवास वगळून या सृष्टीचे अकल्याण थोडेच होणार आहे, याउलट सृष्टीची संपन्नता अधिक वाढेल; जी सृष्टीसंपन्नता मानवजातीत केंद्रित झाली त्याचे विकेंद्रीकरण होईल.

एक सजीव दुसऱ्या सजीवावर जगतो हे निसर्गतत्त्व सांगत माणसाने एक मानवजात ही सर्वच सजीवांवर जगते असे त्याचे विकृतीकरण केले असून त्यास त्याने विविध तार्किक तसेच अतार्किक समर्थनेही जोडली आहेत. वास्तविक जे हिंस्र पशु-पक्षी, जे मानवतेवर सजीव आहेत तेही इतर सजीवांवर जगण्यासाठी विसंबतात हे खरे आहे; परंतु पूर्ण खरे नाही. कारण प्रत्येक सजीव प्रजातीचा निसर्गदत्त आहार हा ठरलेला असतो. त्याव्यतिरिक्त तो अन्य सजीवांवर गंडांतर आणत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे त्याचे हे वर्तन फक्त पोटाथी असते की जे त्याच्या जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराशी संबंधित आहे. शिवाय भक्ष्य हे फक्त भक्षण करण्यासाठी निर्माण केलेले असते हे असत्य आहे. वास्तविक जगण्याची ऊर्मी व बचावासाठी युक्ती ही प्रत्येक सजीवास निसर्गतःच मिळालेली आहे. म्हणजे ज्याअर्थी आपण म्हणतो की एक सजीव दुसऱ्या सजीवावर जगतो. किंबहुना एकाची निर्मिती ही दुसऱ्याच्या भक्षणासाठी असते असा त्याचा गाभितार्थ असतो. तर मग माणूस कुणाचे भक्ष्य म्हणून जन्मास आलेला आहे त्याचाही शोध घ्यावा लागेल. शिवाय ज्याअर्थी भक्ष्यास बचावासाठी काही उपाय दिले आहेत, त्याअर्थी ते जगावेत अशीही प्रकृतीची इच्छा असते हे कसे नाकारता येईल?

स्वातंत्र्याची बीजे ही सहअस्तित्व मान्य करण्यानेच रुजतात. श्रेष्ठतावाद हा

स्वातंत्र्यास बाधक आहे; तसेच हीनतावादही पारतंत्र्यास उद्युक्त करतो. म्हणून समानतावाद हा स्वातंत्र्यास पूरक ठरतो. माणसाचा श्रेष्ठतावाद व हीनतावाद हा फक्त मानवी गटांपुरताच मर्यादित नसून समस्त जैवविविधतेवर घाला घालणारा आहे. नैसर्गिक परस्परावलंबत्वाचे अनुबंध तो तोडत असल्याने हळूहळू त्यास निर्माण झालेल्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठीचा त्याचा लढा हा एकाकी असणार आहे. तेव्हा निसर्गाची त्यास साथ असणार नाही. त्यामुळे स्वअस्तित्वास धोका निर्माण होईल.

स्वातंत्र्याचा मंत्र 'जगा आणि जगू द्या' हा आहे. 'दुसऱ्यास मारा व स्वतः जगा' हा नाही. नैसर्गिक अन्नसाखळीत जे नैसर्गिक प्रेरणेने उपजीविकेसाठी भक्षण घडते, तिथे हा मंत्र लागू होत नाही. परंतु नैसर्गिक आहारात उपजीविकेनंतर स्वातंत्र्य हे जंगलातही अस्तित्वात असते व ते माणसातही अस्तित्वात असावे. माणसाने आपल्या भुकेचा प्रश्न सोडविला आहे. त्यामुळे आता त्यास स्वातंत्र्याचा अंगीकार करणे हे क्रमप्राप्त आहे. भुकेच्या प्राथमिक मूलभूत गरजेपोटी जे काही घडते ते निसर्गाची मान्य करतो; परंतु भुकेव्यतिरिक्त एखाद्या जीवाचे वा जीवनाचे शोषण निसर्गास मान्य नाही. शिवाय जिभेचे चोचले पुरविण्यासाठी जो काही खटाटोप चालू आहे ते आपल्या स्वतःच्या शरीरधर्मासही मान्य होत नाही. त्यामुळे भुकेचीही गरज भागवल्यानंतर सर्व सजीवांकडे परस्परांबाबतीत जी भावना असते वा असावी ती म्हणजे 'जगा व जगू द्या', चाकू-सुरा चालवून उदरभरण करण्याचे माणसाचे दिवस केव्हाच मागे पडले असून कुदळ-खुरपे घेऊन जमीन कसून-सिंचून माणसाने आपल्या भुकेचा प्रश्न सोडविला आहे. त्यामुळे तो निसर्गामध्ये जिथे अन्न तयार होते, म्हणजे वनस्पतींपासून थेटपणे तो अन्न संपादन करू लागला आहे. शेतकी शास्त्रातील प्रगतीने त्याने उदरनिर्वाहाची हमी मिळविली आहे. आता त्यास इतर जीवमात्रांना जास्तीत जास्त न्याय व स्वातंत्र्य देता येण्यासारखे आहे. किंबहुना आत्तापर्यंत मानवाच्या अतिरिक्त आकांक्षेपायी झालेली हानीही तो काही अंशी भरून काढू शकतो. माणूस आज खऱ्या अर्थाने फक्त स्वतंत्र होण्यासच लायक झाला नाही तर स्वतंत्रता देण्यासही लायक झाला आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्याचा व्यापक अर्थाने प्रभाव वाढविण्यासाठी त्याने पुढाकार घेतला पाहिजे. नैसर्गिक हानी करण्याऐवजी निसर्गसमृद्धीसाठी त्याने प्रयत्नशील असायला हवे.

३१. बंधुता

पारतंत्र्य ही माणसाने अर्जित केलेली संकल्पना आहे. पारतंत्र्याच्या प्रभावाने स्वातंत्र्याचे मूल्य वाढत जाते. एरवी स्वातंत्र्य ही निरपेक्ष वस्तू आहे. ती विलक्षण गोष्ट नाही. स्वातंत्र्य ही सहजप्राप्त व उपजत अशी गोष्ट आहे. वर्चस्ववादाच्या मानवी प्रवृत्तीने स्वातंत्र्य या संकल्पनेवर सखोल विचार करण्याची, स्वातंत्र्यासाठी लढा देण्याची, स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी खबरदारी घेण्याची गरज भासते. आज आपले अस्तित्व जपताना आपल्या सुरक्षेचा मुद्दा प्रत्येक ठिकाणी अग्रक्रमाने चर्चिला जातो. त्याची तजवीज आधी करावी लागते. घरास चांगले दरवाजे, कडी-कोयंडे व कुलूप असणे गरजेचे वाटते, घराभोवती बंदिस्त कुंपण ही जशी गरज निर्माण झाली आहे. तसेच देशांच्या सीमाही कडेकोट पहारा देऊन व बंदिस्त करून सुरक्षित ठेवाव्या लागतात. आक्रमकांची सनातन भीती आजही कायम आहे किंबहुना आता अशी सुरक्षितता पूर्वीपेक्षा जास्त जाणीवपूर्वक जोपासली जाते. सुरक्षेचा मुद्दा मुख्य असतो. सुरक्षेबाबत तडजोड करून चालत नाही. ते अव्यवहार्य ठरते. बळी तो कान पिळी. शक्तिशाली तोच राज्य करेल. तुमची नीतीमत्ता, चारित्र्य, तत्त्वे, मूल्ये इ. वेठीस धरली जाईल. तुमचे हक्क अधिकार हिरावून घेतले जातील. तुमच्यावर अटी-बंधने लादली जातील. त्यातून नरकयातना भोगाव्या लागतील. तुमचे सर्वस्व गहाण पडेल, म्हणून सुरक्षा महत्त्वाची!

मानवी इतिहासात असे क्वचितच घडले असेल की सुरक्षेचे उपायच केलेले नव्हते म्हणून पारतंत्र्य आले. वास्तविक ज्या-त्या परिक्षेत्रात आपल्या कुवतीनुसार बंदोबस्त असायचाच; परंतु तरीसुद्धा आक्रमणे व्हायचीच. सर्व शत्रू अगदीच परके नव्हते. शेजारी-शेजारीच एकमेकांचे जास्त शत्रू होते. ही परंपरा आजही सुरू आहे. सुरक्षेचा उपाय करून अतिक्रमण रोखता येते हे जितके तार्किक वाटते तितकेच अशा उपायांतीही परस्पर आक्रमणे होत राहिली हेही खरे! ज्याचे सामर्थ्य जास्त, त्याने जुलूम लादला. त्याने विविध प्रकारे नाकेबंदी करून जेरीस आणले. डाव

साधला व दुसऱ्यास असहाय्यपणे, दीनवाणे होऊन राहावे लागले, ही परंपरा सतत चालू आहे. एकाचे सामर्थ्यशाली असणे हे दुसऱ्या दुर्बलावर सत्ता गाजविण्याचे प्रारब्ध का व कसे बनते याचा शोध घेणे गरजेचे आहे. हे शक्य नाही की सर्वांकडे समान शक्ती असेल. सामर्थ्याचे माप समान कधीच असत नाही. म्हणून हल्ले-प्रतिहल्ले हे होतच राहाणार. प्रतिकार केला नाही म्हणून नव्हे तर प्रतिकार अपुरा पडला म्हणून राजांनी आपले स्वातंत्र्य गमावले आहे. प्रतिकार करून स्वतःचा बचाव करणे ही तर नैसर्गिक प्रेरणाच आहे. परंतु प्रतिकाराच्या प्रत्येक घटकाची कुवत ही ठरलेली असते. त्यातून स्व-श्रेष्ठतावाद हा तौलनिकतेतून जोपासला गेला की मग आपल्यापेक्षा दुर्बलास जेरीस आणण्याचे उद्योग सुरू होतात. मोठे मासे लहान माशांना खातात या उक्तीनुसार परस्परांचा घास घेऊन गिळंकृत करण्याची प्रवृत्ती आजही बळावलेली दिसते. मग छोट्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचे काय? हा प्रश्न शिल्लक राहतो. छोट्यांनी मोठ्यांच्या छत्रछायेखाली राहायचे असते हा प्रघात मग अप्रस्तुत वाटत नाही. मोठ्यांच्या सावलीत छोट्याचा वाढ-विकास खुंटला तरी व स्वातंत्र्य गहाण पडले तरी सुरक्षेसाठी मोठा महत्वाचा मानला गेला. आपल्या शक्तीचे-ऊर्जेचे प्रदर्शन करण्याची खुमखुमी काही शक्तिवानास येत असते. माणसाचे वैयक्तिक व सामूहिक स्वातंत्र्य त्यामुळे हिरावून घेतले जाते. आपला अधिकार व सत्ता वाढावी अशी मनोमन इच्छा सेवकांपासून सत्ताधीशांपर्यंत व लहानांपासून थोरांपर्यंत सहसा सर्वांठायी आढळून येते. आपल्या हाती अनेकांचे अधिकार एकवटलेले असावेत अशी पदे मिळविण्यातच आपली खरी मर्दुमकी व मानसन्मान आहे असा सर्वसाधारण मानस दिसून येतो. ज्याच्याकडे जास्त अधिकार व सत्ता तो श्रेष्ठ असा ठोकताळा बनलेला आहे. कारण अधिकार व्यक्ती ही एखाद्याचे जीवन घडवू वा बिघडवू शकते. एखाद्याचे सहज कल्याण करू शकते व नुकसानही, त्यामुळे अशा अधिकारप्राप्त पदांभोवती खुशमस्कऱ्यांचा गराडा सतत असतो. बेरकी व संधीसाधू लोकच अशा पदांची प्रतिष्ठा अवास्तव वाढवत असतात. दुसऱ्यास कमी दर्जाचे ठरविल्याने आपण मोठे बनतो हा मोठेपणा मिळविण्याचा सनातन मार्ग सर्व स्वीकृत आहे. दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य बळकावण्यात एक प्रकारचा राक्षसी आनंद उपभोगला जातो. लहानास पदच्युत करून वा वेठीस धरून मनमानी व्यवहार करणे हा गौरव मानण्यात आला. जिंकणारा आपली यशोगाथा लिहू-गाऊ लागला. हरणाऱ्याच्या व्यथा-वेदना वाहून जाऊ लागल्या. शक्तिवानाशी दुर्बलाने दबकून असावे. त्याच्या शब्दाबाहेर

नसावे; अन्यथा दुर्बलाचे स्वातंत्र्य कधी हिरावून घेतले जाईल याचा नेम नाही. हे लौकिक बनले आहे. तसेच ही परंपरा आजकालची नाही. कुटुंबापासून जगभरात आज हजारो वर्षांपासून हेच चालत आलेले आहे.

ज्याच्याकडे जास्त ऊर्जा-शक्ती तो श्रेष्ठ. कमी ऊर्जा-शक्तिधारक हा हीन. त्यामुळे श्रेष्ठांनी हीनांच्या अस्तित्वाचे शोषण करावे जेणेकरून श्रेष्ठीचे अस्तित्त्व जास्त अधोरेखित व ठळक होईल, याची दक्षता घेणारी समाजव्यवस्थाही सार्वत्रिक आढळते. कोणत्याही काळात व कुठल्याही स्तरावर समानता ही कधीच असत नाही. कुणी जास्त सक्षम असतात, तर कुणी कमी सक्षम असते. ठरावीक माणसांना एखादा कालावधी देऊन काम दिले तर प्रत्येकाचे काम हे इतरांपेक्षा कमी वा जास्त असते. ठरावीक रक्कम काही जणांना देऊन निश्चित कालावधीनंतर त्याच्यामध्ये वाढीचे उद्दिष्ट तपासले तरी तेही भिन्न दिसेल. प्रत्येकाचा आहारही कमी जास्त असतो. स्त्री-पुरुष लिंगभेदानुसार काही भिन्नता आढळतात. शिवाय प्रत्येकाच्या बुद्ध्यांकातही फरक असतो. त्यामुळे हे क्षमतेचे वैविध्य समानतेस सतत बाधा आणत असते. म्हणून समानता हे एक दिवास्वप्न बनून राहते. प्रत्यक्षात सर्व असमान असल्याने समानता प्रत्यक्षात बनून राहिल ही अपेक्षा अतर्क्य व अवास्तव आहे. म्हणून स्वातंत्र्याचा समानतेशी जोडलेला संबंध तकलादू आहे. समानता नसेल तर स्वातंत्र्य असणार नाही. समानतेनेच स्वातंत्र्याची जोपासना होईल, असे मानणे असंबद्ध आहे. समानता ही भौतिक अर्थाने स्थूलपणे व व्यावहारिकदृष्ट्या कधीच न घडणारी गोष्ट आहे. म्हणून स्वातंत्र्याचा समानतेशी संबंध जोडणे हे गैरलागू आहे. मात्र समताभाव आपण ठेवू शकतो. समताभाव हा स्वातंत्र्यास पूरक आहे. समताभाव हा अभौतिक असला तरी त्यातून भौतिक असमानता कमी करण्यास मदत होऊ शकते. समताभाव हा सामर्थ्यवानास विवेकशील बनवितो. परस्परांच्या मतांचा हक्क, अधिकारांचा आदर राखण्यास व स्वातंत्र्याचे मूलतत्त्व आचरण्यास समताभाव अपरिहार्य आहे. समताभावातील बंधुतेची संकल्पनाही अशीच अवास्तव आहे. परकेपणाच्या वर्तनास पायबंध घालण्यासाठी या संकल्पनेचा उदय झाला. प्रत्यक्ष जीवनात अगदी वैयक्तिक व सामूहिक स्तरावरही बंधुता दिसून येत नाही. अगदी जन्मतः सख्खे असलेले बंधूही पक्के वैरी असतात. बंधू-भगिनींमध्ये आपापसात एक प्रकारची सुप्त असूया असते, चढाओढ स्पर्धा असते. कुणी स्वतःपेक्षा दुसऱ्यास वरचढ पाहू इच्छित नाही. कुटुंबातून घरोघरी हे चित्र पाहावयास मिळते. भावकी गावकीच्या

तंट्यांनीही इतिहास घडविला आहे. आपला जर असा समज असेल की एका भावकीत, गायकीत, भाषिकांत, धर्मियांत व वांशिक गटांतून आपापसात बंधुता सुखेनैव नांदत असते, तर तो गोड गैरसमज आहे. उघड्या डोळ्यांनी भवताल पहाल तर बंधुता क्वचितच दिसेल. म्हणूनच कुटुंबे छोटी बनून विभक्त बनत आहेत. एकच भाषा, वंश, धर्म असणारे विविध देश आढळून येतात. वास्तविक एखाद्या निकषावर अखंडता दिसून यायला हवी होती; परंतु तसे दिसून येत नाही. त्यामुळे बंधुता हेही सहसा न दिसणारे तत्त्व आहे. शिवाय कोणा एका गोष्टीचा निकष धरूनही बंधुता शोधता येत नाही. त्यामुळे बंधुता ही जर एकजिनसी गटात दिसत नसेल तर विभिन्न प्रकारच्या गटागटांतून ती कशी दिसेल? तसे अपेक्षेनेही अव्यवहार्य आहे. तथापि बंधुभाव राखणे ही माणसांची गरज आहे. बंधुभाव हा कोणत्याही निकषावर काम करीत नाही. तो सार्वत्रिकपणे लागू होतो. त्याचे सार्वत्रिकीकरण करता येते. प्रत्येक सजीव हा जन्मतःच स्वार्थी असतो. माणूसही त्याला अपवाद नाही. त्याअर्थी बंधुतेस स्वार्थाशी जोडून-ताडून पाहिले जाते. अशी बंधुता ही तात्पुरती-उद्दिष्टापुरती सीमित असते. आपल्यातील बंधुभाव हा भेदाभेद संपवित सर्वथैव लागू झाला पाहिजे. बंधुभाव बाळगण्यात कोणत्याही सीमांचा अडसर येत नाही. परस्पर सद्भावना ठेवणे हा बंधुभावाचा मूळ हेतू असतो. त्यानुसार बंधुभाव विनासायास राखला जाऊ शकतो. हेतुपूर्वक सद्भाव ठेवण्याशिवाय समताभाव व बंधुता यांपैकी काहीही निव्वळ तत्त्व म्हणून लागू होत नाही. कारण समताभाव व बंधुता ही तत्त्वे प्राकृतिक नसून मानवतेसाठी निर्मित आहेत. म्हणून ती हेतुपूर्वक अर्जित करावी लागतात.

३२ निःस्पृहता

स्वातंत्र्य हे निःस्पृहतेने जोपासले जाते. स्वातंत्र्यावर फक्त द्वेषानेच आक्रमण होते असे नाही तर प्रेमानेही ते होते. म्हणून स्वातंत्र्य हे एखाद्या घटकाच्या द्वेषापोटी वा प्रेमापोटी जोपासले जात नाही तर ते बांधिलकीतून टिकविले जाते. ही बांधिलकी स्वातंत्र्याच्या उद्दिष्टांशी व तत्वांशी असते. कुणा एकाच्या उन्नती व अवनतीचे आडाखे ते बांधत नाही तर समतेचा ती पुरस्कर्ता आहे. स्वातंत्र्यास समतेसहित प्रगती हवी असते. स्वातंत्र्याची परिणती संतुलन विकासात होत राहण्यासाठी समता ही स्वातंत्र्याबरोबरच अंतर्भूत झालेली असते. अन्यथा स्वातंत्र्यातूनही विषमतेतून पारतंत्र्य जन्म देते. विषमतेने स्वातंत्र्याचे केंद्रीकरण होते. स्वातंत्र्यातील बलिष्ठ शक्तिकेंद्रे ही दुर्बल घटकास स्वतःकडे शोषणासाठी खेचून घेतात म्हणून स्वातंत्र्य हे एकांगी बनू न देण्यात यथार्थता असते. शक्तीच्या विकेंद्रीकरणावर स्वातंत्र्याची यशस्विता अवलंबून असते. विकेंद्रीकरणाच्या संकल्पनेने अनेकजण शक्तिपात होण्याच्या भीतीने ग्रासले जातात. मात्र स्वातंत्र्य हे सार्वभौम राखण्यातच त्याची खरी शोभा असते. सर्वांचा विकास 'सर्वोदय', 'अंत्योदय' ही स्वातंत्र्यापुढील आव्हाने समर्थपणे पेलण्यासाठी स्वातंत्र्याची बांधिलकी असते. स्वातंत्र्य हे भेदातीत असते. आप-पर, उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा वर्गवारीतील दरी अधिकाधिक कमी करण्याच्या दृष्टीने पावले टाकली जातात. त्यातून निकोप, निर्मळ व समष्टीवादी जीवन बनवण्याचा प्रयत्न होतो.

मानवता स्थापित करून जोपासणे हे स्वातंत्र्याचे नित्यकर्म आहे. माणसाचे जीवन हे उच्च नैतिक मूल्यांनी युक्त करण्यासाठी स्वातंत्र्य हे प्रभावी साधन आहे. विवेक व न्याय निर्माण करण्यासाठी प्रबोधनाची व कायद्याची उचित तरतूद अपेक्षित असते. माणसाचे आचरण अधिकाधिक नैतिक बनवण्यासाठी स्वातंत्र्य हे महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. स्वैर, अनिर्बंध, दिशाहिन जगण्यास अर्थ प्राप्त करून देण्यासाठीही स्वातंत्र्याची आवश्यकता असते. कारण स्वातंत्र्य हे विशिष्ट चौकटीत रचनाबद्ध केलेले असते. व्यक्ती व समाजासही हक्क-अधिकार यांचे

संरक्षण करीत, त्यांना कर्तव्यांची जाणीव देत, शिवाय त्यांच्या स्वैर-अनिर्बंध वर्तनास प्रतिबंध करत स्वातंत्र्य हे मानवी वर्तनाचे नियमन करत असते. स्वातंत्र्य हे व्यक्तीआधारित नसून मूल्याधारित असते. मानवी मूल्यांचे जतन करण्यासाठी स्वातंत्र्याची संकल्पना फलदायी आहे. मानवी मूल्ये पायदळी तुडवली जात असताना, ज्याचे-त्याचे स्वातंत्र्य बहाल करण्याची गरज असते. म्हणून स्वातंत्र्य हे शक्ती व अधिकारयुक्त असते. व्यक्ती व समाजाच्या हक्कांसाठी, मानवी मूल्यांच्या रक्षणासाठी स्वातंत्र्याचा अंमल गरजेचा असतो. हा अंमल उस्फूर्तपणे व्यक्ती व समाजाकडून होणे हे अपेक्षित असते. मात्र जर त्याचे उल्लंघन होत असेल तर त्याच्या प्रतिबंधाची क्षमता ही स्वातंत्र्यात असावी लागते. तरच स्वातंत्र्य हे कार्यक्षम व फलदायी ठरते. म्हणून स्वातंत्र्याचे अस्तित्व अबाधित राखण्यासाठी, स्वातंत्र्याचा अंमल प्रभावी राहण्यासाठी स्वातंत्र्यरक्षणाच्या व्यवस्थाही प्रभावी असाव्या लागतात. त्या व्यक्तिनिष्ठतेने नव्हे तर निःस्पृहपणे काम करणाऱ्या असाव्या लागतात. तरच सबल-दुर्बल अशा सर्व घटकांच्या स्वातंत्र्याधिकाराचे रक्षण करता येते.

भेदमुक्त जीवन हे स्वातंत्र्यात अपेक्षित असते. त्यासाठी भेदातीत यंत्रणा उभाराव्या लागतात. ज्यांचे दायित्व स्वातंत्र्याने घेतलेले असते, त्यामध्ये त्यास पंक्तिप्रपंच करता येत नाही. तटस्थपणे निर्णय घेऊन समानता व न्यायाचा तराजू समसमान कसा राहील, त्याचे पारडे एका बाजूला झुकणार नाही याची खबरदारी घ्यावी लागते. याच कारणास्तव स्वातंत्र्यामध्ये ज्यांचे पारडे हलके आहे त्यामध्ये जड पारड्यातील काही भाग काढून अतिरिक्त सवलतीच्या रूपात ते घालून पारडे समसमान करावे लागते. अर्थात दुसऱ्या जड पारड्यातून इतका भाग काढून हलक्या पारड्यात घालणे की जेणेकरून ते दुसऱ्या पारड्यापेक्षा जड होईल, हे स्वातंत्र्यास अपेक्षित नाही. समानता व न्याय हे उद्दिष्ट साधत असताना सोयी-सवलतीचा दुर्बल घटकांसाठी म्हणूनच वापर होणे गरजेचे असते. मात्र दुर्बल घटकांना सक्षमतेवर अर्थात समानतेच्या पातळीवर आणणेपर्यंतच त्याचा लाभ घेता येतो. त्यानंतर विशेष सवलतीचा हक्क संपुष्टात येतो. कारण दुसरे पारडे हलके व्हावे हे खचितच अपेक्षित नसते. स्वातंत्र्यास संतुलन राखायचे असते. कुणाचे अनुनय करायचे नसते. दुसरे पारडेही जड नसेल तर त्यातील भाग काढता येणार नाही. अन्यथा असमानता व अन्याय घडेल. स्वातंत्र्य हे मूल्यांशी बांधील आहे. ते व्यक्ती व समाजगटाशी बांधील नाही. तथापि ज्या व्यक्तींचे व समाजगटाचे दायित्व

ते घेते ; त्यापुरते त्याचा अंमल लागू होतो. स्वातंत्र्यामध्ये विशेषाधिकार हे कधीही कायमस्वरूपी दिलेले नसतात. कायमस्वरूपी विशेषाधिकार हे वस्तुनिष्ठतेने दिलेले असतात. म्हणजे ते पदनिष्ठ असतात. तेही स्वातंत्र्य, समता व न्याय यांच्या प्रस्थापनेसाठी प्रदान केलेले असतात. सामान्य परिस्थितीत सामान्य हक्क, अधिकार व कर्तव्येच सर्वांना लागू असतात. विशेषाधिकार हे जन्माने दिले जात नाहीत. तर परिस्थितीनुरूप दिले जातात. कर्माने प्राप्त होतात. त्यामुळे विशेषाधिकारांवर कुणाचाही जन्मसिद्ध हक्क नसतो. साधारण परिस्थितीतही जर एखादा घटक दुर्बल राहत असेल तर त्यांना विशेषाधिकार बहाल केले जातात. तथापि दुर्बलता हा विशेषाधिकार बहालीचा निकष नाही तर समानता हा निकष आहे. जर एखाद्या परिस्थितीत सर्वच घटक वा बहुतांशी घटक हे दुर्बल असतील तर एखाद्या गटास विशेषाधिकार दिले जाऊ शकत नाहीत. अन्यथा जे थोडे घटक सबल आहेत त्यांना थोड्या सबलतापासून वंचित ठेवून दुर्बलांना विशेषाधिकार न देता सर्वांना समपातळीवर आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. तथापि न्यायमार्गाने कोणी सबल होत असेल तर तो अपराध ठरत नाही. उलटपक्षी सर्व घटक हे दुर्बलांच्या उत्थानामध्ये सहाय्यभूत ठरतात. सबलता नाहीशी करून समानता आणणे मानवी कार्यकर्तृत्वाचा उपमर्द केल्यासारखे आहे. दुर्बलांना सबल बनवण्यासाठी सबल घटकांचे खच्चीकरण न करता ते पूरक कसे ठरतील, याची धोरणे ठरवणे गरजेचे असते.

भेदाचे अनेक प्रकार आहेत. त्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वांशिक, लैंगिक अशा अनेक भेदांचा समावेश होतो. तथापि भेदाच्या बाबतीत निःस्पृहता बाळगत सर्वांना समान वागणूक व समान संधी देणे हे स्वातंत्र्याचे मूलभूत तत्व आहे. भेदमूलक बाबींना कुरवाळत अंगाखांद्यावर खेळवत विविध भेदात्मक गटांचे लोकप्रियता व जनाधारासाठी लांगुनचालुन करणे हे स्वातंत्र्यात खचितच अपेक्षित नाही. स्वातंत्र्याची मूल्येही जनाधार व जनमतावर अवलंबून नसतात. ती अबाधित व शाश्वत असतात. कोणत्याही रेट्यास बळी पडून त्यामध्ये मोडतोड करता येते. किंबहुना जे विशेषाधिकार अपवादात्मक परिस्थितीत दिले जातात, तेही स्वातंत्र्यमूल्यांच्या रक्षणासाठी व संवर्धनासाठी. स्वातंत्र्यमूल्ये ही व्यक्तिसापेक्ष नसून तत्त्वसापेक्ष आहेत. 'निःस्पृहता' हा स्वातंत्र्याचा महत्त्वाचा गुणधर्म असून प्रत्येक घटकास त्याचे खुले आकाश देण्यासाठी ते अत्यावश्यक आहे.

३३. मृत्यू

अनेक महान लुटारूंनी मृत्युसमयी लुटीतील फोलपणाचा संदेश दिला आहे. तसेच कित्येकांच्या मृत्युसमयीच्या वाताहातीने बहुतेककरून अतिहव्यास व लुबाडणुकीचे पारिपत्य झालेले दर्शन घडले आहे. त्यातून मृत्यू हा स्वातंत्र्य व समतेने जगण्यास शिकविणारा महान गुरू आहे, याची प्रचिती येते. अल्पायु जीवन जगणारा माणूस एकमेकांची मुंडी मुरगाळून खोटी प्रतिष्ठा व राक्षसी हव्यासातून मानवी मूल्यांची पायमल्ली करून इतक्या अमानुषतेने वागतो की जणू तो अमरत्व घेऊनच जन्मास आलेला आहे. माणसाचे सर्वस्व मृत्यूने सीमित केलेले आहे. सर्व सजीवांच्याच बाबतीत हे विधान लागू असले तरी माणसाच्या बाबतीत ते फार महत्त्वपूर्ण आहे. माणसाच्या मृत्यूने स्वातंत्र्याची संकल्पना जेवढी सिद्ध झालेली आहे, तेवढी अन्य कशानेही झालेली नाही. शोषणाची मर्यादाही शोषकाच्या व शोषिताच्या मृत्यूने संपुष्टात येते. शोषक व शोषित हे दोन्ही दुर्बल झाल्याने शोषणाची प्रक्रिया थांबते. या दोहोंना जीवनशक्ती दुर्बल करते. ही जीवनशक्ती मृत्यूच्या समीपतेने संपुष्टात येते.

मृत्यूस मुक्तिदाता असे म्हटले जाते; परंतु तो स्वातंत्र्यदाताही आहे. बालपणापासून वृद्धावस्थेपर्यंत आपली वाटचाल वास्तविक मृत्यूकडे चाललेली असते. मृत्यूचे ध्येय हे जन्मणाऱ्या प्रत्येक सजीवास अटळ व जन्मसिद्धपणे प्राप्त झालेले असते. त्या ध्येयानुरूप नैसर्गिकपणे वाटचाल होत असते. विविध जीवनावस्था जसे बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था व वृद्धावस्था या प्राप्त होत असतात. निसर्ग हे टप्पे ओलांडल्यानंतरच मृत्यूचे ध्येय गाठू देत असतो. इतर अकाली जे मृत्यू होतात ते अनैसर्गिक असतात. त्यास इतर घटक कारणीभूत असतात. असे मृत्यू हे निसर्गास व समाजासही मान्य नसतात. ते अपघाताने वा विपरित व विकृत वर्तनाने घडून वा घडवून आणले जातात, जे सर्वथा अन्यायकारक व क्लेशदायी असतात. कारण जन्मणाऱ्या प्रत्येकास संपूर्ण जीवन सुखा-समाधानाने जगण्याचा हक्क असतो. जीवितास धोका पोहोचणे वा जीवन

जगण्यास उपद्रवकारक ठरत असणे अशा कारणांशिवाय इतर कोणत्याही कारणांनी दुसऱ्याचे जीवन असहाय्य करणे वा जीवितहानी करण्याचा कुणासही अधिकार नाही. स्वसंरक्षणाचे इतर मार्ग उरले नसल्यास ते होऊ शकते.

निसर्ग आपणास जन्मानंतर वाढीची, स्थिरतेची व व्हासाची अशा तीनही अवस्था देत असतो. तथापि आपली वाटचाल ही मृत्यूकडे चाललेली असते. म्हणूनच प्रत्येक अवस्थेत आपणास स्वातंत्र्य मिळत असते. बाल्यावस्थेतील परावलंबत्व हळूहळू तारुण्यावस्थेत नष्ट होते. माणूस स्वतंत्र, सक्षम व मनाजोगे जीवन जगू शकतो. वृद्धावस्थेत आपले शरीर थकून पुन्हा परावलंबत्व येते. शरीर हेही एक नैसर्गिक यंत्रच असल्याने त्यातील यंत्रणा या जेव्हा क्षीण होऊ होऊन कुचकामी ठरू लागतात, त्यानुसार परावलंबत्व वाढू लागते. शेवटी शरीराच्या जाचातून मृत्यूने सुटका होते. अशा प्रकारे परावलंबत्व संपुष्टात येते. मृत्यू आपली परावलंबापासून सुटका करतो. जेव्हा परावलंबत्व संपते, तेव्हा स्वावलंबन अस्तित्वात येते. मृत्युनंतरचे स्वावलंबन हे जरी अज्ञात असले तरी परावलंबनाच्या अभावाने आपण मुक्तीत 'स्व' शोधू वा मानू शकतो.

सर्वांचे जीवित मृत्यूने संपुष्टात येते. अशा मृत्यूस क्रूर-राक्षसी का म्हणू नये? मृत्यूच्या कराल दाढेत जाण्याने सर्वनाश होतो असे म्हटले जाते. यामध्ये प्रथमदर्शनी तथ्य असले तरी हे तथ्य मृगजळाप्रमाणे भासमान आहे. क्रूर मृत्यूने घास घेतला हे विधान तेव्हा सयुक्तिक ठरते, जेव्हा अकाली अनपेक्षित मृत्यू होतो. तथापि त्यास आपली पारिस्थितीक कारणेच जबाबदार असतात. एरवी जेव्हा आपण जगण्यास लायक ठरत नाही, तेव्हाच मृत्यू आपणास जीवनमुक्त करतो. म्हणजे मृत्यू तेव्हा क्रूर व राक्षसी नसतो. आपले जीवनच जेव्हा पराधीन व असह्य बनते, तेव्हा मृत्यू त्यातून आपली सुटका करतो. त्याआधी जीवित वाचविण्याचे आपले कसोशीचे प्रयत्न चालू असतातच. ते अत्यावश्यकच असतात. परंतु जेव्हा ते अयशस्वी होतात, तेव्हा मृत्यूरूपी कायमस्वरूपी सन्मित्र आपणास सोबत देतो. काहीजण आत्महत्या करून आपले जीवन संपवितात. आपला मृत्यू हा नैसर्गिकरित्या तिन्ही अवस्था पार केल्यानंतरच झाला पाहिजे. यासाठीची उपयुक्त खबरदारी आपण घेतली पाहिजे. आपले जीवन हिरावून घेण्याचा अधिकार इतरांस जसा नाही तसेच ते अकाली संपविण्याचा अधिकार स्वतःसही नाही. जन्मणाऱ्या प्रत्येकाने सजीवधर्माचे अर्थात निसर्गधर्माचे पालन करावे हेच सर्वास अभिप्रेत असते. अन्यथा ती विकृती ठरते.

मृत्यूचा अभाव होऊन माणसास अमरत्व प्राप्त झाले तर तसेच त्यास सदृढ व निरोगी जीवनाची औषधी सापडून वृद्धावस्थाच टाळता आली तर जीवन किती सुंदर, आशादायी व मनसोक्त होईल, अशी आस माणसास पूर्वापार आहे. माणूस जीवन जगण्याचे असीम असे स्वातंत्र्य मिळवून जीवनावर घाला घालणाऱ्या मृत्यूवर मात करू इच्छितो. परंतु स्वातंत्र्यास मृत्यूने सीमांकित केले आहे, यातच जीवनाची सार्थकता आहे. मानवाच्या अपेक्षेप्रमाणे मानवी जीवन अमर झाले तर काय होईल, याची कल्पना करणे मानवाच्या वैयक्तिक जीवनापुरते सुखावह वाटेल. तथापि मानवजातीच्या जीवनाची सुंदरता व जीवनाधिकार त्यामुळे संपुष्टात येईल. आज अस्तित्वात असलेले सर्वच मानव अमर झाले तर पहिल्यांदा त्यास माणसाची नवीन उत्पत्ती बंद करावी लागेल. अन्यथा इतर सजीवांच्या अधिवासास तर जागा उरणारच नाही; तसेच माणसासही राहण्यास जागा असणार नाही. म्हणजे प्रत्येकास जगण्याचा जसा हक्क आहे, तसे पुनरुत्पादन करण्याचा हक्क आहे तो आपण गमावून बसू. मात्र पुनरुत्पादनाची ऊर्मी नैसर्गिक आहे. माणसास नवे जग हवे असते. जुन्या जगास तो कंटाळतो. तोचतोपणा त्यास नको असतो म्हणून नवनिर्मितीच्या अभावाने त्याचे जीवन असह्य होईल. पुराणांमध्ये काही व्यक्तिमत्त्वांना अमरत्व प्राप्त झाल्याचे सांगितले जाते. विपर्यास असा की ते मृत्युच्या प्रतीक्षेत असल्याचेही सांगितले जाते. अमरत्व जर स्वातंत्र्यदायी असेल तर ते स्वातंत्र्य स्वैरपणे दीर्घकाळ उपभोगण्यासाठीची तजवीज करण्यासाठीची स्पर्धा अतितीव्र होऊन बलवंतांचेच साम्राज्य निर्माण होईल. विषमता अधिक तीव्र होईल.

मृत्यूच्या वास्तवाने जन्मणाऱ्या प्रत्येकास या पृथ्वीवर आपल्या सुसह्य जीवनाची हमी मिळते. अल्पायुष्यातच बलवंत होऊन दुसऱ्याचे शोषण करणाऱ्या शोषकांचा शेवटही मृत्यू अनिवार्यपणे करत असतो. म्हणून स्वातंत्र्य व समतेच्या लढाईतील निम्मे यश हे मानवाचे आहे तर निम्मे यश हे मृत्यूचे आहे. मृत्यू सर्वच सत्ताधीशांना धराशायी करतो. विपरित वर्तन करणाऱ्यास खिंडीत गाठतो. त्यानुषंगाने एखाद्याची प्रभुसत्ता संपुष्टात येते. समीकरणे कालानुरूप भूमिकेची पात्रे बदलतात. इतरांस स्वातंत्र्य लाभते. वर्चस्ववादी मानवी प्रवृत्तीस मृत्यूचा लगाम चांगलाच उपयुक्त असून, त्याची चपराक स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करणाऱ्यास तीव्रतेने बसते. मनस्वी समाधानाने जगणाऱ्यास मृत्यू हे स्वातंत्र्याचे वरदान वाटते.

या पृथ्वीवर रिकाम्या हातानी, एकटे व स्वतंत्र जन्मास येऊन मृत्युसमयी येथील काही आपले समजत असू तर तसे करण्याने आपणच आपल्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करतो.

३४. सुसंवाद

आपल्या जाणिवा वा संवेदना व्यक्त करण्याची सजीवाची जी पद्धत असते त्यास भाषा म्हणतात. प्रथम दर्शनावरून अर्थात बाह्य रूपावरूनही काही सजीवांच्या क्रिया व दशा यांचे दर्शन घडते. त्यातून त्याच्या अवस्थेचे प्रकटीकरण होते. त्यामुळे दर्शनरूपी प्रकटीकरणातून दुसऱ्यापर्यंत जे संदेश पोहोचतात त्यास भाषेचे प्राथमिक रूप म्हणण्यास हरकत नाही. भाषेचा हा टप्पा अबोल व मूक असतो. मूक संदेश प्रक्षेपित करणे हे या टप्प्याचे वैशिष्ट्य असते. वनस्पती काहीवेळा प्राण्यांमधील मूक भावदशा ही अशाप्रकारे व्यक्त होते.

ध्वनी आधारित संदेश प्रक्षेपण हा त्याच्या पुढचा टप्पा असून बहुतांशी प्राणी असा श्राव्य ध्वनी प्रकट करत असतात. त्यातून विविध प्राणी-पक्षांचे विशिष्ट आवाज हे काही संकेत देत असतात. माणसास ते श्राव्य असतात; परंतु मानवी श्रवणक्षमतेच्या खालच्या व वरच्या पातळीवरील आवाजही माणूस ऐकू शकत नाही. तथापि तसे ध्वनीही संकेत देत असतात.

माणसाने ध्वनींना लिपीबद्ध केले आहे. तसेच तो हावभावांची भाषाही सराईतपणे वापरतो. त्यातून भाषेचा विकास व विचारांची देवाण-घेवाण ही सफाईदारपणे होऊन भाषेच्या विकासाबरोबरच माणसाचा विकासही झाला. भाषा शिकता येणे व त्यास सुस्पष्टरित्या व्यक्त करता येणे हे माणसाचे खास वैशिष्ट्य आहे. भाषेअभावी माणूस अपंग बनतो. भाषेच्या माध्यमातून अनेक व्यवहार यशस्वीरित्या पूर्ण करून तो विविध क्षेत्रे काबीज करतो. जगातील विविध भागांमध्ये अनेकविध भाषांची निर्मिती झाली आहे. त्यायोगे विविध भाषा बोलणारे समाजगट निर्माण झाले आहे. एखाद्या भागातील लोकभाषा ही त्या गटाच्या एकत्वाची ओळख बनून राहते. विशिष्ट भागात ठरावीक भाषिक गट असणे ही त्या भागाची खरी सांस्कृतिक ओळख बनते. फक्त विचारांच्या आदान-प्रदानातूनच नव्हे; तर भाषेच्या सरमिसळीतूनही भाषा समृद्ध होते.

भाषेची उन्नत निष्पत्ती म्हणजे सुसंवाद. सजातीय गट हे आपापल्यामध्ये

भाषिक व्यवहार करत असतात. तथापि त्यापलीकडे दुसऱ्या गटातील घटकांशी संबंध निर्मितीसाठी त्यांच्याशी संवाद साधणे गरजेचे आहे. जशी माणसाने भाषा उन्नत केली आहे, तसेच त्यायोगे प्रगतीही साधली आहे. तशी संवाद पद्धतीही रुजत आहे. संवाद भाषेच्या मर्यादित सीमेपलीकडे ही प्रभावी कार्य करतो. भाषेच्या माध्यमातून आदान-प्रदानात मर्यादा आहेत. त्याच्या पलीकडे जाऊन आपण अनेक गोष्टींशी संवाद साधण्याची गरज असते; तेव्हा सुसंबंध निर्माण होतात. जसे लहान बाळास मोठ्यांची भाषा येत नसते, त्यांच्याशी आपण त्याला समजेल अशा पद्धतीने हितगुज करतो. प्राण्यांशी अशाच प्रकारे त्यांच्या स्वरात त्यांना आळवले जाते. इतकेच काय, तर वनस्पतींची अवस्था पाहून त्यास काय हवे-नको तेही आपण ओळखतो. संवाद हा अशा पद्धतीने आपल्या मर्यादित गटापलीकडे जाऊन कार्य करतो.

ज्याला ज्या पद्धतीने समजते त्यारीतीने त्याशी संवाद निर्माण करावा लागतो. एखाद्या विद्वान माणसास पहिली इयत्तेच्या विद्यार्थ्यास शिकवायचे झाले तर मुलात मूल होऊनच तो त्यांना समजावू शकतो. आपण ज्ञानाच्या कोणत्याही स्तरावर असो, आपणास दुसऱ्यांशी संवाद साधण्यासाठी त्यांशी मिळतीजुळती भाषा अवगत केली पाहिजे. फक्त स्वभाषेचा वापर आपल्या विचारास व पर्यायाने विकासास सीमित करतो. इतर घटकांशी जितके सुसंवाद साधू, तितके आपणही समृद्ध व विशाल बनू. सुसंवादाने सुसंबंध निर्माण होतात. त्यामुळे व्यक्तिगत जीवनात-कुटुंबात एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी दोन पावले पुढे वा मागे जाऊन संवाद साधल्यास ते अधिक परिणामकारक असते. आपल्या विकासावस्थेच्या टप्प्याचे प्रतिबिंब इतरांत पाहण्याचा प्रयत्न करू नये. काहींना सोबत घेण्यासाठी त्यांना आधाराचे बोट द्यावे लागले तर काहींच्या सोबत जाण्यासाठी त्यांच्या पावलावर पावले टाकावी लागतात. प्रत्येकजण विकासाच्या विविध टप्प्यांवर असतो. त्यानुसार संवाद साधत वर्तमानाशी मेळ घातला पाहिजे. संवादासाठी विविध भाषांनी परस्पर वर्तुळे छेदली पाहिजेत. त्यातून एकमेकांबद्दलचा संकोच नाहीसा होऊन सद्भावना तयार होतात. एका भाषेचा एक गट स्थापन होऊन कार्य करणे हे स्वाभाविक आहे; परंतु मानवाच्या विशाल, उत्तुंग अशा भरारीसाठी त्याच्या पंखांमध्ये सुसंवादाचे बळ असणे गरजेचे आहे. अनेक भाषिक लोक जेव्हा एक गट करून सहिष्णुतेने राहण्यास शिकतात, तेव्हा स्वातंत्र्याची मुळे पक्की होतात. भाषिक विसंवाद हे आता कालबाह्य झाले पाहिजेत

आणि माणसास आपले स्वातंत्र्य हे फक्त माणसापुरतेच मर्यादित ठेवायचे नाही तर ते इतर सजीव निर्जीवातही प्रतिबिंबित करायचे आहे, जेणेकरून तेही आपल्या स्वातंत्र्यास अनुकूल बनतील. माणूस एकाकी स्वातंत्र्याचा उपयोग घेऊ शकत नाही. चराचराशी सुसंवाद साधल्याने माणसाच्या स्वातंत्र्यास दीर्घायु तर लाभेलच; शिवाय स्वातंत्र्याची अत्युच्च व अनुपम अशी आनंदानुभूती प्राप्त होईल.

माणसाने विचार करून बोलावे. अगदी सहज बोलायचे झाल्यासही त्यामध्ये हिणकसपणा नसावा. आपले बोलणे हे सहजतेने मात्र कसदार हवे. भाषण स्वातंत्र्य हा अलीकडच्या काळात सामान्य नागरिकास मिळालेला असामान्य असा हक्क आहे. असामान्य यासाठी की तो अभूतपूर्व असा आहे. समानता स्थापण्यासाठी व राखण्यासाठी त्याचे महत्त्वही अनन्यसाधारण आहे. यापूर्वी काही विशिष्ट लोकांनी सांगितलेल्या गोष्टी म्हणजे दगडावरची रेघ असे मानले जात असे. त्याचे खंडण हा विद्रोह मानला जाई. एकंदरीत भाषण स्वातंत्र्याची मुभा मूठभरांसाठी होती वा अन्य लोकांच्या मतास गणले जात नसे. आज आपणास स्वतःचा आवाज मिळालेला आहे. आपले अस्तित्व आपण त्याद्वारे दाखवून देऊ शकतो. त्यामुळे असे स्वातंत्र्य असणे ही प्रबोधनासाठी व परिवर्तनासाठी एक पर्वणीच ठरते.

आपली वक्तव्ये आपण मुक्तपणे मांडावीत; परंतु ती बेताल नसावीत. बिनबुडाची, वायफळ, निरर्थक, उपद्रवी असू नयेत याची खबरदारी मात्र घेतली पाहिजे. आपल्या अभद्र वक्तव्याने सर्वात जास्त अप्रतिष्ठा कोणाची होत असेल तर ती आपली होते हे जाणून असावे. दुसऱ्याची प्रतिमा मलीन करीत असताना आपले हात घाण होतात याचे भान असावे. दुसऱ्याची प्रतिमा जशी आहे तशी जरूर सादर करावी. तथापि त्यामध्ये द्वेष, तिरस्कार, विकृती असू नये. आपली प्रतिष्ठा आपणच जपायला हवी. यासाठी दुसऱ्याच्या अनिष्टतेवर बोट ठेवताना जितकी शालीनता आपण पाळू तितकी आपली प्रतिष्ठा जपली जाईल. आपण आपल्या वक्तव्यातून कुणाचे उणे-दुणे-विकृती काढू नयेत असे नव्हे. आपले मत मांडण्याबरोबर चुकीच्या गोष्टींचे खंडन करण्याचाही आपणास हक्क आहे; परंतु व्यक्ती द्वेषातून नव्हे तर प्रवृत्ती विरोधात आपण उभे राहावे.

आपणास जे भाषण स्वातंत्र्य मिळाले आहे ते फक्त स्वतःसाठी नव्हे. आपले भाषण हा आपला आवाज बनावे. आपल्यास न्याय मिळावा, अन्यायाविरुद्ध वाचा फुटावी हा त्यामागील प्रथम उद्देश असला तरी तो एकमेव उद्देश नाही. ज्यांना आवाज उठवता येत नाही अशा असहाय्यांचाही आपण आवाज बनावे

हेही अभिप्रेत आहे. प्रत्येकाची अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याची वा न्यायासाठी संघर्ष करण्याची क्षमता असेलच असे नाही. आपण त्याचा आवाज बनले पाहिजे. शेवटी स्वातंत्र्य कोणतेही मिळो, त्याचा उपभोग घेण्याची पात्रता व क्षमताही असावी लागते. अक्षम लोकांची गळचेपी करून त्यांस चिरडून, त्यांचा आवाज दाबला जाणार नाही, त्यांची घुसमट होणार नाही याची दक्षता स्वातंत्र्याच्या पाईक असणाऱ्यांनी व रक्षकांनी घेतली पाहिजे. तरच स्वातंत्र्याबरोबर न्यायही स्थापित होईल. आपणास समन्यायासाठी स्वातंत्र्य हवे आहे. अन्यायासाठी स्वातंत्र्याचे प्रयोजन नाही.

आपल्या भाषण स्वातंत्र्याचा उपयोग सुधारणा व नवनिर्मितीसाठी असावा. इतरांस आपल्या हालगीचा प्रभाव दाखवणे व दुसऱ्याचे तुणतुणे बनविणे हे अपेक्षित नाही. दोषांवर आक्षेप घेण्यासाठी, त्रुटी दाखवण्यासाठी, गोंधळ टाळण्यासाठी, अचूकता साधण्यासाठी, अन्याय निवारणासाठी, हक्क मिळविण्यासाठी, निर्देश करण्यासाठी भाषण स्वातंत्र्याचा पुरेपूर उपयोग करायला हवा. त्यामध्ये जितकी अचूकता व सभ्यता येईल, तितकी ती परस्पर विकासास व एकंदरीत मानवी मूल्यांच्या रक्षणास व जोपासनेस पूरक ठरेल.

शांतता, समृद्धता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी भाषण स्वातंत्र्याचे औचित्य आहे. एकमेकांचा मान राखून आदरयुक्त भाषणाने माणूस राखला जातो. टीका ही फक्त द्वेषाने नव्हे तर प्रेमाने व तटस्थपणेही करता येते. विरोध हा सविनयही असू शकतो. व्यक्ती राखूनही दुष्प्रवृत्ती संपविल्या जाऊ शकतात. या गोष्टींवर जितका विश्वास वृद्धिंगत होईल, तितके भाषण स्वातंत्र्याची मौलिकता वाढत जाईल.

३५. ज्ञानरंजन

कृती स्वातंत्र्यातून व माहितीच्या आदान-प्रदानातून ज्ञानाचे क्षेत्र हे द्रुतगतीने विस्तारत आहे. ज्ञानाचा एक दिवा दुसऱ्या दिव्यास प्रज्वलित करतो. तद्वत आजचे ज्ञान उद्याच्या सुधारित ज्ञानास जन्म देत आहे. दिवसागणिक ज्ञानाच्या क्षेत्रात भर पडत आहे. विविध क्षेत्रांतून बहुसंख्येने मनुष्यबळ कार्यरत असल्याने हे शक्य होत आहे. माणसाची आदिम दिवास्वप्ने आज सत्यात उतरत आहेत. स्वप्नवत अशा ज्ञान-तंत्राच्या प्रगतीने माणसाची तहान आणखी तीव्र केली आहे. गरजा असीम झाल्या आहेत. गरजांतून शोध लागतात असे म्हटले जाते. तथापि, आज बरेच शोध हे गरजांना जन्म देत आहेत. गरजांच्या पूर्तीसाठी असलेल्या परंपरागत शोध व संघर्षांनी आज त्यापुढचा टप्पा गाठला आहे. गरजापूर्तीची दर्जात्मक गुणात्मकता सुधारण्यासाठी एकीकडे भरीव प्रयत्न होत आहेत, तर दुसरीकडे संभाव्य संशोधने माणसास त्याच्याकडे खेचत आहेत. ती यासाठी खेचत आहेत कारण माणसाचे अज्ञात प्रांताकडील पावले अविरत पडत आहेत. तो थांबलेला नाही. नव्या वळणावर नवे काही त्यास दृष्टिक्षेपात येत आहे. त्यातून कल्पित व गरजाधिष्ठित नसलेलेही बरेच काही त्याच्या हाती लागत आहे. त्यास आत्मसात करून नंतर त्याची गरज निर्माण केली जात आहे. त्याच्या विशेष स्थानावरून नंतर त्याची गरज पटू व भासू लागली आहे. अमूर्ताच्या प्रांतातील वाटचालीचे वैशिष्ट्य हे असते की ते गरजांपलीकडचे दिव्यस्वप्न दाखविते. त्यातून गरजांच्याुढे गरजाविहीन संशोधने जी नंतर गरजेची होऊन बसतात, त्यांची उत्पत्ती होणे ज्ञानयुगाचे वैशिष्ट्य असते.

माणूस जेव्हा तीव्र गरजांच्या जंजाळातून बाहेर पडतो तेव्हा त्यास मनोरंजनाची आस लागते. गरजांची निकड ही अनिवार्यपणे भागवावीच लागते. सामान्य माणूस हा मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेनंतर निश्चित होतो. समाधानाचे जीवन हेच त्याचे ध्येय असते. याच्या पूर्ततेसाठी तो जीवाचे रान करतो. तसेच पूर्ततेनंतर कृतार्थही होतो. ही कृतार्थता त्यास समाधान देते. तो मनोरंजनाकडे वळतो. आधुनिक काळात मूलभूत गरजांवर मात करण्याचा बहुतांशी यशस्वी प्रयत्न

होताना दिसत आहे. म्हणूनच मनोरंजनाचे क्षेत्र हे झपाट्याने विस्तारत आहे. सामान्य माणसांचा जनाधार हेच मनोरंजन क्षेत्र विस्ताराचे प्रमुख कारण आहे. कारण बहुतांशी सामान्यजन हे मूलभूत गरजांच्या पलीकडे पोहोचत आहे. प्रगत तंत्रज्ञानाने हे शक्य झाले आहे. एरवी मूलभूत गरजांच्या विवंचनेत सामान्यांनी मनोरंजन क्षेत्राला दुय्यम व हीन असे स्थान दिले होते. माणूस भरल्यापोटी विचार करतो असे म्हणतात; त्यापेक्षा तो मनोरंजनाकडे वळतो, असे म्हणणे आज सयुक्तीक ठरते. पूर्वी गरजापूर्ती झालेला समाजगट हा अल्प होता. त्यामुळे त्या ठरावीक गटांपुरतीच मनोरंजनाची साधने मर्यादित होती. विपर्यास असा की आत्यंतिक गरजेपोटी या अल्पगटाकडे गरजा भागविण्यास असमर्थ असलेले लोक हे मनोरंजनाचे साधन बनत असत. त्यामुळे मनोरंजन करणारे लोक जास्त व मनोरंजनोच्छुक लोक कमी असे समीकरण बनत असे. त्यामुळे मनोरंजन करणारेही विपन्नावस्थेत जगत होते. आज मनोरंजनोच्छुक लोक बहुसंख्य आहेत; त्या मानाने मनोरंजनास विस्तीर्ण लोकाश्रय मिळाल्याने मनोरंजन हा व्यवसाय प्रतिष्ठेचा बनला असून पुष्कळ लोकांचा समावेश होऊनही मनोरंजन क्षेत्राची मनुष्य धारणक्षमता बाकीच राहते. त्यातून अनेक मातब्बर, वलयांकित कलाकार निपजत आहेत. लोकाश्रयाच्या प्रेरणेतून दर्जात्मक व नावीन्यपूर्ण असे बदल त्या क्षेत्रामध्ये घडत आहेत. त्याची भुरळ पडून मनोरंजनाची साधने ही जीवनाचा अनिवार्य असा भाग बनत आहेत.

समाजामध्ये वा व्यक्तीसमूहामध्ये खूप थोडे प्रमाण हे महत्वाकांक्षी, कल्पक, प्रतिभावंत, जिज्ञासू, अभ्यासू, प्रयोगशील व्यक्तींचे असते. समाजातील नवीनतेचे व जोखमीचे दायित्व हेच लोक स्वीकारत असतात. ते सामान्यांसारखे अल्पसंतुष्ट नसतात. त्यांची तहान मोठी असते. मूलभूत गरजांपलीकडे जाऊन काही भव्य-दिव्य घडविण्याचा मानस बाळगून त्या ध्येयाने ते प्रेरित असतात. त्यांच्या या प्रयत्नांना काही वेळा यश येते तर बऱ्याचदा ते अपयशाचे धनी बनतात. तथापि, त्यांच्या त्या असीम महत्वाकांक्षेतून सामान्य माणसांच्या गरजांची पूर्ती व निर्मितीही होत असते. त्यातून मूलभूत गरजांची पूर्तता जशा प्राधान्याने भागवल्या जातात तसेच अनावश्यक गरजांच्या पूर्ततेसाठी त्यांची निर्मितीही केली जाते. जेणेकरून हा महत्वाकांक्षी व कल्पक प्रतिभावंत असा गट एक प्रकारच्या ऐच्छिक शोषणास सामान्यांस बेमालूमपणे बाध्य करतात.

वास्तविक मनोरंजन हे श्रमाचा परिहारासाठी निर्मिलेले साधन असते. निखळ मनोरंजन होण्यासाठी अंगभरून श्रमाची आवश्यकता असते. श्रमपरिहारासाठी जेव्हा

मनोरंजनाचा वापर केला जातो, तेव्हा त्यामध्ये शुद्ध व निखळ अशी रसानुभूती मिळते. पाय दुखत असल्यास ते चेपून घेण्यात गरज व सुख यांचे मिश्रण असते. न शिणलेले पाय चेपून घेण्यातून निकृष्ट प्रतीची अनुभूती व अनावश्यक यंत्रवततेची प्रचिती येते. आज मनोरंजनाचे क्षेत्र नको तितके अधिक व आवश्यकतेपेक्षा जास्त विस्तारत आहे. बऱ्याच ठिकाणी ज्ञानवर्धनावर मनोरंजनाची मात केलेली आहे. त्यामुळे कार्यकुशलता प्रभावित झालेली आहे. खूप मोठे मनुष्यबळ वाया जात आहे. अनावश्यक मनोरंजनासाठी वेळ व पैसा वाया घालविला जात आहे. कृतियुक्त जीवनास मनोरंजनयुक्त जीवन हे वरचढ ठरत आहे. ही खेदाची बाब आहे. मनोरंजन हे चवीपुरते, रुचीपालट म्हणून अपेक्षित आहे. परंतु आभासी जीवनाच्या आकर्षणाने वास्तविक जगाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष होत आहे. या दुर्लक्षातून पुन्हा दारुण करुणाजनक अशा वास्तवास सामोरे जावे लागत आहे.

आपण स्वतंत्र व स्वावलंबी आहोत. मनोरंजनाची साधने ही किती, कोणती व कशी वापरायची याचे स्वातंत्र्यही आपणास आहे; परंतु आपण आपणास मिळालेले स्वातंत्र्य मनोरंजनाच्या दुकानातून गहाण ठेवून मनोरंजनाचे पाईक होऊन त्याचे नित्य रतीब घालू लागलो व आपल्या कर्तव्यांना बाजूस ठेवू लागलो तर काही मोजक्या महत्वाकांक्षी लोकांकडे, जे मनोरंजनास दुय्यम मानतात व प्रत्यक्ष कृतिप्रधानतेस प्रथम प्राधान्य देतात. त्यांच्याकडून अतिरिक्त लाभ व बेमालूम शोषण व अवास्तव लाभ घेण्याच्या शक्यता वाढतात. तेव्हा आपल्या प्रगतीच्या संधी परस्पर हिरावून घेतल्या जातात, म्हणण्यापेक्षा आपणच नकळतपणे त्या त्यागलेल्या असतात. तेव्हा ज्ञानवर्धक कृतियुक्त जीवनास ज्या समाजात प्रथम महत्त्व दिले जाते तो समाज प्रगत बनतो. मनोरंजनास ज्ञान व कृतियुक्त जीवनापेक्षा जिथे महत्त्व दिले जाते, तिथे भरीव कार्य व नवनिर्मिती घडून येत नाही. आपले व्यक्तिगत व सामाजिक जीवन हे समृद्ध व स्वतंत्र राखण्यासाठी मनोरंजनाचे अतिक्रमण थोपवून प्रत्यक्ष कृतियुक्त जीवनाच्या कक्षेत अधिकाधिक राहणे हे कधीही श्रेयस्कर ठरते. मनोरंजन ही आपली गरज व हक्कही आहे; परंतु त्याने कर्तव्यावर मात करता कामा नये याची खबरदारी घेतली पाहिजे. हक्काच्या स्वातंत्र्याचे कर्तव्याच्या बांधिलकीवर अतिक्रमण होणे अव्यवहार्य व नुकसानदायक ठरते. म्हणून ज्याची त्याची मात्रा प्रमाणात असल्यास जीवन रुचकर बनते; अन्यथा जीवन बेचव बनते. स्वातंत्र्य आपला मूलाधिकार आहे, त्याच्या दुरुपयोगाने ते अंगलट येऊ नये याची दक्षता घेणेच हितावह ठरते.

३६. सविनयता

परस्परांना आदर असणे व त्यातून परस्परांचा विनय राखणे हे सुसंस्कारीतपणाचे लक्षण आहे. स्वातंत्र्य हे सुसंस्काराशिवाय जोपासता येत नाही. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही खऱ्या अर्थाने सुसंस्कार मूल्ये आहेत. पूर्वापार सुसंस्काराची जी मूल्ये आहेत त्याहून स्वातंत्र्याची मूल्ये ही फारशी वेगळी नाहीत. पूर्वापार ज्या अमानवी, कुरीती, प्रचलित होत्या, त्यांच्या विरोधात मानवतावादी मूल्ये रुजवण्यासाठी स्वातंत्र्याची मूल्ये प्रसूत झाली. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही सुसंस्कार मूल्यांच्या अर्थात पूर्वापार मानवतावादी मूल्यांच्या विरोधात निपजलेली नाहीत. अमानवी वर्तन व्यवहाराच्या विरोधात दोहोंचीही उत्पत्ती झालेली आहे. स्वातंत्र्याचा उदय हा अलीकडील काळातील आहे असा जर आपला समज असेल तर तो चुकीचा आहे. कारण आपल्या स्वातंत्र्यासंबंधीच्या बहुतांशी धारणा या राजकीय स्वरूपाच्या आहेत. राजकीय दृष्टीने पूर्वापार राजसत्ता या राजेशाही व एकाधिकार पद्धतीने चालत आल्या. हल्ली लोकनियुक्त प्रतिनिधी राज्याचा कारभार पाहतात. त्याअर्थाने राज्यकारभाराचे सूत्रधार जनता ठरली असून राजकारणामध्ये तिची भूमिका अनिवार्य-अविभाज्य अशी राहते. म्हणजे सत्ताकारणामध्ये लोकसहभाग वाढल्याने शासनाचे निर्णय लोकाभिमुख होऊ लागले व जनतेस हुकमी कारभारापासून मुक्ती मिळाली. राजकीय अर्थाने लोकांवरील हुकुमशाही संपुष्टात आल्याने स्वराज्याचा अनुभव म्हणजे स्वातंत्र्याचा अनुभव घेता येऊ लागला. नागरिकत्वाचे हक्क मिळाले. राजकीय वर्चस्ववाद संपवण्याच्या उद्देशाने स्वातंत्र्याची राजकीय मूल्ये स्थापन झाली. समाजकारणामध्येही विविध सामाजिक संस्थांकडून व्यक्ती व समूहास नियंत्रित केले जात असे. त्यामध्ये सगळ्याच गोष्टी वाईट होत्या असे नव्हे; परंतु काही गोष्टी नक्कीच हितावह नव्हत्या. त्याद्वारे मानवी मूल्यांची पायमल्ली केली जात असे. शिवाय त्यांच्या सक्ती व अनिवार्यतेने पालनावाचून सुटका नसते. त्यामुळे काही घटकांची पिळवणूक व्हायची तर काहींना अतिरिक्त लाभ दिला जायचा. म्हणजे पूर्वीच्या समाजकारणांमध्ये समता हे

मूल्य नव्हते वा त्याचा सोयीनुसार अर्थ लावला जात असे. त्यातून असमानता कायम ठेवली जायची. त्यामुळे एकीकडे स्वस्थ घटक तर दुसरीकडे अस्वस्थ घटक विद्यमान असत. स्वस्थ घटकांना सामाजिक रूढी या अनुकूल असत. अस्वस्थ घटक हे प्रतिकूलतेशी तोंड देत. त्यातून संघर्ष, मुस्कटदाबी, लाचारी, असंतोष हा कायम राहत असे. सामाजिक भेदाभेदाची मुळे ही नेस्तनाबूत करण्याच्या उद्देशाने स्वातंत्र्याची सामाजिक मूल्येही स्थापन करण्यात आली. स्वातंत्र्याच्या नवसंकल्पनेने आज व्यक्ती व समूहास राजकीय व सामाजिक स्वातंत्र्य बहाल झाले आहे.

स्वातंत्र्याची आजची संकल्पना ही वास्तविक पुनर्रचित मूल्यांवर आधारित आहे. मानव हा जेव्हापासून समाजव्यवस्थेत जगत आहे, तेव्हापासून तो मूल्यांकित जीवन जगत आहे. त्याची ती मूल्ये स्वातंत्र्यास अनुकूल की प्रतिकूल हा नंतरचा प्रवाद. मात्र मूल्यहीन जीवन तो त्याच्या ज्ञात इतिहासात कधीच जगत नव्हता. तो स्वातंत्र्याची आजची मूल्ये जगत नव्हता हे निश्चित. मात्र त्याच्या जगण्यात मूल्यात्मकता नव्हती असे मानणे हा प्रमाद होय. वस्तुतः स्वातंत्र्याची मूल्ये ही जगाला नवीन नाहीत. स्थळ काळ परत्वे स्वातंत्र्याची मूल्येही पुनर्रचित होत असतात. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही अबाधित व अपरिवर्तनीय असतात असा आपला समज असेल तर तो अपसमज आहे. वास्तविक मानवी मूल्ये ही शाश्वत असतात. अर्थात मनुष्याच्या शाश्वततेशी जोडलेली असतात. मानवी मूल्ये हीच स्वातंत्र्याची आधारमूल्ये आहेत. स्वातंत्र्याधारित मूल्यव्यवस्था ही वस्तुतः मानवी मूल्यांचीच प्रतिबिंबित व्यवस्था आहे. त्यामुळे मानवी मूल्यांचे सर्जन ही अलीकडील प्रक्रिया नाही. अनेक अंगानी, विविध रूपांतून मानवी मूल्यांच्या रुजवणूकीचे प्रयत्न कसोशीने सुरू होते. त्या मानवी मूल्यांतून स्वातंत्र्याची मूल्येही सामावलेली होती. फक्त त्यांना वेगळे करून पाहिले जात नव्हते. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही वस्तुतः मानवी मूल्यांचाच एक भाग आहे आणि मानवी मूल्यांची जोपासना हा हजारो वर्षांचा माणसाचा परिपाठ आहे. स्वातंत्र्याची आजची मूल्ये ही त्याचाच परिपाक आहे. ती यापूर्वी ज्ञात नव्हती वा अस्तित्वात नव्हती असेही नाही. विशिष्ट सामाजिक व राजकीय परिस्थितीनुरूप ती निश्चितच अस्तित्वात होती. राजकीय व सामाजिक अधिष्ठान बदलल्याने ती नव्या पार्श्वभूमीवर पाहिली जाऊ लागली आहेत. मात्र स्वातंत्र्याची मूल्ये ही व्यवस्थेशी निगडित असल्याने कमी-अधिक प्रमाणात जोपासावीच लागतात. स्वातंत्र्य हे व्यवस्थारहित नसते. व्यवस्थेसहित

जगताना मूल्यहीन जीवन जगता येत नाही. कोणतीही व्यवस्था ही एकांगी चालत नाही. दीर्घकाळ चालवता येतही नाही. त्यामुळे वैयक्तिक जीवन असो वा सामाजिक, राजकीय; बहुविध आधाराशिवाय व्यवस्था सक्षम बनत नाहीत.

आजची स्वातंत्र्याची मूल्ये ही अगदी आज जितक्या उन्नत अवस्थेत आहेत तितकीच ती पूर्वीही होती. मात्र ती ठरावीक घटकांपुरती मर्यादित होती. त्यांचे सार्वत्रिकीकरण झालेले नव्हते, जसे आज झालेले आहे. आजचे स्वातंत्र्य हे पारतंत्र्यविरहित आहे. पूर्वी ते एका घटकास पारतंत्र्य व दुसऱ्या घटकास स्वातंत्र्य अशा विभागणीत विखुरले होते. जो लाभ ठरावीक घटकांसाठी होता, त्याचा विस्तार सर्वदूर झाल्याने आज स्वातंत्र्याच्या परिसीमा या विस्तारलेल्या आहेत. मानवी मूल्यांची रुजवणूक तळागाळात, वंचित, उपेक्षितांपर्यंत झाल्याने स्वातंत्र्याचा लाभ आज सर्वांना होत आहे. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही नव्याने जन्माला आलेली नसून त्यांची पुनर्स्थापना झालेली आहे. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही असमानतेच्या जोखडात अडकलेली होती ती समानतेच्या पातळीवर आणण्यासाठी संघर्ष झाला व त्यातून स्वातंत्र्याची संकल्पना सिद्ध झाली. आजही स्वातंत्र्याची जपणूक करण्यासाठी व त्यात येणारी बाधा टाळण्यासाठी समानता राखण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. त्यासाठी कोणत्याही घटकाचे विशेषीकरण विशेषाधिकार हे संपवण्याची गरज असून सर्व घटकांचे सामान्यीकरण होण्यातच स्वातंत्र्याची गरिमा राखली जाईल. स्वातंत्र्याच्या पहिल्या टप्प्यातील असमानता दूर करून समानता आणण्यासाठी काही खास तरतुदींची आवश्यकता असते. तथापि या खास तरतुदी अल्पावधीसाठी असतात. वास्तविक स्वातंत्र्यामध्ये कुणासाठी काही खास देण्याची आवश्यकता नसते. सामान्यीकरण हे समतेचे मूलतत्त्व आहे तर समता हे स्वातंत्र्याचे मूलतत्त्व आहे. त्यामुळे समताधारित समाजव्यवस्था निर्माण करणे ती जोपासणे महत्त्वाचे ठरते.

मात्र समता टिकवण्यासाठी परस्परांबद्दलचा आदरभाव महत्त्वाचा ठरतो. आपला अहंभाव गळून पडल्याशिवाय ते शक्य नाही. परस्परांशी विनयशील असण्यानेच सुसंवाद होऊ शकतो. आपले विचार हे सविनयतेने मांडले पाहिजे. दुसऱ्याचा अविनय करून जर आपले विचार व कृती करू लागलो तर परस्पर द्वेष वाढीस लागतो. आपण जेव्हा आपला अहं प्रकट करतो, तेव्हा आपण फक्त आपल्या 'अहं'लाच चेतवत नाही तर दुसऱ्याच्या 'अहं'लाही जागवतो. त्यातून परस्परांचा विनयभंग घडतो. मग स्वतंत्रता ही विभक्तवादात रूपांतरित होऊ

लागते. स्वतंत्र असणे म्हणजे विभक्त असण्यास वा विभक्तता जोपासण्यास मुभा असणे असा एक अपसमज तयार झालेला दिसून येतो. स्वातंत्र्य हे परस्परांचा द्वेष करून वा अलिप्त राहूनच चांगल्याप्रकारे राखता येते, हा अर्धवट समज आहे. वास्तविक स्वातंत्र्यात एकतेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. एकीने जशी मूल्ये जोपासली जातात तशी बेकीने जोपासता येत नाहीत. शिवाय दुहीची प्रवृत्ती ही विभाजनवादी असल्याने त्याचीही शृंखला चालत राहते व ती शेवटी तुकड्याचे पुन्हा तुकडे करत पूर्णतः शक्तिपात करते. विखुरलेल्या अवस्थेत एकतेच्या शक्तीअभावी पारतंत्र्याची शक्यता बळावते. तेव्हा त्यास प्रतिबंधक उपाय राहत नाही. म्हणून स्वातंत्र्यामध्ये समता राखावी लागते. एकतेने समता राखता येते. त्यासाठी परस्परांचे विनयशीलतेने आदरातिथ्य होणे गरजेचे आहे. व्यवस्थेतील त्रुटी या जितक्या सविनयतेने दूर करता येतील, तितक्या त्या स्वातंत्र्यास पोषक असतात. अविनयाने प्रश्नांचा ऊहापोह करून त्यास मार्गी लावण्याची पद्धत सौहादाचे वातावरण दूषित करते. ज्याची परिणती घातक असू शकते. त्यामुळे स्वातंत्र्यामध्ये सविनयता महत्त्वाची ठरते. परस्परसंबंधात जितका बोधटपणा येईल; तितकी संघर्षाची धार वाढत जाते. परस्परांच्या भावना संवेदनशीलतेने व हळुवारपणे जपण्याने संघर्षमय परिस्थितीच उद्भवत नाही. त्यांमुळे सविनयता हे मूल्य स्वातंत्र्यात अग्रस्थानी असते. सविनयतेने परस्परांच्या अस्मिता जोपासल्या जातात. पारतंत्र्यामध्ये आपली अस्मिता स्वतःच जपावी लागते व स्वातंत्र्यामध्ये दुसऱ्यांची अस्मिता आपण जपायची असते व आपली अस्मिता दुसऱ्याने जपायची असते. त्यामुळे पारतंत्र्यापेक्षा स्वातंत्र्यामध्ये सविनयतेचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते.

३७. परिणाम

क्रियेची प्रतिक्रिया म्हणजे परिणाम होय. घटना वा कृतीचा परिपाक परिणामाच्या रूपात दृग्गोचर होतो. परिणामांचा विचार करून कृती करावी कारण परिणाम हे फलित स्वरूपात प्रकटतात. परिणामास जरी बऱ्यावाईटाचे परिमाण नसले तरी अपेक्षांच्या अनुषंगाने परिणाम हे सापेक्ष बनतात. त्यानुसार सुपरिणाम-दुष्परिणाम असा भेद केला जातो. आपणास अनुकूल परिणाम हवे असतात. सक्रियतेने तर परिणाम घडून येतातच, शिवाय निष्क्रियतेचेही परिणाम असतात. परिणामाच्या स्वरूपात भूतकाळ हा वर्तमान व भविष्यकाळावर प्रभाव टाकत असतो. म्हणून परिणामांचा विचार करून कृती करणे हे शहाणपणाचे ठरते. परिणामांचा विचार न करता केलेली कृती अपवादानेच योग्य ठरते. एखादी गोष्ट परिणामशून्य असण्याचाही काही परिणाम होत असतो. समजा, एखाद्या रोगावर ठरावीक औषध घेतले, ज्याचा परिणाम त्या रोगावर अजिबात झाला नाही. त्या औषधाचा काही उपाय-अपाय झाला नाही तरी त्याची परिणामशून्यताही त्या रोगास बळावण्यास वाव देते, कालापव्यय होतो. त्यामुळे एखादी गोष्ट परिणामशून्य असण्याचाही इतर घटकांवर साधक-बाधक परिणाम होऊन परिणती घडून येत असते. मानवी जीवन हे परिणामांनी भारीत आहे. अपरिहार्यपणे वा स्वीकार्यतेनेही परिणामांसह माणसास वाटचाल करावी लागते.

परिणाम हे अनुकूल असावेत अशी प्रत्येकाची अपेक्षा असते; परंतु अनुकूल परिणामांसाठी यथायोग्य कृती मात्र प्रत्येकवेळी आपणाकडून होतेच असे नाही. काहीवेळा कृतिशून्यतेने दुष्परिणामास सामोरे जावे लागते, तर बऱ्याचदा 'अति तिथं माती' या उक्तीच्या अनुभव येतो. निष्क्रियता व सक्रियतेच्या सीमारेषा जेव्हा स्पष्टपणे उमगतात, तेव्हा नेमकी कृती व अपेक्षित परिणाम साधता येते. निष्क्रियतेचा कालावधी व सक्रियतेची अतिघाई यामुळे अनेक घोटाळे व घोडचुका होतात; ज्या काहीवेळा सुधारणे शक्य असते, तर काही जन्मभर भोग मानून भोगावे लागतात. प्रमाणामध्ये सर्व काही असावे, असे जाणते सांगतात. बेलगाम,

अविचारी, बेताल वर्तनाने आपणास मिळालेले सोन्यासारखे कृतिस्वातंत्र्य आपण मातीमोल करतो. कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक हा वाईट असतो हे विधान सर्वश्रुत आहे. तरीदेखील आपणाकडून अतिरेक होत असतो. अर्थात हा अतिरेक होत आहे याचेही भान काही वेळा नसते. जेव्हा परिणाम दिसू लागतात, तेव्हा तसे भान येते. मात्र कालापव्यय झाल्याने असे भान अप्रस्तुत-कुचकामी ठरते.

आपल्या वर्तन स्वातंत्र्यास आपणच ज्ञान व विवेकाची जोड दिल्यास आपल्या मर्यादा आपणास ओळखता येतील. त्यामुळे हातचे सोडून पळत्याच्या मागे लागणे व शेवटी तेलही गेले, तूपही गेले व हाती धुपाटणे राहिले अशी आपली गत होणार नाही. किती, कधी, कसे, काय, कुठे अशा प्रश्नांच्या अनुषंगाने प्रत्येक गोष्टीच्या मर्यादा जाणाव्यात. किती खावे, प्यावे, बोलावे, चालावे, श्रमावे, थांबावे या सोबत कधी, कसे, काय अशा प्रश्नांच्या अनुषंगाने मर्यादांचे भान राखावे. दूध शरीरास पोषक असते, हे विधानही दूधाच्या अतिसेवनाने अपचनाच्या रूपाने आक्षेपित ठरते. प्रत्येक विधानास अशा मर्यादा असतात त्या जाणून घ्यावयास हव्यात. वाटेल तसे, नको तिथे बोलण्याने हसे होते, आपत्तीही उद्भवते, गढूळता येते. अनावश्यक मौन राखण्यानेही घोटाळे होतात. त्यामुळे आपणास असलेल्या स्वातंत्र्याच्या विविध रूपांचे फायदे व त्याच्या अतिरेकांचे तोटेही माहीत असावेत. म्हणून आपले विचार व कृती हे सुपरिणामकारक ठरविण्यासाठी, किमानपक्षी आपल्याच अंगलट न येण्यासाठी परिस्थितीचे चांगले आकलन आवश्यक असते. फक्त विचार व कृती स्वातंत्र्याच्या हक्काने आपण स्वतःस तारू शकत नाही. त्यास विचार-विवेकाची जोड हवी. आहार हा पोषक असला तरी तो कमी घेणे हे कुपोषण असते तर जास्त घेणे हे अतिपोषण असते. या दोन्हीही गोष्टी घातकी ठरतात कारण दोन्हीमध्ये संतुलन साधून संतुलित आहार घेतलेला नसतो. स्वातंत्र्याचा पुरेपूर लाभ घेण्यासाठी त्याच्या सीमारेषांची जाण आपणास असायला हवी. आपणच अतिक्रमण केले वा अधिग्रहीत झालो तर सगळा मेळ विस्कटतो. आपणासही दुष्परिणामास सामोरे जावे लागते, शिवाय दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यासही बाधा आणतो. म्हणून परिणामांचे गांभीर्य हे विचार व कृतिस्वातंत्र्याचे अविभाज्य अंग आहे.

व्यसनेही आरोग्यास घातक असतात. तसेच व्यसनांची सरधोपटपणे यादी बनविली जाते. त्याचे दुष्परिणामही वारंवार स्पष्ट केले जातात. अशा मादक पदार्थांपासून आपण दूर राहू शकतो. त्यासाठी विशिष्ट प्रसंगी जागरूक मात्र राहावे

लागते. तथापि आपल्या दिनक्रमामध्ये अशा अनेक गोष्टी असतात, ज्यांना आपण थेटपणे व्यसन म्हणू शकत नाही; परंतु आपण अनेक अनावश्यक सवयींचे गुलाम झालेले असतो. तसा त्याचा अप्रत्यक्ष परिणामही आपल्या जीवनावर होत असतो. लहान मुलांना टी.व्ही., मोबाईलचे वेड असते. मोठेही त्यापासून अबाधित नाहीत. कुणी काम नाही म्हणून वा ऐपत आहे म्हणून वेळ वाया घालवितात. काहींना पैसा भरपूर आहे म्हणून वाजवीपेक्षा जास्त फिरण्याची-खरेदीची हौस असते. अशा अनेक गोष्टी असतात की ज्या आपणास अनावश्यक असतात. मात्र विरंगुळा म्हणून यांचे अल्पप्रमाणही ग्राह्य धरले तरी हल्ली बरेचजण आपला वेळ, पैसा, क्षमता, ऊर्जा अशा बऱ्याच मूलभूत गोष्टी वाया घालवित असतात. स्वातंत्र्याच्या कक्षेत प्रत्येकास जे हवे ते, वाटेल तेव्हा, ऐपतीप्रमाणे इतरास त्रास न देता आपले स्वातंत्र्य उपभोगू शकतो. कुणी कसे जगावे हे दुसऱ्याने सांगण्याची आवश्यकता नाही, ही स्वातंत्र्याची धारणाही चुकीची नाही. कारण दुसऱ्यास त्यापासून काही उपद्रव नसेल तर त्याने तुमच्या जीवनशैलीत का हस्तक्षेप करावा? हा युक्तिवाद स्वातंत्र्यवादी व रास्त आहे. तथापि स्वातंत्र्य हे सदा विकसनशील आहे. ते माणसाच्या व्यक्तिगत व सामाजिक अशा दोन्ही बाबतीत परिपूर्ण विकासाभिमुख असे आहे. स्वातंत्र्य हे आपल्या सर्वांगीण विकासाचे एक साधन आहे. त्याचा पुरेपूर व रास्त उपयोग होण्याबरोबर आपलाही अभ्यूद्य होणार आहे. आपणास आहे तिथेच थांबायचे नाही. आपण हावही धरायची नाही; परंतु जीवनास प्रवाहीपणा हवा. साचलेले पाणी व वाहते पाणी यातील भेद आपणास ज्ञात आहे. या जगात प्रत्येक क्षणी बदल घडत असतात. ही पृथ्वी व आकाशमंडल ही गतिशील आहे. काळाच्या गतीने चाललो नाही तर आपण कालबाह्य व पर्यायाने अव्यवहारी अडगळ बनून जाऊ. आपला वैयक्तिक विकास हा फक्त स्वतः पुरता मर्यादित नसतो. आपल्याशी संबंधित अनेक घटकांना तो विकास स्पर्श करीत असतो. तसेच आपला जीवनापव्ययही फक्त आपणासच नव्हे तर अनेक संबंधित गोष्टींना प्रभावित करून त्यांची सक्रियता कमी करीत असतो. व्यक्तिविकास हा समाजविकासास पूरक असतो. म्हणून स्वातंत्र्याच्या साथीला विकासाभिमुख दृष्टिकोन हवा. कालच्यापेक्षा आज एक पाऊल पुढे हवे. अशी अनेक पावले आपली विकासाकडील वाटचाल निश्चित करीत असतात. आपले जीवन व व्यक्तिमत्त्व ही स्वतंत्र व साकार करीत असतात. स्वतंत्रता ही सदिश व क्रियाशील हवी. सुसंधी व सुपरिणाम साधणारी स्वतंत्रता आपले जीवन अनमोल बनविते.

असे म्हटले जाते माणूस आपल्या मेंदूच्या क्षमतेचा थोडा भागच वापरतो. पूर्णक्षमतेने जर तो आपला मेंदू वापरेल तर आश्चर्यकारक शक्ती त्यास प्राप्त होतील. या गोष्टीबद्दल दावे-प्रतिदावे असू शकतात. त्यामध्ये कितपत तथ्य आहे हा संशोधनाचा विषय असला तरी माणूस आपली सर्वसाधारण असलेली क्षमता वाढवू शकतो, यामध्ये शंका नाही. आपण एखादी गोष्ट विशिष्ट हेतूने वारंवार करू लागलो की त्यामध्ये आपणास कसब प्राप्त होते. आपण प्रशिक्षण व सरावाच्याआधारे कौशल्य प्राप्त करू शकतो. जसे सायकल चालविणे, पोहणे याबाबी प्रथमतः आपल्या कुवतीत नसतात, ते करण्यास आपण सुरुवातीस सक्षम नसतो; परंतु प्रशिक्षण सरावाने त्या गोष्टी आपण शिकतो, त्यामध्ये लक्षणीय अशी गतीही मिळवितो. ही सामान्य उदाहरणे आहेत. जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये कित्येक जीवनकौशल्ये शिकू शकतो. त्यामध्ये पारंगत होऊन आणखी नव्या कौशल्यांचीही भर घालू शकतो. त्या अनुषंगाने आपण जर विशिष्ट हेतू ठेवून वेळापव्यय न करता नेमके प्रयत्न केले तर अगदी कमी वयातच आपणास आपले व्यक्तिमत्त्व साकार करता येते व सुपरिणाम साधता येतो. त्यादृष्टीने आपण तत्परता मात्र दाखविली पाहिजे.

आपल्या अवतीभवती अनेक आवश्यक व अनावश्यक अशा गोष्टी असतात. एकास आवश्यक असणारी गोष्ट दुसऱ्यास अनावश्यक असू शकते. त्याप्रमाणे दुसऱ्यास अनावश्यक असलेली गोष्ट आपणासाठी आवश्यक असू शकते. उपयोगिता व उपभोग यांवर अनेक गोष्टी प्रभाव टाकीत असतात. त्यामुळे दुसऱ्याच्या जीवनशैलीचे आपण जसेच्या तसे अनुनय करायलाच पाहिजे, असे नाही. आपण आपल्या जीवनानुरूप जीवनशैली ठरवावी. तीच जीवनशैली चांगली जी आपल्या अनुरूप असेल व आपले जीवन सुसह्य बनेल. दुसऱ्याच्या मापाचे चप्पल आपणास तंतोतंत जुळतीलच असे नाही. इतरांचे अवलोकन आपण करू शकतो, मात्र आपला मार्ग आपणास योग्य असतो. त्यातून प्रेरणा-बोधही घेऊ शकतो व सुपरिणाम साधू शकतो.

३८. वस्तुनिष्ठा

मानवी स्वभावास दोन प्रकारच्या निष्ठा नेहमी आव्हान देत असतात. वस्तुनिष्ठा व व्यक्तिनिष्ठा या दोन आव्हानांपैकी अधिक महत्वांश कशास द्यावयाचे याबद्दल मतमतांतरे आढळतात. सामान्यतः व्यवहारांमध्ये वस्तुनिष्ठेला फार महत्त्व आहे. तथापि, अंतिमतः व्यक्तिनिष्ठेलाच मौलिक मानले जाते. एरवी माणसांमध्ये वस्तुनिष्ठा प्रबळ आढळून येते, कारण वस्तूंच्या उपलब्धतेने जीवन सुसह्य बनते. त्याचबरोबर जी व्यक्तिनिष्ठा आढळून येते, तीही वस्तूंच्या प्राप्तीसाठीच खासकरून दिसून येते. माणसा-माणसातील संबंध वस्तुनिष्ठेस बाधक ठरल्यास बिघडतात. अधिक वस्तूंच्या मालकीहक्काने व्यक्ती प्रबळ ठरते. व्यक्तीला अधिकार प्रतिष्ठा प्राप्त होते. व्यक्ती प्रभावशाली बनते. वस्तूंच्या कमतरतेने मानवी जीवन हे खडतर असहाय्य व दीनवाणे बनते. त्यामुळे वस्तूंवरील मालकी हक्क हा मुद्दा संवेदनशील व अनिवार्य बनतो. वस्तूंच्या अधिग्रहणातून स्वातंत्र्यही प्राप्त होते. तसेच वस्तुहिनतेने पारतंत्र्यही भोगावे लागते. प्रगतीची चाकेही वस्तुवादाने फिरून ती विकासास कारणीभूत ठरतात.

वस्तुनिष्ठा व व्यक्तिनिष्ठा यांचा द्वंद्वात्मक संघर्ष प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. वस्तुवादी व्यक्ती या अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत अल्पसंख्य होत्या. मात्र त्यांनी व्यक्तिवादावर आपला अंमल प्रभावीपणे गाजविला. आज व्यक्तिवाद अल्पसंख्य बनला असून वस्तुवादाचे सार्वत्रिकीकरण झाले आहे. आज वस्तुवादाने व्यक्तिवादावर मात केलेली आहे. यापूर्वीही वस्तुवाद्यांचा अंमल असला तरी निव्वळ वस्तुवादास प्रतिष्ठा नव्हती. व्यक्तिवादास मौलिक मानले जात होते. आज व्यक्तिवाद हा गौण ठरून वस्तुवाद हाच मौलिक बनला आहे. अर्थात त्याचे परिणामस्वरूप भौतिक प्रगती द्रुतगतीने होऊन जीवन अधिकाधिक सुसह्य होत आहे. व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्वही भौतिक प्रगतीच्या आधारे जोखले जाऊ लागले आहे. यशापयशाचा आधारही वस्तुवादी निकष हेच आहेत. तसेच गुणवंत-प्रज्ञावंतांचा गौरवही वस्तूच वाढवताहेत.

माणसाच्या प्रारंभिक अवस्थेत त्यास व्यक्तिनिष्ठा मोलाची वाटत होती. माणसाचा माणसास आधार अनिवार्य होता. मात्र वस्तूंच्या उपलब्धतेनुसार तो व्यक्ती ऐवजी वस्तूंवर विसंबून राहू लागला. त्यामुळे मानवी जीवनाची उद्दिष्टे बदलून गेली. मानवी ध्येयेही वस्तुनिष्ठ बनली. सर्व व्यवहारात वस्तुवाद व्यापून राहिला. आज मानवी व्यवहाराची प्रेरणा वस्तुवाद हेच आहे. त्याच्या जगण्याचे कारण आणि जीवनाचे तत्त्वज्ञान हे वस्तुवादाचेच प्रतिरूप आहे. वस्तुवाद आज सामान्य माणसानेही अंगीकारला आहे. व्यक्तिवादाच्या गौणत्वाची समज त्यास आली असून व्यक्तिवादास शिरोधार्य मानणाऱ्या सामान्यांनीही व्यक्तिवादास आज अडगळीत टाकले आहे. आज वस्तुवादी हाच समंजस व व्यवहारकुशल ठरत असून व्यक्तिवादी हा बावळट व अव्यवहारी ठरत आहे. वस्तूंच्या प्रचलनाने व्यक्तीसंबंधांचे वस्तुनिरपेक्ष चलनचलन थंडावले आहे. त्यामुळे व्यक्तिवादी अल्पसंख्य हे आज नैराश्येने ग्रासलेले दिसून येतात. वस्तुवादाच्या प्राबल्याने व्यक्ती व व्यक्तित्व हे झाकोळले जात आहे. किंबहुना त्याचे मूल्यमापनच वस्तुवादी आधाराने होत आहे. वस्तुनिष्ठाही आज सामान्य व सर्वमान्य बाब बनली आहे. वस्तुविरहित व्यक्ती ही कंगाल, कुचकामी व दळभद्री मानली जाते. त्यामुळे अधिकाधिक वस्तूंची अधिग्रहण क्षमता वाढवत राहणे हेच आज सर्वांचे ध्येयवाक्य ठरले असून वस्तू हाच व्यक्तीचा मानबिंदू ठरला आहे. अनेक वस्तू या प्राणप्रिय बनल्याने त्यासाठी व्यक्ती वा व्यक्तीसंबंधांचा बळी देणे ही आज सामान्य गोष्ट बनली आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य हे वास्तविक वस्तुंवरील अधिकार व ते वापरण्याचे स्वातंत्र्य यामध्ये प्रतिबिंबित झालेले आहे. वस्तुनिरपेक्ष स्वातंत्र्याची संकल्पना कालबाह्य होत असून स्वातंत्र्य हे वस्तुनिष्ठेचे प्रतिक बनत आहे. या वस्तुनिष्ठेमुळे व्यक्तिनिष्ठा संपुष्टात येत असून त्यामधील असामंजस्य व अनिश्चितता वाढत आहे. मानवी सहसंबंध हे वस्तूंच्या आदान-प्रदानापुरते व त्याचसाठी ठेवले जात आहेत. त्यामुळे वस्तूआधारित आपपर भेद हा स्थापित झाला आहे. भेदाच्या पारंपरिक संकल्पना या आधुनिक स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत नाकारण्यात आल्या आहेत. त्यातून स्वातंत्र्याच्या अंमलातील व्यक्तिनिष्ठता जवळपास संपली असून, व्यक्तिनिष्ठ हस्तक्षेप संपुष्टात येऊन वस्तुनिष्ठ विचारांमुळे समता व न्याय स्थापन करणे सुलभ झाले आहे. व्यक्तिनिष्ठ स्वातंत्र्यातील मोठ्या उणिवा त्यामुळे भरून निघाल्या आहेत. माणसास मिळालेले व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणूनच आज वस्तुनिष्ठ आहे. त्याची ध्येये व मूल्ये ही वस्तुनिष्ठतेवर घडत आहेत. म्हणून भौतिक प्रगती तीव्र गतीने होत आहे.

वस्तूंच्या अधिग्रहणाधारित निर्माण झालेल्या स्वातंत्र्याची संकल्पना म्हणूनच वस्तूंच्या सर्वकष समग्र परिपूर्तीतूनच सुफळ संपन्न होणार आहे. माणसाच्या मूलभूत गरजा व इतर गरजाही वस्तुवादी असल्याने वस्तूंच्या गरजेतून तो अलिप्त राहू शकत नाही. तसेच वस्तूंच्या गरजेतून मुक्त झाल्याशिवाय स्वातंत्र्याची नवसंकल्पना उदयास येणार नाही. वस्तूंच्या गरजांतून मुक्तता ही वस्तूंच्या पर्याप्त उपलब्धतेतून होणार आहे. जेव्हा पर्याप्त वस्तूंची उपलब्धता असेल, तेव्हा व्यक्तिनिष्ठा बाळसे धरू लागेल. ती वृद्धिंगत होईल. म्हणून जिथे वस्तुनिष्ठा संपुष्टात आली आहे, तिथे व्यक्तिनिष्ठेचा शोध सुरू झाला आहे. स्वातंत्र्याच्या वस्तुनिष्ठाधारित संकल्पनेचे भौतिक समृद्धीने व्यक्तिनिष्ठ संकल्पनेत रूपांतर काही ठिकाणी अल्पशा प्रमाणात होत आहे. वस्तुनिष्ठ स्वातंत्र्याची संकल्पना साकार करणे हा लांब पल्ल्याचा खडतर प्रवास आहे. त्या प्रवासाच्या टप्प्यानंतर पुन्हा व्यक्तिनिष्ठ स्वातंत्र्याचा विचार-विस्तार होईल. आज तो अल्पांशाने असला तरी त्याचे प्रचलन पुन्हा भौतिक समृद्धीनेच सुरू होईल. आदिम व्यक्तिनिष्ठेची संकल्पना वस्तुनिष्ठतेच्या गरजापूर्तीनंतर क्रमशः पुन्हा अवतरित होईल. आदिम व्यक्तिनिष्ठा ही शून्यापासूनची सुरुवात होती. तथापि, अंतिम व्यक्तिनिष्ठा ही पूर्णत्वाने अवतरित होईल.

वास्तविक माणसाचा व्यक्तिनिष्ठ वा वस्तुनिष्ठ स्वातंत्र्य यांपासून विभक्त असे स्वयंभू स्वातंत्र्य मिळवावयाचे आहे. जे स्वातंत्र्य व्यक्ती व वस्तू निरपेक्ष असते, ते स्वातंत्र्य मुक्तीची अनुभूती देते. माणसास स्वातंत्र्याची नव्हे तर मुक्तीची खरी आस आहे. त्यासाठी तो अंतर्मुख होण्याचा प्रयत्न करत आहे. स्वातंत्र्य, समता व बंधुतेचा शोध तो स्वतःच्या अंतरंगात जेव्हा शोधू लागेल, तेव्हा तो बाह्य गोष्टीआधारित स्वातंत्र्य संकल्पनेपासून मुक्त होईल. स्वातंत्र्याचा परमोच्च बिंदू बाह्य जगताची आसक्ती नव्हे तर विरक्तीत व अंतरासक्तीत दडलेला आहे. मात्र त्यासाठीची नैतिक उंची माणूस जेव्हा गाठेल, तेव्हा तो खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होईल.

३९. उत्तरदायित्व

बंधनयुक्त असावे की बंधनमुक्त या द्वंद्वतून दैनंदिन जीवनात अनेकदा स्वातंत्र्यासंबंधी संभ्रम निर्माण होत असते. प्रत्येकाला बंधनमुक्त जीवन हवे असते. तथापि दुसरीकडे त्याचे बंध सुदृढपणे कार्यरत असतात. एकतर बंधमुक्त जीवनासाठी संबंध जीवन मुक्त हवे. तसे जगण्याची ऊर्मी असेल तर बंधमुक्त जीवन जगता येईल. एकीकडे संबंधांचे सोपस्कार पूर्ण करायचे व परस्परांबद्दलच्या जाणिवा, अपेक्षा, कर्तव्ये, जबाबदाऱ्यांच्या भूमिकेस स्वीकारायच्या आणि नंतर त्याच्या प्रतिपूर्तीतून स्वतःस बाजूला करण्याचा प्रयत्न करायचा. स्वहितासाठी संबंधांचा उपयोग करून आपली वाटचाल सुसह्य करायची मात्र संबंधितांचे जेव्हा उत्तरदायित्व निभावण्याची वेळ येते तेव्हा त्यास उपद्रवकारक-बंधनयुक्त मानून झिडकारायचे हा काहींचा स्वभाव बनलेला असतो. तेव्हा स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण झाल्याचा साक्षात्कार होतो. आपल्या स्वातंत्र्यास जपण्याचा प्रयत्न होतो.

ज्याअर्थी आपण आपल्या प्रश्नांची उत्तरे इतरांकडून मिळवतो. आपले प्रश्न इतरांच्या मदतीने मार्गस्थ करतो, त्याअर्थी हे आपले कर्तव्य बनते की आपणही नंतर सक्षमपणे आपल्याकडे उत्तराच्या अपेक्षेने आलेल्यांचे समाधान करावे. जमेल तितके त्याचे निरसन व्हावे. आपण दुसऱ्याच्या प्रश्नाकडे पाठ फिरवू नये. दुसऱ्याच्या प्रश्नांना तोंड देताना आपणास आपल्या स्वातंत्र्यावर आपत्ती आल्यासारखे वाटत असेल तर आपण स्वातंत्र्याचे भोक्ते नसून संधीसाधू स्वार्थी असतो याचे भान ठेवावयास हवे.

काहींना एकीकडे बंधमुक्त जीवन हवे असते तर दुसरीकडे त्यांना बंधयुक्तता हवी असते. ही बंधयुक्तता ते दुसऱ्यांच्या बाबतीत अपेक्षित असतात. जे स्वातंत्र्य स्वतः घ्यायचे, ते दुसऱ्यासही दिले पाहिजे. अन्यथा बंधनाने राहणेच नैतिक होय. जे स्वतः बाबतीत घडू नये असे वाटते, ते दुसऱ्या बाबतीतही करू नये, होऊ देऊ नये हा सरळ विचार आहे. शिवाय तो व्यवहाराचा सामान्य नियम आहे. तो जर पाळला जात नसेल तर पदोपदी स्वातंत्र्य हे अडचणीत येत जाते. एकतर्फी व्यवहार

हे अव्यवहार्य असतात. त्यातून स्वातंत्र्याची जोपासना होत नाही. आपल्या स्वातंत्र्याने दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर आच येत असेल तर आपले स्वातंत्र्य हे कलंकित असते.

सत्यशोधन व सत्यावलंबन हे स्वातंत्र्याच्या जोपासनेतील एक अनिवार्य अंग आहे. स्वातंत्र्याच्या सबबीखाली जाब विचारणे व उत्तरदायी असणे हे अनेक ठिकाणी बंधनकारक वाटत नाही. आपण करू तेच इष्ट असे मानण्याबरोबरच आपल्या उणिवा-त्रुटी कुणी काढू नयेत, अशी अपेक्षा धरली जाते. शिवाय जर कोणी वाजवी हस्तक्षेप केला तरीही त्यास लुडबुड मानली जाते. एखाद्या ठिकाणच्या अस्मिता इतक्या संवेदनशील बनलेल्या असतात की त्याठिकाणी ज्ञान, व्यवहार, युक्तिवाद, कैफियत असे काहीही मांडले तरी त्या दुखावल्या जातात. त्या अस्मितांना मग अविवेकाने कुरवाळले जाते. ही अपरिहार्यता व अगतिकता दुसऱ्या बाजूच्या स्वातंत्र्यासंबंधीच्या पोकळ, ढोंगी, तकलादू संकल्पनांनी निर्माण होते. शिष्ट पद्धतीने वाद-प्रतिवाद, खंडन-मंडन, चर्चा-खल, अनुमान-निष्कर्ष काढण्याची मुभा जर मिळत नसेल तर स्वातंत्र्याचा विकास एकांगी होतो. तो सर्वांगीण होण्यासाठी सत्यशोधनाचा व सत्यावलंबनाचा मार्ग सदैव खुला असायला हवा. मात्र सत्याच्या बाबतीतही सापेक्ष निष्कर्ष काढण्याची प्रवृत्ती बळावलेली दिसून येते. म्हणजे आधी निष्कर्ष ठरवायचे व त्यानुरूप ज्या काही पूरक बाबी आहेत, त्यांची जुळवाजुळव करून त्याची मांडणी करायची. म्हणजे आपल्या निष्कर्षावर पुराव्यांनिशी संदर्भासहित शिक्षामोर्तब करून द्यायचे. जेणेकरून त्याचे खंडन करता येणार नाही. अशी बौद्धिक मखलाशी करून आगळे चित्र सत्य म्हणून प्रकट केले जाते, की जे स्वातंत्र्यास पूरक नसून मारक ठरते. अधिकाधिक सत्यांश जे आहे त्यास अधोरेखित करून त्याकडे निर्देश झाले पाहिजेत. जर अल्पांश वा अपवादात्मकतेस बहुतांशी वास्तवाचा दर्जा दिला जात असेल तर तो प्रमाद होय. शिवाय असे बहुतांशी सत्यांश जे तटस्थतेने मांडले जाते, ते स्वीकारण्याचीही मानसिकता हवी. काहीही होवो आपली भूमिका रास्त या आविर्भावात असण्याची प्रवृत्ती असेल, हेकेखोरपणाने दुसऱ्यास दबावाने आपले गळी उतरविण्याचा प्रयत्न होत असेल वा योग्य तो बदल टाळला जात असेल, पेचप्रसंग निर्माण होतो.

अज्ञान हे स्वातंत्र्याचा विकास कुंठित करते. अज्ञानाच्या आधारे जसे पारतंत्र्य सुखेनैव नांदते तसेच स्वातंत्र्यातील उणिवाही अबाधित राहतात. अज्ञानातून

पारतंत्र्यास व अपूर्ण स्वातंत्र्यास सहर्ष स्वीकृती मिळते त्यामुळे स्वातंत्र्याची स्थापना व त्याचा विकास या प्रक्रियांना खीळ बसते. अर्थात संधीसाधू लोकांनी हेतूपुरस्सर हे अज्ञान अबाधित ठेवलेले असते. शिवाय सज्जानी, जाणत्या व सदाचारी लोकांच्या निष्क्रियतेमुळेही ते दूर होत नाही. अज्ञान ही एक प्रकारची निद्रा असते, अज्ञानाची भूल चढलेल्या समाजास आपल्यासोबत होत असलेले क्रियाकलाप माहिती होत नाहीत. ती माहिती करून घेण्याची इच्छाही त्यांस नसते. त्यामुळे एकतर ज्ञानाची कवाडे खुली होत नाहीत तसेच काही कवडसे आत आले तरी त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते.

जीवनाची अनेक क्षेत्रे अशी असतात की जिथे फक्त कसबी लोकच कार्यरत असतात. सामान्य दैनंदिन ज्ञात कार्ये, जी उघडपणे दृग्गोचर होत असतात त्याबद्दल सामान्य व्यक्ती आपले मत मांडू शकते, आपल्या भावना-इच्छा प्रकट करू शकते. मात्र ज्या गोष्टींचा दैनिक वापरात समावेश होतो मात्र त्यांच्या निर्मिती प्रक्रियेशी सामान्यांचा संबंध येत नाही, त्याठिकाणी सामान्यांची मोठी फसवणूक होण्याची शक्यता असते. वैयक्तिक जीवनातही काही गोष्टी या आडपडदा ठेवून होत असतात. कोणतीही व्यक्ती मग ती एकटी असो वा समूहाने, ती नैतिकदृष्ट्या कुणा एखाद्या ठिकाणी तरी उत्तरदायी असते. कोणतीही व्यक्ती पूर्णतः अनैतिक असू शकत नाही. तिला तसा असण्याचा अधिकार मानवतेच्या दृष्टीने नाही. याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्ती नेहमी दुसऱ्याच्या बंधनात वा पारतंत्र्यात असावे असा नाही. स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य यापैकी कोणत्याही संकल्पनेत माणसास नैतिक उत्तरदायित्व सुटलेले नाही. व्यक्ती ही व्यक्तीस व समाजास तसेच समाज हा समूहास व व्यक्तीसही उत्तरदायी असतो. म्हणजेच व्यक्ती व समाज हे व्यक्तिगत व सामाजिकदृष्ट्याही परस्परांचे प्रश्नकर्ता असतात. प्रत्येकजण वा प्रत्येकगट प्रत्येकास उत्तरदायी असतो, असा त्याचा अर्थ नसून कुठे का असेना; ज्या-त्या अनुषंगिक ठिकाणी ते उत्तरदायी असतात. कोणतीही व्यक्ती वा समाज हे अनुत्तरित राहू शकत नाहीत किंबहुना प्रत्येक व्यक्ती वा समाजास कुणीतरी प्रश्नांकित करू शकतात. त्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे दायित्व हे व्यक्ती वा समाज टाळू शकत नाही. याचाच अर्थ कुणाचेही वर्तन हे निरंकुश व अनिर्बंध, अकारण, गोपनीय वा निःपृच्छ असत नाही.

स्वातंत्र्याचा असंबद्ध कल्पनेने जरी कुणी आपले मनमानी असे सर्व वर्तन हे अनाक्षेपाई व निर्विवाद मानत असेल तर ती अवधारणा आहे. आपली क्रियाकर्म ही पूर्णपणे बंधमुक्त नसतात. त्यास आपण उत्तरदायी असतो, याचे भान सदा

असावयास हवे. उत्तरदायित्व टाळल्याने स्वातंत्र्याची पायमल्ली होते व हुकमीपणा रूढ होतो. मग सर्व गोष्टी या अहंमन्यतेचा भाग बनतात. त्यातून स्वातंत्र्याची गळचेपी होते. स्वातंत्र्य धोक्यात येते. म्हणून कुणासही अमर्याद अधिकार न देता प्रत्येक समाजघटकास त्याच्या उत्तरदायित्वाची जाणीव करून देणे गरजेचे ठरते. तसेच प्रत्येकाचे उत्तरदायित्वाचे स्थानही निश्चित करावे लागते. अन्यथा जे काही यादृच्छिक, अनियंत्रित, अनैतिक वर्तन घडेल, त्यास पायबंद होणे दुरापास्त होते. त्यामुळे माणसाचा माणुसकीवरचा विश्वास डगमगतो. स्वातंत्र्य हे एकाकी जोपासण्याचे तंत्र नसून एकीने साधावयाचा मंत्र आहे. व्यक्ती-व्यक्ती, समाज-व्यक्ती यांतील फारकतीने प्रत्येकजण प्रथमदर्शनी स्वतंत्र दिसेल, मात्र प्रत्यक्षात ते विखुरलेले तुकडे असतील की, ज्यांचा परस्परांशी मेळ नसेल व एकतेच्या अभावी त्यांना सुरूप साकारता येणार नाही. एकतेअभावी स्वातंत्र्य हे कुरूप असते. परस्परांपासून फारकतीने व अनिर्बंधतेने जे स्वातंत्र्य निर्माण होते, ते सत्वहीन व निरर्थक असते. माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे. मानवी संबंधांशिवाय तो एकाकी जीवन जगू शकत नाही. अगदी समाज या विस्तृत संकल्पनेने नसले तरी आपल्याशिवाय आणखी कुणाशीतरी आपले दायित्व ठेवणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य असते. जर अशा दायित्वाचा आपण अस्वीकार केला तर ती विकृती ठरते. त्यातून स्वातंत्र्याचा नव्हे तर स्वमग्नतेच्या विकाराचा परिपोष होतो, ज्यातून स्वातंत्र्य व एकतेची तर हानी होतेच शिवाय व्यक्ती वा समाजासही दारुण नैराश्यास सामोरे जावे लागते.

४०. समता

व्यवहार हा एकतर्फी असत नाही. तो दुतर्फी व्हावा लागतो. तरच तो दीर्घायु होतो. एकतर्फी व्यवहार गृहीत धरणे हे दुरापास्त असते. स्वातंत्र्य हाही एक वर्तनव्यवहार आहे. त्यामुळे त्यासाठी उभय बाजूंकडून तो व्यवहार सांभाळणे गरजेचे असते. व्यवहार हे समपातळीवर होत असतात. विषम पातळीवर व्यावहारिकता जपली जाऊ शकत नाही. व्यवहारवादाचे हे तत्त्व लक्षात घेऊन स्वातंत्र्याचा व्यवहारही समपातळीवरच टिकू शकतो. म्हणूनच स्वातंत्र्य रुजण्यासाठी सर्वप्रथम समानतेचा विचार गरजेचा ठरतो. वस्तुस्थितीत समानता अवतरण्यापूर्वी समानतेचे भान येणे गरजेचे ठरते. हे समानतेचे भान विषमतेच्या जाणिवेतून येते. तेव्हा प्रचलित विषम व्यवहार हे असंबद्ध वाटून स्वाभिमान जागृत होतो. हा स्वाभिमान जपण्यासाठीचा संघर्ष सुरू होतो. मात्र स्वाभिमान हा एकाकी लढा देऊ शकत नाही. जोपर्यंत स्वावलंबनाची त्यास साथ मिळत नाही, तोपर्यंत स्वाभिमान लढाई जिंकू शकत नाही. हा लढा जिंकल्यानंतर खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याची प्राप्ती होते. तथापि स्वातंत्र्याची प्राप्ती झाली म्हणजे सर्वत्र समानता स्थापन झाली असे नसते, तर स्वातंत्र्याच्या स्थापनेनंतरही समानतेसाठी संघर्ष सुरू ठेवावा लागतो. स्वातंत्र्याबरोबर समानता स्थापन होत नाही. स्वातंत्र्य व समानता या दोन भिन्न गोष्टी आहेत. स्वातंत्र्य हे समानतेसाठी अनुकूलता निर्माण करते मात्र समानतेसाठीचा संघर्ष स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर खऱ्या अर्थाने तीव्र होतो. विषमतेचे अस्तित्व संपुष्टात आणणे हीच समानतेची नांदी असते. व्यक्ती व स्थल यांच्या प्रकृती भिन्नतेमुळे विषमतेची बीजे कधीच नष्ट होत नाहीत. मात्र त्यास वेळोवेळी समूळ नायनाट केले नाही तर ते समानतेस स्वातंत्र्यासह गिळंकृत करते. सुपीक जमिनीत जोमदार पीक येण्याऐवजी तणानेच रान माजते. त्यातून पदरी निराशाच पडते. स्वातंत्र्य ही विषयमता निर्मूलनासाठी एक अनुकूल स्थिती असते. मात्र स्वातंत्र्य हे समानता प्रत्यक्ष निर्माण करत नाही. त्यासाठीची वेगळी तत्त्वे-मूल्ये निर्धारित करून त्यावर सातत्यपूर्ण अंमल करावा लागतो. स्वातंत्र्यासाठीचा लढा निर्णायकी असतो तो एका टप्प्यावर संपतो. मात्र समानतेसाठीच्या लढ्यास असा

पूर्णविराम नसतो. तो सातत्यपूर्ण संघर्ष असतो व तो अविरत चालू ठेवावा लागतो.

समानतेस न्यायाच्या पाठबळाची आवश्यकता असते. समानतेचा तराजू उचलून धरणारी विवेकव्यवस्था सक्षम असावी लागते. तरच समसमान मूल्यव्यवस्था लागू होऊ शकते. स्वातंत्र्याचा अस्तित्वासाठी व समानतेच्या अंमलासाठी व्यक्तीचा आंतरिक विवेक व समाजाचा सामाजिक विवेक हा नेहमी जागृत राहावा लागतो. तथापि, यामध्येही काही वेळा दोष निर्माण होणे अनपेक्षित नसते. म्हणूनच न्याय मागण्यांच्या व्यवस्थेचा पर्याय असावा लागतो. न्याय मागणे सहजसुलभ झाल्याशिवाय न्यायव्यवस्था सक्षम व क्रियाशील बनू शकत नाही. अन्यायाने पीडिताचा आवाज ऐकणारी न्यायव्यवस्था निर्माण करावी लागते. मात्र आपला आवाज हा दडपला जाणार नाही, किंबहुना आवाज उठवल्याबद्दल आणखी जास्त अन्याय होणार नाही याची हमी पीडितास हवी. न्यायाची आस पीडितामध्ये सतत राहिली पाहिजे. यासाठीचे जे उपयुक्त वातावरण असते, ते कायद्यांच्या सर्वसमावेशकतेवर व त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. त्यासाठी कायदेव्यवस्था ही सक्रिय, पारदर्शक व सर्वसमावेशक हवी. कायद्यांची अंमल करणारी यंत्रणा व न्यायव्यवस्था हे एकत्रितपणे आपापली कर्तव्ये पार पाडल्यानेच समतेचे व स्वातंत्र्याचे रक्षण होऊ शकते. त्यासाठी त्यांची परस्परपूरक भूमिका व कार्यामध्ये साधर्म्य राखणे गरजेचे असते. तळागाळापर्यंत समता निर्माण करणे व ती जोपासण्यातील अडथळे दूर करणे हे न्यायविषयक यंत्रणेचे काम आहे.

तथापि प्रत्येक यंत्रणेस त्याच्या कामाच्या मर्यादा असतात. मर्यादोलुंघन करून त्यास आपल्या परिक्षेत्राबाहेर जाता येत नाही. शिवाय प्रत्येक बाब ही कायदा व न्याय व्यवस्थेच्या अधीन करून प्रत्यक्ष समयोचित व्यवहार घडत नाही. म्हणून व्यक्ती व समाजामध्ये स्वातंत्र्य आणि समतेसाठीचे प्रबोधन होत राहणे ही अत्यावश्यक गोष्ट आहे. स्वातंत्र्याची मूल्ये विविध उपक्रमांनी रुजवण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. यासाठी पुन्हा आपले वर्तनव्यवहार समपातळीवर घडणे अनिवार्य ठरते. एकतर्फी श्रेष्ठत्वाचा राग आळवून आपण स्वातंत्र्य व समतेची निर्मिती कधी करू शकत नाही. आपला स्वाभिमान हा दुराभिमानाने जोपासण्याने समता निर्माण होत नाही. परस्परांबद्दलच्या आदरात आपल्या स्वाभिमानाचे रूपांतर झाले तरच सौहार्द निर्माण होऊ शकतो. परस्परांची उणी-दुणी काढून अनादर करत राहिल्यास ना आपला स्वाभिमान अबाधित राहतो, ना समता व स्वातंत्र्य खऱ्या अर्थाने रुजते.

परस्परांतील निर्दोष निर्मळ अशा वर्तनव्यवहारातून स्वातंत्र्य व समता जपली जाते. निर्दोष-निर्मळ व्यवहार हे कटाक्षाने पाळावे लागतात; ते यासाठी की प्रत्येक व्यक्ती व समाजामध्ये जसे काही गुण असतात, तसे अवगुणही असतात. कोणतीही व्यक्ती वा समाज मात्र ते मानण्यास राजी असत नाही. किंबहुना आपल्यातील वैगुण्य कदाचित कुणी मान्यही केले तरी त्याचे खापर मात्र दुसऱ्यावर फोडले जाते. येनकेन प्रकारे प्रत्येक जण आपली चामडी बचावण्याचा प्रयत्न करत असतो. मात्र परस्परांचे दोष-अवगुण शोधून जर स्वतःकडे श्रेष्ठत्व घेण्याचा प्रयत्न होत राहिला तर स्वातंत्र्य व समता हे स्वप्नच उरतील. जगात कुणीही निर्दोष नाही म्हणून आपले व्यवहार हे दोषाधारित पूर्वग्रहातून न होता गुणाधारित पूर्वग्रहातून झाले पाहिजेत. त्याशिवाय परस्परांबद्दल आदर व विनय वृद्धिंगत होणार नाहीत. पुष्कळवेळा स्वातंत्र्यातून मिळालेल्या अभिव्यक्तीचा उपयोग परस्परांबद्दल कटुता निर्माण करण्यासाठी केला जातो. ही कटुता प्रत्येकवेळी पूर्वग्रहदूषित असते असे नव्हे. पूर्वाश्रमीच्या वास्तवास अनुसरून ते तथ्यात्मकही असते. मात्र अशाप्रकारे कटुता वाढवून स्वातंत्र्य व समतेची रुजवणूक होत नसते. म्हणून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा उपयोग हा परस्परसंबंधातील ओलावा वाढण्यासाठी व ते दृढमूल होण्यासाठी होणे गरजेचे ठरते. यासाठी स्वातंत्र्याने बहाल केलेली मूल्ये ही संयम व विवेकाने जोपासावी लागतात. अन्यथा, एकतर स्वातंत्र्य व समता संपुष्टात येतात अथवा ते नाममात्र राहतात. खरे स्वातंत्र्य व समता दिसून येत नाही. कायदे व न्यायव्यवस्थाही त्यामुळे कुचकामी ठरू लागतात. म्हणून स्वातंत्र्य व समतेचा स्वीकार हा मूलतः आंतरिक स्वभाव बनला पाहिजे. त्यासाठीची सुजाणता ही सुधारणेच्या चळवळीतूनच शक्य असते. स्वातंत्र्यामध्ये अभिव्यक्तीस जितके महत्त्व असते, तितकेच महत्त्व आत्मपरीक्षणासही असते. परस्परांतील दुवे शोधूनच एकसंघता साधता येते. परस्पर आदरातूनच आदर्श स्थापित होतात. तेव्हा समतेसाठी समभाव अत्यावश्यक ठरतो.

४१. आत्मवंचना

स्व-पर श्रेष्ठताभाव व स्व-पर हीनता भाव यातून आत्मवंचना निर्माण होते. आत्मवंचनेने आपण स्वतःस अवनत करतो. ही विवंचना संपवण्यासाठी समता व आदरभाव हवा. जे 'स्व'बद्दल गरजेपेक्षा जास्त दक्ष असतात; त्यांना अप्रतिष्ठेचा अनुभव वारंवार येतो. एरवी माणूस आपला उचित आत्मसन्मान राखण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. तथापि काहीवेळा या आत्मसन्मानाचे आत्मप्रौढीत रूपांतर होते. मग आपला 'अहं' जोपासण्यासाठी व त्यास जराही धक्का लागू नये, यासाठी नेहमी कसरत चालू राहते. इतरांचे गौणत्व व आपले मुखत्व या आधारे एक विचारधाटणी तयार होते. 'मी' व 'माझे' ते सर्व उच्च व महत्त्वाचे, इतर ते सर्व 'तुच्छ' व 'नगण्य' अशी धारणा बाळगत असताना अशा व्यक्ती इतरांस वेठीस धरत असतात. अहंकारी व्यक्ती ही सदा खुशामतीसाठी भुकेली असते म्हणूनच तिच्या दुराभिमानाला वारंवार धक्का पोहोचून तिच्यावर अस्वस्थतेची वेळ येते.

वस्तुतः एखाद्यांचा 'अहं' हा कशाच्यातरी आधारे बांडगुळाप्रमाणे वाढत असतो. अहंकार हा स्वयंपोषी नसून परपोषी असतो. कुणीतरी स्वार्थापोटी दुसऱ्यास अनाठायी महत्त्व देऊन त्याचा दुराभिमान जोपासत असते. त्यातून एखाद्यास अवास्तव महत्त्व दिले जाते. ही अवास्तवता एकदा एखाद्याच्या डोक्यात शिरली की मग पाय जमिनीवर राहत नाहीत. स्वश्रेष्ठतेसाठी 'ग'ची बाधा गर्वहरण होईपर्यंत किंबहुना काहीवेळा पूर्णपणे निःपात होईपर्यंत लागू असते. खतपाणी मिळाल्याशिवाय अहंकार जोपासला जात नाही. तसेच असे खतपाणी घालणारे एकतर प्रेमांध असतात वा स्वार्थांध. मात्र अहंकार हा एकदा आधाराविना ताठपणे उभे राहण्यास नक्कीच सक्षम नसतो. अहंकाराची वेल मांडवावर चढते; परंतु त्यास खतपाणी घालणारे व आधार देणारे यांची त्यामध्ये मुख्य भूमिका असते. अशा वर्तनाने ते स्वतःची आत्मवंचना करतात.

स्वतःची उपेक्षा होणे, पुरेसा मान-मरातब न मिळणे, पद-प्रतिष्ठेचा मुलाहिजा न राखणे, ज्येष्ठ-कनिष्ठतेचे संकेत न पाळणे अशा विविध कारणांनी एखादी व्यक्ती जेव्हा दुखावली जाते, तेव्हा त्यास अप्रतिष्ठेचा अनुभव येतो. वास्तविक एखाद्याचा अनादर होऊ नये, याविषयी कटाक्ष असावा. मात्र कुणाचा अहंभाव जोपासणे

म्हणजे स्वतःची आत्मवंचना आहे. काहीवेळा गरजेपोटी वा अपरिहार्यतेनेही एखाद्याची खुशामत त्याची पात्रता नसतानाही करावी लागते. मात्र असा मोह टाळून वास्तवतेशी अनुरूप व्यावहारिक भूमिका घेऊन आपली विवंचना टाळली पाहिजे. स्वतःचे अवमूल्यन म्हणजे आत्मवंचना. दुसऱ्याकडून आपली वंचना-होणे ही बऱ्याच अंशी पराधिन आत्मवंचना होय. तथापि, स्वतःकडून स्वतःची उपेक्षा होते ही स्वाधीन आत्मवंचना होय. पराधिन आत्मवंचनेच्या तुलनेत याचे प्रमाण भासमान अल्प आहे. प्रत्यक्षात मात्र स्वाधिन आत्मवंचनाच लक्षणीय ठरते. स्वतःस तुच्छ, अकार्यक्षम, अपात्र, निष्क्रिय समजून 'स्व'सामर्थ्याचा विकास न करता त्याची क्रियाशीलता वाढवण्याऐवजी कमी करण्याने आपला कार्यभाग बुडतो. परावलंबत्व जोपासले जाते व त्यातून स्वातंत्र्य गमावून बसतो. ऊर्जेचे कार्यात रूपांतरण होत नाही. शारीरिक, मानसिक, नैतिक इ.ची बलोपासना हेतुपूर्वक करणे गरजेचे असते. त्याची हेळसांड करून आपण आपल्याच जीविताची व जीवनकार्याची अपरिमित हानी करतो. याठिकाणीही अवास्तवतेबरोबरच आत्यंतिक न्यूनता जोपासली जाते. स्वाभिमानी बाणा, स्वतंत्रवृत्ती, विवेकविचार, समताभाव, संवेदनशीलता, स्वावलंबन, सरळता, समयबद्धता, कार्यमग्नता, नैतिकता, सर्वात्मकता अशा गुणधारणेतून आत्मसन्मान वाढतो. आपला 'स्व' अबाधितपणे स्थापन होतो. सहेतूकपणे व स्वेच्छेने स्वतःचे अवमूल्यन करणे ही आत्मवंचनाच होय.

पराधिन व स्वाधिन आत्मवंचनेतून मुक्त अशी स्व-रूप आत्मवंदना, जी विश्वरूप परमवंदनेसी तादात्म्य पावेल व स्व-पर भेद संपवून भेदातीत अस्तित्व निर्माण करेल, अशी एकात्मकता साधल्यानेच आपण आत्मवंचनेचा नाश करू शकू. जेव्हा भेदच असणार नाहीत, तेव्हा अभेदतेच्या पार्श्वभूमीवर आत्मवंचना लोप पावते. निरपेक्ष भाव हा आसक्ती व अनासक्तीस संतुलित करून निरामय आनंदाची अनुभूती देतो. निरामयता निकोपतेने प्रसवते, ज्यातून स्वातंत्र्य बहरते.

आत्मवंचना हे स्वातंत्र्य हननाचे व पारतंत्र्य येण्याचे प्रमुख कारण आहे. स्वतःबद्दलची अवास्तव अशी श्रेष्ठतेची वा कनिष्ठतेची भावना बाळगण्याने एकतर आपण दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण करतो वा आपले स्वातंत्र्य हे दुसऱ्याच्या हवाली करतो. स्वातंत्र्याच्या जोपासनेत श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा भेदाभेदास स्थान नाही. समताभाव, न्यायोचित व्यवहार, सर्वांप्रती सद्भाव यातूनच स्वातंत्र्य वृद्धिंगत होत असते. परस्परांवर कुरघोडीने वा अकारण दास्यात्मक अनुनयाने स्वातंत्र्यतेस बाधा येते. सत्यनिष्ठा, वास्तववाद, स्वावलंबन, स्वाभिमान या गोष्टी स्वातंत्र्याचे तारणहार आहेत. स्वश्रेष्ठता वा स्वगट श्रेष्ठतावाद स्वतःकडून जोपासला जाणे व

इतरांचे त्यासाठी अनुमोदन घेणे हे एकंदरीतच दुसऱ्या वर्गास कनिष्ठ ठरविण्यासाठी योजलेली युक्ती असते. आत्मसन्मान हा दुसऱ्यापेक्षा श्रेष्ठ वा कनिष्ठ असल्याने राखला जात नाही, तो नम्रपणे परस्परांचा आदर करण्याने राखला जातो. परस्परांस अभिवादन केल्यानेच दोहोंचीही प्रतिष्ठा राखली जाते. स्वतःस इतरांशी व समस्तांशी समताभावाने अंगिकारल्याशिवाय बहुमान होणार नाही. समस्तांपेक्षा स्वतःस श्रेष्ठ वा कनिष्ठ मानण्याने आपण समपातळी राखू शकणार नाही.

तेव्हा गरज आहे ती भेदाभेदाची मुळे नष्ट करण्याची. दुसरा कितीही स्वतःला श्रेष्ठ समजो, जोपर्यंत आपण त्याच्या अहंभावास मान्यता देत नाही; तोपर्यंत तो निरर्थक आहे. शिवाय इतरजण आपणास कितीही हीन समजोत; जोपर्यंत आपण स्वतःचा सन्मान राखून स्वतःस हीन लेखत नाही, तोपर्यंत आपली आत्मवंचना होत नाही. सहजीवनासाठी तसेच दुसऱ्यास व स्वतःस अप्रतिष्ठित होण्यापासूनच वाचण्यासाठी आत्मवंचना खंडित केली पाहिजे. अप्रतिष्ठा ही आत्मवंचनेस जन्म देते. आपण स्व-पर प्रतिष्ठेची बूज राखल्यास समस्तांच्या सहअस्तित्वासह स्वातंत्र्याचीही प्रतिष्ठापना निर्विघ्नपणे करू शकू.

४२. छंदोपासना

आपल्या अस्तित्वाने आपल्यासाठी जगाचे अस्तित्व अवतरते. आपल्या नसण्याने जगाचे अस्तित्व आपल्यासाठी संपते. आपण आनंदी असलो की सर्वत्र आनंदाचा आभास होतो. आपण दुःखी असलो तर सर्व जग आपल्या विपरित असल्याची भावना होते. आपण असू तर जग असेल, आपण हसू तर जग हसेल, परंतु आपण रडू तर जग रडणार नाही. आपणास कदाचित सहानुभूती मिळेल. परंतु आपले दुःख व वेदना स्वतःसच पचवाव्या लागतात. संकटसमयी साथ देणारे अपवादानेच असतात, नकळतपणे सर्वजण साथ सोडून बाजूला होतात. दुसरीकडे अनेक बाबतीत असलेली संपन्नताही बऱ्याचदा संपुष्टात येत असते. पद, पैसा, सत्ता, सौंदर्य, वेळ, संयोग या गोष्टीही कालांतराने असून नसल्यात जमा होऊ लागतात. सुखं दुखायला लागतात. जगण्यातील रसहानी होत असते. बऱ्याच गोष्टी आपण आपल्या हाताने गमावतो. आपल्याला वाटत असते की, त्या आयुष्यभर आपल्या सोबत असणे हा आपला जन्मसिद्ध हक्क आहे. भ्रमात राहिल्याने काही गोष्टी गमावतो, तर काहींचे हरण स्वतः काळ हा अनिवार्यपणे करतो. त्यामुळे ज्या गोष्टींच्या असण्याचा आपणास अभिमान व गर्व असतो, त्या गोष्टी हळूहळू हातून निसटल्याने दुःख वाटायला येते. जे जे मिळाले, ते ते हिरावून घेतले जाणार असते, हे सत्य माहीत असूनही ते स्वीकारण्याचे धाडस आपण करीत नाही. गमावण्याची व हिरावून घेण्याची मालिका जेव्हा सातत्याने सुरू होते, तेव्हा माणूस खचून जातो. अगदी स्वतःचे स्वतःवरचे नियंत्रणही माणूस गमावून बसतो. मग राहिलेल्या दिवसांचा बाजार कसा आटोपायचा हा यक्षप्रश्न उभा राहतो. तो स्वतःबरोबर संबंधितांनाही बाधित करतो. माणसाची अखेर शेवटी माणसासारखी तर व्हायलाच हवी, यासाठी धडपड चालू असते. जे अटळ असते ते घडून जाते. त्यास कुणी टाळू शकतही नाही. तथापि अखेपर्यंत जगणे सुसह्य होण्यासाठी जाणीवपूर्वक व नियोजनबद्ध प्रयत्न हवेत.

आपले आरोग्य चांगले राहण्यासाठी व जीवन सुरक्षित असण्यासाठी उमेदीच्या वयातच त्याचे शास्त्रशुद्ध ज्ञान अवगत झाले पाहिजे. संभाव्य अनारोग्यास व असुरक्षिततेस प्रतिबंध करून आपले जीवन निरोगी व सुरक्षित ठेवण्याचा

नियोजनबद्ध प्रयत्न केला पाहिजे. आपले शरीर-मन निरोगी असेल तरच आपण आपल्याकडे जे काही आहे त्याचा आनंद-आस्वाद घेऊ शकतो. शरीरसंपदा हासळू लागली की सर्व प्रकारच्या संपन्नतेची उपयोगिता आपल्यादृष्टीने कमी होऊ लागते. सर्व गोष्टी आपले जीवन सुसह्य करण्यासाठी असतात. त्यामुळे त्यातून स्वतःस बिघडू न देता घडवावे. आरोग्य व असुरक्षिततेअभावी आपल्याकडे जे असते, त्याचा आपण उपभोग घेऊ शकत नाही. आपली सक्षमताच आपणास स्वातंत्र्याचा निखळ आनंद देऊ शकते. आपल्या अक्षमतेने आपण स्वातंत्र्याचे हक्क व अधिकार मिळूनही त्याचा पुरेसा लाभ घेऊ शकत नाही. त्यामुळे आपले जीवन हे निकोप व सुरक्षित राखण्यातच स्वातंत्र्याच्या दीर्घोपभोगाचे यश सामावलेले आहे.

जे जे आपल्या हाती आहे ते करावे. कालमानानुसार काही गोष्टी अटळही असतात. तथापि जीवनात एक साथ हवी. आपण आपल्या प्रिय साथीदारांच्या सोबत-संगतीने आपले दिवस आनंदात घालवितो, परंतु जेव्हा वियोग घडतो, तेव्हा आपण एकाकी पडतो. अखेरपर्यंत कुणाची सोबत लाभेल याची शाश्वती नसते. तथापि आपणच आपला एखादा आयुष्यभर पुरणारा सोबती निर्माण करू शकतो. त्यास स्वतःजवळ बाळगून त्यास आंजारू-गोंजारू शकतो. आपल्या भावभावना-प्रतिमा त्यामध्ये प्रतिबिंबित करू शकतो. हा आपला सच्चा साथी म्हणजे छंद होय. आपल्याला ज्या गोष्टीत अभिरूची आहे, त्याची जोपासना करत राहावी, त्यातून आनंदाचा घट नेहमी भरून वाहत राहतो. स्वतःसह इतरांनाही तो आनंद देतो. आयुष्यात एखादी गोष्ट जी आपली छंद बनू शकेल, त्याची सोबत करावी. या साथीदाराला उदारमनाने जवळ करावे. नफा-तोट्याचा फारसा हिशेब घालू नये. पेलेल व जमेल तसे त्याची जोपासना करावी. निरपेक्षतेने निरामय आनंदाची निर्मिती करावी. फक्त स्वतःसाठीच जगले जाते असे नाही, दुसऱ्यासाठी काहीतरी अनुकूलता निर्माण केल्यानेही आनंद मिळतो. आनंद हा फक्त स्वार्थाच्या पायावरच उभा राहतो असे नाही, परहित हे निरपेक्षतेने जोपासल्यानेही उच्चप्रतीची आनंदानुभूती येते. आनंदाची फक्त स्वार्थमय संकल्पना बदलून ती परार्थसहित असण्यात त्याची मात्रा गुणित होते. आपले छंद जर परहितकारक असतील तर आपल्या जीवनातील दुःखाचे ओझे आपणास हलके वाटू लागले. स्वतःसाठी जगण्याबरोबरच इतरांसाठीही जगण्यातील लज्जत काही औरच असते. छंद म्हणून आपण अशा संकल्पना आचरणात आणू शकतो. त्यासाठी आपणास फारसे त्याग करण्याचीही आवश्यकता नाही; परंतु त्यामुळे इतरांच्या बरोबर आपले जीवनही सुसह्य होते. स्वातंत्र्याचा आनंद हा फक्त स्वार्थी जगण्यातूनच घेता येतो असे नव्हे व परहितार्थ जगण्यानेही तो कैकपटीने वाढत

असतो. आनंद हा नेहमी वाटल्यानेच वाढतो. आनंदाचे मूल्य वाढविण्यासाठी त्यास सोबतीची आवश्यकता असते, अन्यथा एकाकी आनंद खंत निर्माण करते. छंदोपासनेने आपण निराश न होता सातत्याने आनंदी राहतो. छंद जोपासता येणे हेही स्वातंत्र्याची एक उत्कट भावना आहे. आयुष्यभर संगत करणारा हा छंदरूपी सोबती आपल्याला कधीही निराश करित नाही.

छंदाचा महत्त्वाचा गुणधर्म म्हणजे तो दुसऱ्यावर प्रक्षेपित होऊन परावर्तित रूपात तो आपल्या मनःपटलावर प्रतिबिंबित होत असतो. सुप्त वा प्रकट रूपात आपण त्यामध्ये इतरांनाही ग्रहीत धरलेले असते, इतरांच्या त्यामध्ये प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष असण्यामुळेच छंद हा जीवनाची चव वाढवितो.

स्वातंत्र्याचा निरामय आनंद घेण्यासाठी हक्क, अधिकार, कर्तव्यांच्या पलीकडे जाऊन छंदोपासना करणे गरजेचे ठरते. नवनिर्मितीतील गोडी निर्हेतूकतेचा स्पर्श, स्वच्छंदपणे स्वानंद अनुभवण्याची कला, उत्साह व आशेच्या रोपट्याचे जतन हे छंदोपासनेतून होते. स्वातंत्र्य हे साचेबंद आनंदाच्याही पलीकडे निर्भेळ व निरामय आनंदाचेही चातक असते. छंदोपासनेतून मनाची उदारता व विचारांची सुसूत्रता राखली जाते. छंदोपासना हे उन्नत मानवतेचे लक्षण आहे. त्यातून आयुष्यभर न आटणारा आनंदाचा स्रोत सापडतो. आयुष्यभराचा तो सोबती बनतो. अखेरच्या क्षणीही कृतार्थतेचा आनंद देतो. एखादा तरी छंद मनस्वी जोपासावा. त्यातून आपली सक्षमता व सक्रियताही राखावी. त्यायोगे स्वातंत्र्याचा उच्चप्रतीचा आनंदही मनमुराद लुटावा. फक्त व्यक्तिगत जीवनातच नव्हे तर सामाजिक जीवनातही विविध कला-गुण दर्शनांना वाव देण्याची व्यवस्था हवी. त्यातून नवनिर्मिती, सौंदर्यदृष्टी, रचनात्मकता व विधायकतेचा विकास होतो. फुरसतीचा वेळ आणि सुप्तगुण यांना योग्य संधी उपलब्ध होते. त्यातून निष्कळपणे निरर्थकतेतून वाया जाणारी ऊर्जा कारणी लागते. ज्ञान व मनोरंजनाची दालने खुली होतात. सामाजिक स्वास्थ्य जोपासण्याबरोबरच उत्साही व प्रेरणादायी वातावरणाची निर्मिती होते. म्हणून सामाजिक पातळीवरही अनेक सुप्तगुणांना प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या आविष्काराचा गौरव होण्याची हेतूपुरस्सर योजना बनविण्याचे धोरण अंगिकारावे. जेणेकरून व्यक्तिगत व सामाजिक प्रकृती उल्लसित राहिल. स्वातंत्र्यातील स्वच्छंदतेचा आनंद लुटता येईल. मुक्ताविष्काराने आत्मनिर्भर अशा स्वानंदाची निर्मिती होईल. स्वातंत्र्याचे तेज व सौंदर्य आणखी वाढेल म्हणून छंदोपासना हे स्वातंत्र्योपासनेचे एक उच्च अंग आहे.

४३. अभिव्यक्ती

व्यक्त होणे ही नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. प्रत्येक सजीव आपापल्या पद्धतीने व्यक्त होत असतात. माणसाची व्यक्त होण्याची ऊर्मी अफाट असून त्यास पुरेसा वाव मिळायला हवा. प्रत्येकाने व्यक्त होणे, प्रत्येकास व्यक्त होऊ देणे, प्रत्येकास व्यक्त होण्यास सक्षम बनवणे हे स्वातंत्र्यातील अभिव्यक्ती तत्वाच्या मौलिकतेत अंतर्भूत असते. त्यायोगे वस्तुस्थिती, संकल्पना, समस्या व उपाय यावर सांगोपांग चर्चा होते. विविधांगी आकलन होऊन समज वाढते. नवविचार-नव-कार्यक्षेत्रांचीही त्यातून निर्मिती होते. जुन्यातील जे त्याज्य व ग्राह्य; नविनतेतील जे स्वीकाहार्य व अस्वीकाहार्य यांचीही मीमांसा होऊन योग्य ते आत्मसात केले जाते. त्यामुळे विचार व कृतींची निष्फळता कमी होऊन प्रत्येक घटकाची ऊर्जाशक्ती व वेळेचा अपव्यय न होता नेमकेपणाने कृती केली जाते. निरक्षीर-विवेकवृत्ती जोपासण्याने व्यक्ती-समाज सत्याशी-वस्तुस्थितीशी अधिक निकट व बांधील राहतात. त्यामुळे आबाल-वृद्धांनी कोणताही भेद न बाळगता व्यक्त झाले पाहिजे. व्यक्त झालेली प्रत्येक गोष्ट सार्थक असेलच असे नाही; परंतु त्यायोगे निरर्थक जे आहे ते समजेल. प्रत्येक घटकाने व्यक्त झाल्याने एकाची मते-विचार दुसऱ्यावर एकतर्फी लादली जात नाहीत. त्यामुळे वर्तन व्यवहारातील एकतर्फीपणा व त्यायोगे वृद्धिंगत होणारे परतंत्र यास पायबंद घालता येतो. व्यक्ती विविध प्रकारे व्यक्त होत असते. संकेत, शब्द, कृती अगदी निःशब्द-मौनातूनही सूचकपणे व्यक्त होता येते. तथापि व्यक्त होण्यातून जो अव्यक्ताचा आविष्कार होत असतो, तो 'स्व' अस्तित्व सिद्ध करतो. अव्यक्त व्यक्ती नैसर्गिक वर्तन करत नाही. आभासी वर्तनाने भाव-भावनांचा निचरा होत नसतो. प्रतिक्रियांचे प्रतिरूप आपणास व्यक्त झाल्याशिवाय पाहता येत नाही. साद-प्रतिसादांचे संचलन हे अव्यक्तास व्यक्त करण्यानेच होत असते. स्वअस्तित्वाचे प्रकटीकरण, संवाद साधणे व गरजापूर्तीसाठी व्यक्त होण्याची अभिजात व मूलभूत गरज ही अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे महत्त्वही अधोरेखित करते. किंबहुना अभिव्यक्ती हा स्वातंत्र्याचा गाभाच आहे. कारण त्यायोगेच इतर मूल्यांच्या जतन व पोषणाचा मार्ग खुला होतो म्हणून स्वातंत्र्यामध्ये अभिव्यक्ती हे अनमोल व अपरिहार्य तत्त्व आहे. अभिव्यक्ती

स्वातंत्र्यातील क्रमबद्ध विकसित होत असलेले तत्व आहे. त्याची वाटचाल उत्क्रांतीशी निगडित आहे.

अभिव्यक्तीचे अनेक प्रकार असून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे सर्वांना अभिव्यक्त होण्यास प्रोत्साहन व चालना हेतूपूर्वक दिली गेली पाहिजे. अभिव्यक्ती हा स्वातंत्र्यातील मूलभूत हक्क तर आहेच, शिवाय ती एक संधीही आहे; जी कलात्मकतेने व कौशल्याने यशाची विविध दालने खुली करते. परिवर्तनाच्या परिक्रमेतील ते मुख्य इंधन म्हणून कार्य करते. आधुनिक काळात अधिकाधिक प्रभावी माध्यमांचा व तंत्राचा वापर करून स्वमत, विचार, संकल्पना या सर्वदूर प्रभावीपणे व जलदगतीने पोहोचवता तर येतातच; शिवाय त्याची जनमानसांच्या जडणघडणीतील भूमिका ही मध्यवर्ती ठरत आहे. त्यामुळे प्रसारमाध्यांचा वापर हा विशिष्ट हेतू ठेवून जाणीवजागृती व प्रचार-प्रसाराच्या पद्धतीने प्रभावीपणे होत आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या मूळ अभिरूपात परिवर्तन होऊन उपयोजित प्रारूपात आधुनिक अभिव्यक्तीची बलस्थाने निर्माण होत आहेत. त्यायोगे जनमानस ढवळून तर निघत आहेच; शिवाय समाजात विविध अंगांनी परिवर्तन होत असून त्याची गतीही आश्चर्यकारक आहे. त्यामुळे अभिव्यक्ती हे फक्त स्वातंत्र्यातील मूलभूत तत्त्व राहिले नसून त्याचे उपयोगनात्मक मूल्य चढता आलेख दर्शविते.

एखादी गोष्ट जितकी मौल्यवान बनते तितके ते जपण्याचे दायित्वही वाढते. कारण त्याच्या वापराने जितकी भरीव व देदीप्यमान कार्य घडून येते, तितकेच त्याच्या नसण्याने वा गैरवापराने हानीही होत असते. म्हणून मौल्यवान गोष्टींचे जतन व संवर्धन होण्यासाठी तितकीच सुजाणताही असावी व वाढत राहावी लागते. अन्यथा, त्यातून दुष्परिणाम निरुपयोगीपणा वा निरर्थकता यांचेच प्रकटन होते. अभिव्यक्ती तत्त्वाचे अवमूल्यन दोन प्रकारे होते. एकतर त्याचा प्रत्यक्ष वापर न केल्याने त्याची क्रियाशीलता उदासीन बनते. त्याशिवाय आततायीपणे-उथळपणे त्याचा वापर केल्यानेही त्याचे अवमूल्यन होते. या दोन्ही प्रकारात अभिव्यक्तीचा परिणाम साधत नाही. तथापि ही परिणामकारकता घसरणे हे फक्त अभिव्यक्तीचे अवमूल्यन नसते तर ते पर्यायाने स्वातंत्र्याचे अवमूल्यन व पारतंत्र्याचे संवर्धन ठरते.

स्वातंत्र्यामध्ये प्रत्येक घटकास अभिव्यक्त होण्याची संधी व हक्क मिळत असताना तितक्याच प्रकारच्या विचारधाराही तयार होत असतात. भिन्न विचारप्रवाह, मतमतांतरे, वाद-संवाद, अंतर्विरोध, समज-गैरसमज यांची संमिश्रणेही तयार होत असतात. हे विविधांगी व बहुरंगी वास्तव स्वीकारण्याची

सहिष्णुता मात्र स्वातंत्र्यात असणे तितकेच अपरिहार्य व मोलाचे ठरते. स्वातंत्र्य हे सुसंवादातून अबाधित राहते. विसंवाद स्वातंत्र्यास मारक असतो. यामुळे व्यक्ती तितक्या प्रकृती व घटक तितके प्रवाह हे जरी खरे असले तरी स्वातंत्र्य हे एकमताने व एकजुटीने टिकत असते, त्यासाठी परस्पर सामंजस्य व सहकार्य असणे फार महत्वाचे असते. किंबहुना अभिव्यक्तीस जर सहिष्णुता, एकता, सामंजस्य, सौहार्द व सुसंवादाच्या सीमातून मर्यादित केले नाही तर विपर्यास निर्माण होऊन विपरित परिस्थिती ओढवते. स्वातंत्र्यास जशी सीमा आहे तशीच स्वातंत्र्याच्या प्रत्येक मूल्यासही सीमा आहे. एका विशिष्ट संहिता, संकेत व मापदंडाचे पालन झाल्याशिवाय त्यांचे सुपरिणाम साधत नाहीत. किंबहुना अतिरेकाने दुष्परिणामच अधिक संभवतात. विभिन्न मतप्रवाह असतील म्हणून माणसाने माणसाशी दुरावा राखावा, हे अभिप्रेत नसते. भिन्न समाजघटकांच्या विभिन्न आकलनाने परस्परविरोधी भूमिकेतून सामाजिक संघर्ष निर्माण व्हावा हेही अभिव्यक्तीचे उद्दिष्ट नसते. सर्वसमावेशकता हे आदर्श अभिव्यक्तीचे अभिजात रूप आहे. ही सर्वसमावेशकता अपरिहार्यपणे ग्राह्य-त्याज्य, नैतिक-अनैतिक, उपयुक्त-अनुपयुक्त अशा विविध कसोट्यांवर विवेकाने, सुजाणपणे, स्वेच्छेने, व सविनयतेने स्वीकृत हवी. सत्य-वास्तव, प्रगती-संकल्प यांच्या अंगांने ही सर्वसमावेशकता विकसित होत राहिली पाहिजे. बेतालपणे, अविचाराने, उथळपणे, अज्ञानाने, अतिरेकाने, अनुल्लेखाने, अव्यक्ततेने, बेदखलपणे अभिव्यक्तीची मूल्यहानी होते. अभिव्यक्तीस संधी व प्रोत्साहन देऊन जशी उद्युक्त करण्याची गरज आहे; तसेच त्यास मर्यादशीलतेने व शालीनतेने वापरण्याचीही गरज आहे. अभिव्यक्तीची मौलिकता जपण्याने स्वातंत्र्याचीही मौलिकता टिकून राहिल.

अभिव्यक्तीने विचार मांडता येतात, प्रश्न विचारता येतात, उत्तरे मिळवता येतात, व्यथा-विवंचनांना वाचा फुटते, जिज्ञासा शमते. स्थिती, गती, परिवर्तनही साधता येते. तथापि काही गोष्टी या एकतर्फी अभिव्यक्त होतात. त्या दुतर्फी व्यक्त न होण्यातच त्याची नैसर्गिकता व मौलिकता सामावलेली असते. ज्ञानार्जन करताना आपल्यापुढे अभिव्यक्त झालेले ज्ञान अर्जित करावे लागते, ते एकतर्फी असते. शंकांचे समाधान आपण करू शकतो. तथापि एकंदरीत ग्राहकाच्या भूमिकेत असल्याने ग्रहण एकतर्फीच होते वा हेतूपूर्वक विनयाने ते दिले-घेतले जाते. दैनंदिन व्यवहारात पुष्कळ गोष्टी अशा असतात की जिथे स्वतः अभिव्यक्त न होण्यातच आपले हित असते. अनेक क्षेत्रातील तज्ञांचे गरजेनुसार आपण त्यांच्याच अभिव्यक्तीचे स्वखुशीने पालन करत असतो. दुसऱ्याच्या अभिव्यक्तीत हेतूपूर्वक सन्मानाने ग्रहण करून आपली अभिव्यक्ती टाळल्याने बऱ्याचदा आपणास ते

लाभकारक असते. प्रत्येकवेळी जिज्ञासा शमणे व व्यथा-विवंचना मांडणे हे सयुक्तिक असतेच असे नाही. तसेच अतिरिक्त व अनावश्यक अभिव्यक्तीही त्याज्य ठरते. शेवटी अभिव्यक्तीस जशा सीमा असतात तसेच अभिव्यक्त न होण्यानेही आपण इतरांच्या अभिव्यक्तीस सकारात्मकतेने संधी देतो, जी पर्यायाने उभयतांच्या पथ्यावर पडणार असते. म्हणून स्वातंत्र्यात जरी अभिव्यक्तीचे महत्त्व अधोरेखित केले असले तरी अभिव्यक्तीची गरज व त्याच्या मर्यादाही ओळखल्या पाहिजेत. शिवाय प्रसंगानुरूप अभिव्यक्तीच्या अभावानेही चांगला परिणाम साधता येतो. म्हणून अभिव्यक्तीची स्वातंत्र्यातील मौलिकता तरी सुस्पष्ट असली तरी असीम अभिव्यक्ती तर अभिप्रेत नाहीच; शिवाय प्रत्येकवेळी स्वतःच्याच अभिव्यक्तीने न्याय व लाभ मिळतो असेही नाही. दुसऱ्याच्या अभिव्यक्तीस विशेष मूल्य देणेही लाभकारक असते, त्यामुळे अभिव्यक्तीची मौलिकता जपण्यासाठी अभिव्यक्तीस कौशल्याने, सुजाणतेने, व्यावहारिकतेने हाताळता येणे हे तितकेच महत्त्वाचे असते.

४४. भयमुक्ती

भीती म्हणजे असुरक्षिततेची भावना. प्रत्येक सजीवाला आपले जीवित संपण्याची भीती वाटत असते. प्रत्येक सजीवाचे जीवनास सर्वोच्च प्राधान्य असते. माणसातही अशी इच्छा स्वाभाविकपणे असते; परंतु माणसाने अनावश्यक भयही आपल्या आयुष्यात निर्माण केले आहे. अनेक प्रकारच्या भयाने तो ग्रस्त आहे. भय ही स्वाभाविक भावना विकृतीत रूपांतरित झाली आहे. अनेकजण भयाच्या भयाण छायेत वावरत असतात. हे भय प्रभुत्ववादातून निर्माण झालेले आहे. मानवी स्वातंत्र्य हे स्वामित्वाच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेने नेहमी दोलायमान असते. माणूस हा समाजशील प्राणी नसून तो कुटुंबवत्सल आहे. तथापि असुरक्षेच्या भावनेतून तो समाजशील बनला आहे. माणसातील संघभावना या एकत्वाचे प्रदर्शन करित असल्या तरी त्याच्या मुळाशी भयभावना आहे. भयाच्या अभावामध्ये कुटुंबसंस्थेपलीकडे एकही संस्था उभी राहिली नसती. जंगली श्वापदांपासून बचावासाठी निर्माण झालेले समूह हे नंतर मानवी समूहांतर्गत सत्तासंघर्षाने विकसित झाले. जितकी भयाची कारणे-तितके सुरक्षिततेचे उपाय. यातून संघशक्तीचा विकास झाला. परस्पर सहकार्यातून समान धागा असणाऱ्या समूहाचे हितसंबंध जोपासण्याची भावना वाढीस लागली.

रक्षणात्मक भावनेने स्थापन झालेले संघ हे आपल्या संघटित शक्तीने आक्रमक बनून छोट्या गटास वा स्वतंत्र घटकांना गिळंकृत करू पाहू लागले. संघशक्तीने जशी मोठी सत्कार्ये पार पडतात, तशीच विध्वंसकारीही. त्यामुळे संघशक्तीस मानवतावादी चेहरा देऊन तो कायम ठेवणे हे आव्हानात्मक व सातत्यपूर्ण काम बनते. शक्ती हे प्रभुत्वाचे साधन असते. शक्ती ही सापेक्ष असते. शक्तीहीनांचे शोषण करण्यासाठी तिचा वापर जसा केला जातो, तसेच त्यांना आधार देण्यासाठीही ती साहाय्यभूत ठरू शकते. जगामध्ये माणूस जर भयमुक्त झाला तर त्यास कोणत्याही संघशक्तीची आवश्यकता नाही. विविध उद्देशांसाठी अनेक संस्थांचा पाइक बनलेला माणूस भयाच्या अभावाने त्यातून मुक्त होईल.

संघच नसतील तर त्यांनी लादलेली बंधनेही नसतील. गटबाजीतून निर्माण होणाऱ्या गटसंघर्षातून माणूस मुक्त होईल.

अनेक प्रकारच्या भीतींनी मानवी जीवन ग्रासलेले आहे. जन्मापासून मरणपर्यंत तर ती पाठ सोडतच नाही; शिवाय मरणोत्तर जीवनाच्या संकल्पनेतूनही माणसास वेठीस धरले जाते. जो शक्तिमान तो आपल्याकडील शक्तिकेंद्र इतरत्र सरकेल, यासाठी चिंतेत आहे. जे शक्तिहीन आहेत, जे आपल्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करीत आहेत. शक्तीचे समान वाटप होऊ शकत नाही. केले तरी क्षमतेच्या आधारावर पुन्हा त्याचे धुवीकरण अटळ असते. म्हणून सामर्थ्यास विधायक रूप देणे हेच हितावह ठरते. सामर्थ्याचा भयमुक्त व बंधनमुक्त जीवनासाठी वापर करणे हेच श्रेयस्कर ठरते.

आपल्या सभोवती व जगभरातही अनेक चुकीच्या गोष्टी सन्मानाने स्थापित झालेल्या आपण पाहतो. चुकीच्या असूनही त्याविरुद्ध 'ब्र' काढण्याची हिंमत इतरांमध्ये नसते वा तसे करणाऱ्यांना धडा शिकविण्याची यंत्रणाही प्रस्थापितांनी तयार केलेली असते. प्रस्थापितांना आपली चिकित्सा इतरांनी करणे हे रूचत नाही. त्यामुळे अर्धसत्य वा असत्यही दिमाखात मिरवत असते. जे सत्यवादी असतात ते चिकित्सेस घाबरत तर नाहीत शिवाय त्यास प्रोत्साहन देऊन आढळलेल्या चुकींना स्वीकारून दुरुस्ती करतात. असत्य हे उजळमाथ्याने चिकित्सा करू देत नाही. ते चिकित्सकासच दोषी ठरवून त्यास नेस्तनाबूत करण्याचा प्रयत्न होतो. स्वातंत्र्याच्या शिपायांना निर्भयपणे भयविरुद्ध लढण्यास सिद्ध झाले पाहिजे. स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष-त्याग हा अपरिहार्य असतो; परंतु तीच स्वातंत्र्याची किंमतही असते. ती मोजल्याशिवाय स्वातंत्र्य प्राप्त होत नाही.

निर्भय झालेले निर्ढावतात. मोकाटपणे मनमानी व बळजबरी करतात. त्यांच्या या अशा दुष्प्रवृत्तीने सरळमार्गी लोक भयग्रस्त होतात. सामर्थ्यापुढे मान झुकविण्याची जगाची रीत आहे. दुर्बलांची मानही ताठ असण्याची खरी गरज आहे. माणसाची निर्भयता त्यास निश्चित जीवन देते. आपल्या निर्भयतेने व शक्ती संचयाने दुसऱ्याच्या जीवनात भीती व दुर्बलता निर्माण होऊ नये. त्यांच्या स्वस्थ, निर्भय व निश्चित जगण्यात बाधा येऊ नये याची दक्षता घ्यावी. सुखी-समाधानी जगण्याचा हक्क प्रत्येकास असतो. प्रत्येकास स्वतंत्रपणे जगता यावे यासाठी स्वतः भयमुक्त होणे व दुसऱ्यास भयमुक्त ठेवणे यामुळे स्वातंत्र्याच्या सीमा रुंदावतात.

समस्या माणसास चिंतन करायला लावतात. परंतु जेव्हा समस्या दीर्घकाळ असते व गंभीर बनते तेव्हा भय उत्पन्न होते. कुवतीपलीकडील प्रश्न सोडविण्याचे आव्हान हे चिंता निर्माण करतात. चिंता ही भयास उत्पन्न करते. माणूस नेहमीच

समस्याग्रस्त असतो. काही समस्या नेहमीच त्याची पाठ सोडत नाहीत. त्यातून तो नेहमी चिंता व भयाच्या सावटाखाली जगतो. सामान्यपणे जो माणूस समस्या चांगल्याप्रकारे सोडवितो तो शहाणा मानला जातो. ज्याच्या जीवनात कमी समस्या तो सुखी मानला जातो. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षाही समस्यांच्या सोडवणुकीतूनच घेतली जाते. जो समस्येवर मात करण्यास सक्षम असतो; तो व्यवहारकुशल व पराक्रमी मानला जातो. समस्या या चिंता उत्पन्न करतात. सततच्या चिंतेने भय उत्पन्न होते. परंतु समस्यामुक्त वा चिंतामुक्त जीवन हे खऱ्या अर्थाने निरामय व उच्च दर्जाचे असते. ज्या माणसाचे आयुष्य चिंतेने नव्हे तर चिंतनाने भारलेले असते तो नवनिर्मितीचा स्वानंद प्राप्त करतो. ज्या कुटुंबात समाजात नवनिर्मितीस प्राधान्य दिले जाते, तो समाज चिंतामुक्त होतो.

माणसास माणसापासून संरक्षणाची यंत्रणा ठेवावी लागावी यामध्ये माणसाचे नैतिक अधःपतन आहे. माणूस जेव्हा माणसापासून भयमुक्त होईल तेव्हा त्याचे समूह हे फक्त कार्यात्मक असतील. त्यातून नवनिर्मितीची आणखी नवी क्षितिजे गाठता येतील. ज्यांची स्वातंत्र्यावरील अतिक्रमणाची क्षमता जास्त त्यास वाकून नमस्कार करून त्यांच्या कृपेने वा अभयदानाने आपले अस्तित्व सांभाळण्याची प्रथा पूर्वापार व आजही चालत आलेली आहे. जगातील महान मानवतावादी योद्ध्यांचे नेतृत्व ही मोठ्या पारतंत्र्यातूनच उदयास आलेले आहे.

भयमुक्त जीवनात स्वातंत्र्याचा मुक्त श्वास आहे. स्वातंत्र्यात स्वाभिमानाने जगण्याचा हक्क फक्त शक्तिमानांनाच नव्हे तर प्रत्येकालाच आहे. जो भयभीत आहे त्यास भयमुक्त करून स्वातंत्र्याच्या परिघात आणणे व जे सत्ता आणि संपत्ती इ. शक्तीने मातलेले आहेत त्यांच्या अतिक्रमणास रोखणे; सर्वांस मानवतेच्या कक्षेत जगू देणे अशी व्यवस्थाच सुव्यवस्था असते. सुव्यवस्था हे स्वातंत्र्याचे भूषण आहे.

४५. प्रसारमाध्यमे

स्वातंत्र्याची आदिम संकल्पना व आधुनिक संकल्पना यामध्ये मन्वंतर आहे. हजारो वर्षांपूर्वी जेव्हा मानव अश्मयुगात राहात होता, तेव्हा वा तत्पूर्वीही तो अनिर्बंध-मुक्त असे जीवन कंठित होता. आज जंगली श्वापदे ज्याप्रमाणे मुक्त मोकट असतात, त्याप्रमाणे तोही मोकट होता. त्याच्यावर कशाचे बंधन नव्हते, त्यामुळे त्यास आपण स्वतंत्र मानव म्हणू शकतो. वास्तविक तोच खरा स्वतंत्र मानव होता. मात्र हे विधान स्वातंत्र्याच्या आदिम संकल्पनेशी सुसंगत ठरते. आधुनिक स्वातंत्र्य बंधमुक्त नसते तर बंधयुक्त असते. आदिम स्वातंत्र्याची संकल्पना ही निश्चितच उद्धारक नव्हती तर जडवादी होती. त्याच्या संगतीत आजही माणूस पशुवत मुक्त-मोकट राहिला असता. त्याने परस्पर सहकार्याचे जे बंधन स्वतःभोवती बांधायला सुरुवात केली, तशी त्याची प्रगती होत गेली. त्यातून अनेक सामाजिक संस्था व व्यवस्था उदयास आल्या. या संस्थांच्या अस्तित्वाबरोबरच आणखी जटिल आचारसंहिताही निर्माण झाल्या. त्याद्वारे मानवी जीवनाचा पद्धतशीर विकास होऊ लागला. म्हणजे विकासाच्या चाकांना अनिर्बंधतेमुळे नव्हे परस्परबंधनातून गती आली. मात्र काही बंधने साधक ठरण्याऐवजी बाधकही ठरू लागली. काही कालबाह्य झाली. त्यामुळे नवीनतेच्या स्वीकारासाठीची गरज समाजसुधारणांतून सतत प्रतिपादित होत राहिली. जुन्या, अनुपयुक्त व त्याज्य बंधनांपासून सुटकेची गरजही वाढू लागली. विकासाची गती जशी वाढायला लागली, तसे जुन्या-नव्याच्या संघर्षाबरोबरच संमिश्र संकल्पनांची सरमिसळ गतीने होऊ लागली. या संमिश्रणामध्ये जुन्यातील काही त्यागले जाऊ लागते, तसेच नव्यातीलही काही गोष्टींकडे दुर्लक्ष होत राहते. तथापि परिवर्तन हे असेच घडत असते.

स्वातंत्र्याच्या आधुनिक संकल्पनेची अंमलबजावणी होत असताना वा त्याची पायमल्ली होऊ नये याची खबरदारी घेत असताना काही आचारसंहितांचे, संकेतांचे पालन हे अपरिहार्य ठरते. त्याशिवाय स्वातंत्र्याची गरिमा राखली जात नाही. आज प्रसारमाध्यमे ही व्यवस्थेचा स्तंभ असण्याबरोबरच स्वातंत्र्याच्या रक्षकाची

भूमिकाही बजावत आहेत. प्रचार, प्रसाराची माध्यमे ही हल्ली सर्व क्षेत्रांत प्रभावी भूमिका पार पाडत आहेत. ज्ञान, माहिती, मनोरंजन यासोबतच हक्कांची जाणीव, कर्तव्याचे भान याबरोबरच वर्तमानाचे वास्तव व भविष्याचा वेध घेण्यासही ती दिशादर्शक ठरत आहेत. माध्यमांची सहजसुलभता मानवी घडामोडींचा तात्काळ व अचूक वेध घेत आहेत. स्थानिक ते जागतिक घडामोडींशी सामान्य माणूस प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे जोडला जात आहे, ही जमेची बाजू आहे. माध्यमांच्या अशा विस्तीर्ण व दूरगामी प्रभावाचा परिणाम लक्षात घेता माध्यमांनीही आपले प्रयोजन लक्षात घेतले पाहिजे. असीम शक्तीचे हस्तांतरण माध्यमांकडे होत असताना त्या शक्तीचे नियमनही होणे गरजेचे असते. त्या शक्तीस अधिकाधिक मानवताभिमुख बनविण्याचे दायित्व माध्यमांनी निभावले पाहिजे. विश्वासार्हता, वास्तवता, संवेदनशीलता, विवेक, तत्परता, मूल्यात्मकता, व्यावहारिकता जपण्याची गरज माध्यमांना अधिकच असते. वस्तुस्थिती जनमानसासमोर मांडणे, प्रत्येक घडामोडीस वास्तव मूल्यानुसार महत्वांश देणे, मानवी हक्कांचे रक्षण करणे, कर्तव्याची जाणीव देणे, अन्यायास वाचा फोडणे, ज्ञानात भर घालणे, समाजव्यवस्था मजबूत करणे, निखळ मनोरंजन करणे, निरक्षीर विवेक ठेवून प्राधान्य देणे, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, शांती व सौहार्द यास खतपाणी घालत राहणे आदी जबाबदाऱ्या माध्यमांनी तटस्थपणे, प्रामाणिकपणे व निष्ठेने पार पाडल्या पाहिजेत. जनवाणी बनून जनहीत साधते व समाज-व्यवस्थेतील दुवा बनले पाहिजे.

स्वातंत्र्यामध्ये हक्क व कर्तव्यांची जाणीव करून देणे व त्यांचा अंमल होणे हे तर अभिप्रेत आहेच; शिवाय हक्क व कर्तव्यापलीकडे जाऊनही काही सर्वहितकारक- सकारात्मक घडवून आणता येत असेल तर त्यासही प्राधान्य दिले पाहिजे. विविध भेदविरहित शुद्ध मानवतावादी जे समूहात्मक व वैयक्तिक उपक्रम काही सेवाभावी घटक करत असतात, त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन गौरव करणे, प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या पाठीशी राहणे, विधायक नवसंकल्पास बळ देणे, दिशादर्शक भूमिका पार पाडणे अशा भूमिकेतून स्वातंत्र्याच्या व मानवतेच्याही कक्षा रुंदावण्याचा वसा माध्यमांनी घेतला पाहिजे. स्वातंत्र्याची अंमलबजावणी करत असताना समता, बंधुता, शांती व सौहार्दमय वातावरणनिर्मिती होत राहिली पाहिजे. स्वातंत्र्य हे कधीही पूर्ण रूपात असत नाही. ते विकसनशिल आहे. मात्र त्याचा पूर्णांश वाढत राहिल याची दक्षता सर्वांनीच घेणे गरजेचे असते. समाजव्यवस्था वा राज्यव्यवस्था कोणतीही असो, स्वातंत्र्याची मौलीकता मानवतेने निर्धारित होत असते. असंख्य जीवनक्षेत्रातून जगण्याच्या अनंत आशा

आपणास जिवंत ठेवायच्या असतात. त्यासाठी जीवनाच्या दैनंदिनी पलीकडचेही काहीतरी सकारात्मक घडले पाहिजे, असा प्रयत्न हवा.

माध्यमांनी चुकीची भूमिका घेतल्याने, नको त्या गोष्टींना महत्त्व दिल्याने उपयुक्त गोष्टीची दखल न घेतल्याने, छोट्या मुद्यावर विविध कृत्रिम थर चढवून मोठे बनवल्याने, मोठ्या गोष्टीस कमी व्याप्ती दिल्याने, अनिष्ट गोष्टींचा प्रसार केल्याने, अवास्तव, रोचक व रंजकतेच्या मागे लागून वास्तवास, शांततेस व सौहार्दास बाधा आणल्याची कित्येक उदाहरणे नित्य घडत असतात की जे घातक आहे. माध्यमांनाही पुरेसे स्वातंत्र्य असणे हा त्यांचा हक्क आहे. शिवाय त्यांचा हा हक्क जनकल्याणासाठीच त्यांना बहाल केलेला आहे. मात्र त्यातून विपरित अशा दुष्प्रचार-अपप्रसाराने जर का मानवतेची हानी होत असेल तर मात्र त्यास कुठेतरी दंडकही हवा. स्वातंत्र्य हे संहितेशिवाय असत नाही. स्वातंत्र्याची आधुनिक संकल्पना ही संहितेसहच दररोज नव्या रूपात समोर येत असते. स्वातंत्र्याच्या नित्य नव्या चेहऱ्यास आकारहीन निश्चितच ठेवता येणार नाही. त्याची व्याप्ती व मर्यादांच्या सीमारेषा या नेहमीच आखल्या गेल्या पाहिजेत. त्या नित्य पुसल्याही गेल्या पाहिजेत, परंतु स्वातंत्र्य हे असीम असत नाही. त्याच्या सीमा या ओळखल्याच पाहिजेत. माध्यम ही एक मोठी शक्ती आहे. कोणत्याही शक्तीस मंगल-अमंगलाचा भेद करता येत नाही. ती शक्ती धारण करणाराच तो विवेक बाळगून त्यास सत्कारणी लावू शकतो. प्रसार माध्यमांनी आपली भूमिका आधी सुस्पष्टपणे समजावून घेतली किंबहुना ती न विसरता निष्ठेने निभावली तर स्वातंत्र्याचा मार्ग हा निश्चितच राजमार्ग बनेल.

४६. संकोच

संकोच ही हिमनगाप्रमाणे दर्शन देणारी वृत्ती आहे. तिचा बराचसा भाग अंतर्यामी असतो. इच्छित कृती करण्याच्या आड स्वतःची वा दुसऱ्याची प्रतिष्ठा आड आणणे म्हणजे संकोच करणे. संकोच हे लाज, भीती, विनय यांचे संयुक्तपणे प्रतिनिधित्व करते. अर्थात ज्या व्यक्तीकडे हे गुण असतात, त्या व्यक्ती संकोची असतात. हे तीनही गुण बरे की वाईट हे प्रासंगिक असते. परिस्थितीसापेक्ष त्यांचे महत्त्व हे कमी-अधिक होत असते. या गुणांचा प्रासंगिक व समयोचित वापर श्रेयस्कर ठरतो. मात्र या गुणांच्या अनाटायी व अतिरिक्त धारणेने अवसानघातही होता. माणसामध्ये निश्चितपणे संकोच हा गुण असावा; मात्र त्याच्या वापराचे औचित्य मात्र उमजले पाहिजे. संकोचीवृत्तीचा अतिरिक्त वापर हा आपल्याला स्वातंत्र्याच्या लाभापासून वंचित ठेवतो. व्यावहारिक जीवनात सुस्पष्टतेबरोबरच समयोचित कृतिलाही तितकेच महत्त्व आहे. बऱ्याचदा पोटातील शब्द ओठात येण्याचा प्रयत्न करत असतात; परंतु संकोची प्रवृत्तीमुळे बोलता येत नाही. वाच्यता न झाल्यामुळे आपणास आपली इच्छा नसतानाही गृहीत धरले जाते; तसेच काही प्रसंगांतून इच्छा असतानाही आपल्याला डावलले जाते. बऱ्याचदा आपण चुकीच्या गोष्टींना संकोचामुळे विरोध करू शकत नाही. तर योग्य गोष्टींचे समयोचित समर्थन करू शकत नाही. त्यामुळे आपले बळ हे निर्बल व निष्क्रिय बनते. त्यामुळे जे अनपेक्षित विपरित घडते, ते आपणास पश्चाताप देणारे असते. वास्तविक नको तितका संकोच बाळगण्याने आपणच आपल्या स्वातंत्र्याचा उपमर्द करतो. स्वातंत्र्याच्या अंमलबजावणीत स्वतः आपलाच मोठा अडथळा होऊन बसतो. स्वातंत्र्याची निर्मिती, रक्षण व जोपासनेसाठी आपले नैतिक सामर्थ्य त्यामागे उभे करावे लागते. तसेच काहीवेळा नैतिकता असूनही धारिष्ट्य नसते. त्यामुळे आपण आपल्या स्वातंत्र्याचा संकोच करतो. शिवाय दुसऱ्यास आपल्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करण्यास मूकसंमतीही देतो. त्यामुळे एकंदर कार्यहानी

होते. नैतिकतेबरोबरच शरीर-मानस तयारीही स्वातंत्र्याच्या लाभासाठी अत्यावश्यक असते. केवळ संकोचापोटी सर्व काही कळत-वळत असूनही आपण मूग गिळून गप्प बसतो, ही बाब वरकरणी क्षुल्लक वाटत असली तरी आपले खच्चीकरण करणारी असते. एकतर तत्कालीन प्रसंगांतील आपल्या भूमिकेचे महत्त्व आपण कमी करून आपली भूमिका आपण खालावतो. शिवाय संकोचाच्या अभावातून निःसंकोचपणे आणखी चार कामे करण्याची संभावित उमेदही या संकोचीप्रवृत्तीने संपुष्टात येते. स्वतःची बाजू मांडता न येण्याचे प्रमुख कारण आपण प्रतिपक्षाच्या व एकंदरीत परिस्थितीच्या दबावाखाली येतो हे आहे. ज्या-त्यावेळी ज्याचे त्याचे माप ज्याच्या त्याच्या पदरात घालू शकत नाही. असे होण्याने दुसऱ्याच्या कार्यातील अडसर दूर होतो. ते कार्य उपयुक्त वा अनुपयुक्त याची तमा न राहता पुढे चालत राहते. मात्र जेव्हा अनुपयुक्त कार्य पुढे रेटले जाते, तेव्हा ते घातक रूप धारण करते. तसेच उपयुक्त कामांची उपयुक्तताही आपल्या संकोचीपणामुळे वाढत नाही. त्यामुळे एकंदरीत संकोचीप्रवृत्तीही कचखाऊ ठरते.

मात्र प्रत्येक बाबतीत संकोचीप्रवृत्ती आपले भक्षण करते असे नाही. काहीवेळा ती आपले रक्षणही करते. वाईट कामे करण्याची आपणास लाज वाटावी, दुष्कृत्यांची भीती असावी. आदरपात्र व्यक्तीचा अविनय करू नये. अशा प्रकारे लाज, भीती, विनयातून जी संकोचीप्रवृत्ती जोपासली जाते, त्यातून आपण बरेच काही राखत असतो. दुसऱ्याची प्रतिष्ठा राखत असतो; शिवाय आपली प्रतिष्ठाही वाढवित असतो. म्हणून संकोची वृत्ती ही पूर्णतः त्याज्य नाही. संकोचीपणा हाही अत्यावश्यक गुण आहे. कारण माणसाने लाज सोडली, भीती मोडली व अविनय धारण केला तर तो कोणतीही कृती निःसंकोचपणे करू लागेल. एखादा गंभीर गुन्हाही तो अगदी थंड डोक्याने करून मोकळा होईल. शिवाय आपण जे केला तो गुन्हा नाही असेही तो निर्भिडपणे सांगेल. शिवाय ज्यांचा अर्थाअर्थी घटनेशी काहीही संबंध नाही, त्यांनाही तो त्यामध्ये गुंतवेल. निःसंकोची वृत्ती अशा प्रकारे अनिर्बंध स्वैर, मनमानीस खतपाणी घालते. नको तिथे काहीही अनावश्यक कृती स्थळकाळाचे भान न ठेवता बिनबोभाटपणे करावयास जर संकोच वाटत नसेल तर नितिमत्ता खालावेल. शरीर-मानस विकृती निर्माण होतील. आपण आपल्या स्वातंत्र्याच्या सीमा ओलांडू व दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करून त्यांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच करू. म्हणून प्रत्येक गोष्टीत निःसंकोचपणाही घातक ठरतो.

तथापि, प्रत्येक वेळी निःसंकोचपणा घातकी असतो असे नाही. वेळीच

प्रतिक्रिया-प्रतिसाद दिल्याने जे बिघडत असते, ते घडून जाते. आपण स्वदोषापासून बचावतो. प्रायश्चित्त-पश्चातापाची वेळ येत नाही. वेळप्रसंगानुरूप सर्व काही केल्याने सर्व काही साधताही येते. त्यामुळे स्व-पर स्वातंत्र्याच्या हक्कांचेही रक्षण होते.

वस्तुतः संकोचीवृत्ती व निःसंकोचीपणा या दोन्ही गोष्टींची आवश्यकता आपणास असते. त्यांच्या वेळप्रसंगानुसार नेमक्या वापरातच त्यांची यथार्थता असते. त्यासाठी या दोन्ही प्रवृत्तींच्या उपयोजनाचे तारतम्य मात्र बाळगावयास हवे. काहीवेळा संकोचीपणा हा ढालीसारखे रक्षणाचे काम करतो व आपण बचावतो तर निःसंकोचीपणाने तलवारीसारखा प्रतिहल्ला करून आपण दुष्प्रवृत्तीस चित करू शकतो. काही वेळा आपला संकोच आपल्याला आत्मघातास कारणीभूत ठरतो. तसेच निःसंकोचीपणाही आपणास अपयशाच्या गर्तेत घेऊन जातो. मुळात दोष या दोन्ही प्रवृत्तीत नाहीत; ते आपल्या स्वभावात आहेत. आपल्या निर्णयक्षमतेत व क्रियाशीलतेत त्रुटी असतात. म्हणून या प्रवृत्तींचा अतिरिक्त वा अनावश्यक वापर होतो. मात्र त्यामुळे आपण स्वातंत्र्यास बाधा आणतो. स्वातंत्र्य मग ते आपले असो वा दुसऱ्याचे; त्याची बूज राखली पाहिजे. त्याची व्याप्ती व खोली वाढवली पाहिजे. मात्र त्यासाठी संकोचीवृत्ती ही अनुकूल व प्रतिकूल ठरू शकते. संकोचीवृत्तीस अनुकूल व सकारात्मतेने वापरून स्वातंत्र्याची गरिमा वाढवली पाहिजे.

४७. शहीदत्व

मनुष्य हा समूहाने राहणारा प्राणी तर आहेच; परंतु तो अतिशय जटिल आंतरक्रिया असणारा तो सामाजिक प्राणी आहे. त्याचे जीवन हे परस्पर आदान-प्रदानाच्या व्यवहारावर समृद्ध होत आहे. आचार-विचारांचा प्रचार-प्रसार हा या माध्यमातून होत असतो. अनेक तत्त्वे यातून निपजतात. बरीच मूल्येही जोपासली जातात. शांततामय सहजीवनाच्या पार्श्वभूमीवर हे सर्व घडत असते. हे सहजीवन मूलतः बांधील आहे. मानवी समाजाची संरचनाच बंधनाच्या आधारावर रचली गेलेली आहे. त्यामुळे समूहाने राहणारा प्राणी इतकेच अल्पसाम्य इतर प्राणी जे समूहात राहतात त्यांच्याशी आहे. बाकी सर्व जे सामुदायिक जीवन माणसाचे आहे, ते सामूहिक विकासाची प्रक्रिया आहे.

परस्पर बंधनात राहण्यात एक प्रकारची प्रतिष्ठा व शान आहे. गरजेतून याचा विकास होत आला आहे. त्यामुळे मानवी स्वातंत्र्याची संकल्पना ही पूर्णपणे बंधमुक्त नाही, ती सबंधन आहे. पशु-पक्षी यांच्या स्वातंत्र्याची खुमारी मानवी स्वातंत्र्यास नाही. त्यांचे जीवन हे मुक्त आहे. ते मोकाटपणे इतस्ततः उधळते. मानवी स्वातंत्र्यास ध्येय व दिशा आहे. ते विकसनशील आहे. ते चौफेर असले तरी मोकाट नाही. माणूस एकतर बंधन स्वीकारतो किंवा बांधिलकी राखतो. बंधन व बांधिलकीशिवाय माणूस हा माणसात राहात नाही. अशा माणसास पशुचीच उपमा दिली जाते. माणसाने बंधमुक्त राहू नये असा संकेत आहे. अन्यथा बऱ्याच गोष्टी बिघडतात. म्हणून सर्व काही असून सुद्धा काहीजण कशाच्या तरी बंधनात राहाणे पसंत करतात. अर्थात ते स्वेच्छेने निवडलेले बंधन असते. लादलेले बंधन हे वेदनादायी असते. माणूस स्वेच्छेने हजार बंधनात राहतो. परंतु लादल्या गेलेल्या एकाही बंधनात तो राहू इच्छित नाही. बंधनात राहण्यास प्रवृत्त करून बंधनात ठेवता येते; परंतु बंधन पाळण्याचा दुराग्रह त्यास आवडत नाही. माणसास बंधमुक्त नव्हे तर स्वेच्छेने बंधयुक्त स्वातंत्र्य हवे असते. त्याची किंमतही आपणच चुकवली पाहिजे. इतर कुणी येऊन आपले भविष्य घडवितील ही अपेक्षा फोल

आहे. इतरजण तुम्हास मदतीचा हात देऊ शकतील परंतु पाय मात्र तुमचेच असावे लागतात. तसेच बाह्य मदत ही केव्हाही थांबू शकते. त्यावर आपला हक्क नसतो, ती सहानुभूती असते. केव्हाही एखाद्या कारणास्तव ती संपुष्टात येऊ शकते. म्हणून मदत घेणे-करणे हा तात्पुरता पर्याय असला तरी तो कायमस्वरूपी तोडगा असू शकत नाही. स्वावलंबी माणूस प्रसंगी सर्व प्रकारची बंधने व सत्ता झुगारू शकतो. त्याची मान ही सदैव ताठ असते. ती दुसऱ्याच्या इच्छेने नव्हे तर स्वतःच्याच इच्छेने झुकते. स्वेच्छा नसूनही ती झुकवावी लागत नाही. स्वावलंबनातील आत्मसन्मान हा त्यागातून आलेला असतो. त्यामुळे विधाता वा भाग्यविधाता या संकल्पनेची त्यास प्रतिक्षा नसते. किंबहुना अशा संकल्पनाही आपसूकच त्यास पूरक बनतात. त्यासाठी प्रतिक्षेची तिष्ठता करावी लागत नाही. परावलंबी माणसे ही दुसऱ्याचा आधार शोधत असतात. अनेक मूर्त-अमूर्त गोष्टींना ते आधार बनवत असतात; कारण त्यांनी स्वतःचाच आधार घेतलेला नसतो. त्यामुळे परतंत्र मानण्याशिवाय गत्यंतर नसते. कुणाच्या तरी कृपेची सदैव प्रतिक्षा असते. त्यामुळे कृपा मिळाली तर ठीक अन्यथा अवकृपेसही सामोरे जावे लागते. तेव्हा इतर घटकांना दूषणे देऊन प्रतिपूरण करण्याचा प्रयत्न होतो. मात्र जे काही घडते त्यास स्वतःस जबाबदार धरणे हेच व्यवहार्य असते. दोष घ्यायचाच असेल तर तो प्रथम स्वतःसच द्यावा, श्रेय घ्यायचे असेल तरीही आपल्या कामाचेच घ्यावे, दुसऱ्याच्या कामाचे नव्हे. स्वार्थी असावे, स्वार्थी असू नये. स्वतःचा जीवनालंब स्वतः करावा व दुसऱ्यास त्याचा त्याला करू द्यावा. वेळप्रसंगी मदतीचा हात द्यावा परंतु कुणास परावलंबी बनवू नये व कुणी तसे बनूही नये. स्वावलंबनाच्या जोपासनेने आपल्या स्वाभिमानाचा विकास तर होतोच, सोबत स्वानुभवाने जे ज्ञान मिळते ते अनेक पुस्तके वाचूनही मिळत नाही. आपल्या जीवनास व विचारांस एक स्थैर्य व प्रणाली प्राप्त होते. ज्यायोगे दृढ आत्मविश्वासाने आपली प्रत्येक कृती घडते. आपले मनोरथ आपण पूर्ण करू शकतो. परतंत्रातील सोन्याच्या पिंजऱ्यापेक्षा स्वातंत्र्यातील गवतकाडीचे घरटे लाखमोलाचे असते. त्याची अनुभूती स्वावलंबनच आपल्याला देऊ शकते. गुदमरलेल्या श्वासापेक्षा मोकळे दीर्घश्वसन हितकारक असते.

स्वातंत्र्याचा लढा हा अनैच्छिक जोखडातून मुक्त होण्यासाठी केलेला ऐच्छिक संघर्ष असतो. परकेपणाची भावना ही अशा संघर्षास कारणीभूत असते. आपलेपणातून कष्टप्रद गोष्टीही सुसह्य वाटतात तर परकेपणातून छोट्याशा गोष्टीही

संतापजनक ठरतात. आप-पर या भेदातून आपण बरेच इष्टानिष्ठ स्वीकारले व नाकारलेही आहे. एकीकडे कस लावून कीस काढला जातो तर दुसरीकडे डोळे झाकून सर्व स्वीकारले जाते. आप-पर भेद हा परतंत्रेस मुख्य कारणीभूत घटक ठरतो. वर्चस्ववादाचा संघर्ष हा त्यातूनच निर्माण होतो. माणसास स्वतःच्या वा स्वगटाच्या स्वातंत्र्यावर, हक्क व अधिकारांवर गदा नको असते. त्याचवेळी तो दुसरे आपल्या अंकित असावेत अशी मनिषा बाळगतो. व्यक्तिगत व सामाजिक पातळीवर हाच संघर्ष सुरू असतो. ज्यातून अधिकार व शक्ती प्राप्त होते, अशी सर्व क्षेत्रे पादाक्रांत करण्यासाठी जीवघेणी स्पर्धा सुरू असते. त्याकडे इतरांचेही डोळे लागून राहिलेले असतात. आपल्याकडे विशेष शक्ती; मग ती पदाच्या, प्रतिष्ठेच्या, धनाच्या वा अन्य कोणत्याही कारणाने असो, ती असली पाहिजे अशी बहुतांशी भावना असते. त्यायोगे त्यास ऐश्वर्य, मान, मरातब मिळवायचे असते. दुसऱ्याकडील जास्तीत जास्त साधने आपल्या अंकित कशी येतील यासाठी डाव-प्रतिडाव लढविले जातात. त्यासाठी शक्तिप्रदर्शन करून दबदबा निर्माण केला जातो. त्यातून शक्तिहरण झालेले शक्तिवानास शरण जातात. तिथे आपले आचार-विचार स्वातंत्र्य गहाण ठेवतात. शरीरासोबत मानसिक गुलामीही जेव्हा स्वीकृत होते, तेव्हा स्वातंत्र्य संघर्षाचा प्रश्न उरत नाही. जे स्वीकारलेलेच असते, त्यास विरोधाचा प्रश्नच नसतो.

तथापि यातील मर्म व भेद काही जाणकार ओळखतात. काहीजण देहाने परतंत्र असले तरी वृत्तीने स्वतंत्र असतात; कारण स्वातंत्र्याची बीजे जी जाणकारांनी फेकलेली असतात, त्यातील काही अशा स्वतंत्र वृत्तीच्या मनोभूमीत लगेच रुजतात. ऊर्ध्वदिशेने ती सतत झेपावण्याचा प्रयत्न करीत असतात. आपल्या वैयक्तिक शक्तीची मर्यादा लक्षात घेऊन ते शक्तीचे संघटन समुदाय बनवून करत असतात. प्रबोधनाच्या अंगाने आधी नैतिक व हळूहळू कृतियुक्त सहभागाने पाठिंबा मिळू लागतो. त्यातून संघर्षाची लढाई सुरू होते. त्यासाठी पडेल ते कष्ट व अशक्यप्राय त्याग करण्याची मानसिकताही तयार होते. कारण समान ध्येयाने प्रेरित होऊन संघर्ष सुरू असतो. ती सर्वांचीच गरज असते. संघर्षातून स्वातंत्र्य ही सुळावरची पोळी असते. त्यासाठी अनेक गोष्टींचा त्याग करावा लागतो. प्रसंगी बलिदानही करावे लागते. अल्प वा दीर्घ काळानंतर काहीवेळा तहहयातीत तर अनेकदा पिढ्यान्पिढ्या संघर्षानंतर हा लढा संपतो. स्वातंत्र्याचा लढा ही सुधारणेची चळवळ असते. ती विविध अंगाने प्राप्त होत जाते. मात्र काहीना

त्यासाठी अपरिमित खस्ता खाव्या लागतात. स्वातंत्र्याच्या ध्येयप्राप्तीनंतर त्याची फळेही जास्त करून स्वातंत्र्यात जन्मास आलेल्यांनाच चाखावयास मिळतात. त्यांना स्वातंत्र्याच्या स्वाभिमानासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाच्या वेदनांची जाणीव नसते. मात्र ते आपल्या हक्क व अधिकाराबाबत जागरूक असतात. हे नैसर्गिकही आहे. तथापि, स्वातंत्र्याच्या उद्गात्यांना, ज्यांनी आपले जीवन पणास लावले व प्रसंगी प्राणार्पणही केले त्यांना विसरणे हे कृतघ्नपणाचे ठरते. कारण आपल्या हयातीत आपणास याची फळे भोगता येणार नाहीत; परंतु पुढील पिढ्यांच्या भल्यासाठी व दुष्टप्रवृत्तींचे निर्दालन करण्यासाठी त्यांचा लढा असतो. त्यामुळे आपण कृतज्ञतेने अशा त्यार्गींचा जीवनमहिमा वारंवार गायला पाहिजे. वास्तविक स्वातंत्र्याचे शिल्पकार तेच असतात; त्यांच्या शिल्पकलेनेच आपणास त्या स्वातंत्र्यमूर्तीचे सुंदर दर्शन घडत असते. एकतर कृतज्ञतेसाठी तसेच स्वातंत्र्यावर वारंवार होणाऱ्या आक्रमणांना रोखण्यासाठी त्यांचे जीवन आपणास प्रेरणादायी ठरत असते. त्यामुळे त्यांच्या पवित्र स्मृतींना उजाळा देणे हे आपले कर्तव्य ठरते. या कर्तव्यातूनच हक्क व पवित्र स्मृतींना उजाळा देणे हे आपले कर्तव्य ठरते. या बांधिलकीतूनच हक्क व अधिकारासोबतच कर्तव्याचे भानही कायम राहते.

स्वातंत्र्यातून शक्तीचे केंद्रीकरण नव्हे तर विकेंद्रीकरणाची अपेक्षा असते. एक दुष्टचक्र संपून दुसऱ्या दुष्टचक्रात अडकणे हा स्वातंत्र्यप्राप्ती मागचा हेतू नसतो. प्रस्थापितास हटविण्यामागे स्वतःस व स्वगटास विराजमान करून शक्तिकेंद्र बदलण्याचा हेतू नसतो तर स्वातंत्र्याच्या माध्यमातून विविध दुर्बल घटकांना सशक्त करणे हा हेतू असतो.

४८. शुचिर्भूतता

शुचिर्भूतता ही स्वातंत्र्याच्या आरोग्याची गुरुकिल्ली आहे. शुचिर्भूतता ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. सावधपणे, कटाक्षाने व समयबद्धरित्या त्याचे पालन केल्याने स्वातंत्र्याची निकोपता जोपासली जाऊन त्याच्या सदृढतेची पाळेमुळे खोलवर रुजतात, अप्रवृत्ती न बाळगता, त्यास थारा न देता व त्यास प्रतिबंध करून शुचिर्भूतता पाळली जाते. चालायचे, जाऊ द्या, ठीक आहे, किरकोळ आहे, दुर्लक्ष करा, बघू नंतर, होईल काहीतरी असे अनेक होकारार्थी श्रेे मारून आपण नकारात्मक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करतो. त्यामुळे अनेक वाईट गोष्टी-रिवाज आपण कायम राखतो, त्यास खतपाणी घालतो. त्यायोगे महाकाय विषवल्ली जोपासतो. त्याचा सहवास मग अपरिहार्य बनतो व जीवन असह्य बनते. आज जिथे ज्ञान, मनोरंजन, संधी, सेवा, निर्मितीची क्षेत्रे झपाट्याने विकसित होत आहेत, त्याबरोबरच अनेक दुष्प्रवृत्ती त्यामध्ये ठाण मांडून बसत आहेत. सामान्य माणसाची तडजोडीने जीवन जगण्याची प्रवृत्ती असते. त्यातून तो चुकीच्या गोष्टीही तडजोड म्हणून स्वीकारत असतो. अनेक वाईट गोष्टींचा स्वीकार करणे हे त्यांच्या अंगवळणी पडत जाते, जे अतिशय घातक ठरते.

लहान छिद्र जहाज बुडवू शकते, लहान गळती कालांतराने मोठी समस्या बनून सर्व साठा रिकामा करू शकते. आपल्या व्यक्तिगत जीवनातही काही नियम-पथ्ये जी आपल्या जीवन समृद्धतेस पोषक असतात, ती काटेकोर पाळणे गरजेचे असते. आपण स्वतंत्र आहोत, आपल्या मर्जीप्रमाणे वाटेल ते करू; करू अथवा राहू! हा आविर्भाव जोपासणेही आपल्यासाठी घातकी ठरू शकतो. आपणास स्वातंत्र्य आहे, ते आपल्या हितासाठी आहे. त्यातून काही चांगले निष्पन्न व्हावे ही अपेक्षा आहे. स्वातंत्र्य हे निर्हेतूक नसून सहेतूक असते. अन्यथा एखादा स्वातंत्र्य आहे म्हणून आत्महत्याही करेल. मी जगेन अथवा मरेन, माझे जीवन माझा निर्णय; हे स्वातंत्र्यास अभिप्रेत नाही. स्वातंत्र्य हे आपणास आपल्या प्रगतीच्या पुढच्या टप्प्यावर नेण्यासाठी आहे. जीवन उधळण्यासाठी नाही तर घडविण्यासाठी

आहे, याची जाण हवी. जर स्वातंत्र्य हे वाममार्गासाठी वापरण्यात येत असेल तर त्या परिस्थितीत स्वातंत्र्य सीमित करून त्यास पायबंद घालणे हेही मानवता रक्षणाचेच काम आहे. कारण आपल्या वाईट कृतीने व्यक्ती दुसऱ्याचे वा स्वतःचेही अहित करत असेल तर त्यास पायबंद घालणे ही स्वातंत्र्यातील नैतिकता आहे. ती कायद्याने व व्यवहारानेही जोपासली गेली पाहिजे. आपल्या व्यक्तिगत जीवनातही आपण किरकोळ समजून अनेक वाईट गोष्टींना थारा देतो. अनेकदा व्यसने, रोग, आळस, अहंकार अशा गोष्टी आपण कळत-नकळत जोपासत राहतो. त्यातून त्या बळावत जातात. त्यामुळे चांगल्या गोष्टी आपल्यापासून दूर जातात. जेव्हा त्यातून बाहेर पडण्याची तीव्र इच्छा होते, तेव्हा बऱ्याचदा वेळ निघून गेलेली असते. आपण आपलाच बळी देतो. कौटुंबिक व सामाजिक जीवनातही अशा अनेक वाईट गोष्टींचा स्वीकार करून त्या चालू देतो. त्या वाईट आहेत याची आपणास पुरेपूर जाणीव असते, परंतु आपली स्थितीवादी वृत्ती वाईटाच्या गतिवादीवृत्तीस पुढील मार्गक्रमणाचा मार्ग मोकळा करून देते. वाईट गोष्टीच्या आहारी जाणे टाळण्यासाठी चांगल्या गोष्टींच्या बंधनात राहणे हे पारतंत्र्य नसते. अन्यथा आपण परिस्थितीच्या हवाली कधी होतो हे आपल्याला समजतही नाही. आपल्याच पुढे वाढणारे मूल कधी मोठे झाले हे आपल्या लक्षात येत नाही. आपलेच शरीर कधी तरुण व वृद्ध झाले हे आपल्या लक्षातही येत नाही. दररोज आपणास पाहणारे लोकही आपल्या पूर्वनिर्धारित प्रतिमेच्या पार्श्वभूमीवरच संबोधन करत असतात; परंतु जेव्हा एखादी नवखी व्यक्ती आपणास आपल्या वयानुरूप संबोधते, तेव्हा आपणास धक्का बसतो. तद्वत आपल्या नजरेसमोर दररोज जो सावळा गोंधळ चालू असतो, त्यास रोजचे रडगाणे असे म्हणून जर दुर्लक्षित होऊ दिले तर सगळे वातावरण दूषित होऊन त्या ठिकाणी श्वास घेणे व उभे राहणेही मुश्किल होते. अशी हाताबाहेर गेलेली आत्यंतिक गंभीरता येण्यापूर्वी आपल्या कोषातून बाहेर पडून जिथे काही चांगले घडत आहे तसे आपल्याकडेही घडावे यासाठी तटस्थतेने वा तिज्हाईताच्या नजरेने आपल्या जीवन व्यवहाराच्या अवलोकनाची गरज आहे. वाईट गोष्टींशी तडजोड वा अनुकुलता ही नेहमी घातक असते. त्यापासून दूर राहणे व आपल्या कुवतीनुसार त्यास सद्देहूने पायबंद घालणे ही स्वातंत्र्याची नैतिकता आहे. वाईटाशी सदैव सावध राहून बचावात्मक व प्रतिबंधक पवित्रा घेणे हे नंतर आक्रमक व उपचारात्मक पवित्रा घेण्यापेक्षा नेहमी श्रेयस्कर ठरते. स्वातंत्र्यातील तो शिष्टाचार असतो.

संधीच्या बाबतीतही काही संभ्रम असतात, ते शुचिभूतेने दूर करावे लागतात. संधी साधणारा आयुष्य घडवितो असे म्हणतात. संधीचे सोने करणारी जी माणसे असतात, ती वेळ व स्थिती जुळून येण्याच्या प्रतिक्षेत असतात. जिथे तशा संधी मिळतील त्याचा पुरेपूर उपयोग करून घेतात. संधीसाधू हा शब्द स्वार्थी कपटी या अर्थाने थोडा कमी नैतिकता दर्शक आहे. तथापि एखाद्याने त्याचे हित असलेली संधी का दवडावी किंबहुना अधिक चांगली संधी सामान्यतः सर्वच जण साधतील. तथापि ही संधी गैरमार्गाचा अवलंब करून हीन नैतिकता अवलंबून साधली जात असेल तर असे संधीसाधक हे वरील संधीसाधू या विशेषणाच्या व्यावहारिक अर्थास चपखलपणे बसतात. एरवी संधीची वाट पाहाणे व संधी साधणे या गोष्टी चांगल्याच असतात.

संधी साधणाऱ्याकडून जशी त्याच्या आयुष्याच्या उभारीची शक्यता असते, तितकीच शक्यता संधीचे हक्क ज्याच्याकडे असतात त्याच्यावरही अवलंबून असतात. व्यक्तिनिष्ठता-स्वगटवाद हे संधीच्या उपलब्धतेवर परिणाम करणारे महत्वाचे घटक असतात. साधारणतः संधीच्या शक्यता या प्रस्थापितांच्या हाती एकवटलेल्या असतात. गरजेतून संधी निर्माण होतात. गरजपूर्तीसाठी म्हणजे उपयोगितेच्या निकषावर चांगली संधी याही व्यक्ती, गट व परिस्थितीकडून काहींना मिळत असतात, तर काहींकडून हिरावूनही घेतल्या जात असतात. व्यक्ती ही आपल्या समविचारी व्यक्तीस जवळ करते. गट हाही आपल्या हिताशी पूरक व्यक्ती वा गटास जवळ करतो. परिस्थितीने संधी उपलब्ध होते वा हिरावूनही घेतली जाते. परिस्थितीचा अंकुश व वरदहस्त वस्तुनिष्ठ असतो. परिस्थिती नैसर्गिकरित्या बदलायची वाट तर पाहावी लागते वा आपण स्वतःहून त्यास बदलण्याचे महत्कार्य करावे लागते. त्यावर आपण संधीच्या किती जवळ वा दूर आहोत हे ठरत असते. मात्र संधीच्या बाबतीत तत्परतेची शुचिभूतता अंगी बाणलीच पाहिजे.

माणूस हा गटाने राहणारा समाजशील प्राणी असला तरी त्याचे गट हे समान उद्दिष्टांवर आधारित असतात. त्या अनुषंगाने तो स्वतः एका वर्तुळात जगत असतो. ते वलय सोडून व त्यास बाहेरचे फारसे मानवत नाही. म्हणून विशिष्ट गट म्हणजे समाज तो त्याचा समज असतो. एरवी अगदी शेजारी राहणारी व्यक्तीचीही तो आपल्या गटात गणना करत नाही. नेमके याच कारणामुळे गटाच्या तटबंदी निर्माण होतात. एक काल्पनिक कोष विणला जातो, जो प्रत्यक्ष संधीवर मोठा

प्रभाव टाकत असतो. तटबंदीच्या आत येण्यास तोच लायक, जो आपल्या मताशी सहमत आहे व आपल्या हितास पूरक आहे. 'एकमेकां सहाय्य करू व दोहोंचाही उद्धार करू' ही भावना त्यामागे असते. त्यामुळे दुसऱ्यास जो तुमच्या मार्गास अनुकूल नसेल त्याची साहजिकच संधी हिरावून घेतली जाते. त्यामुळे त्याच्या भविष्यावर संधी हिरावून घेण्याने प्रतिकूल परिणाम होत असतो. त्यातून एखादी व्यक्ती जशी वंचित राहू शकते, तसाच एखादा गटही वंचित राहू शकतो.

भेदभाव हे सापेक्षरित्या विकृत व निरपेक्षरित्या स्वीकृत असतात. आपला दृष्टिकोन जर विवेकी व निरपेक्ष असेल तर आपण गटा-तटाच्या संकुचित प्रवृत्ती पलीकडे सर्वांना संधी उपलब्ध करून देऊ शकू. परस्पर सहकार्याने उद्धाराची संकल्पना ही संकुचित प्रवृत्तीवर आधारलेली नसून ती उदारमतवादावर बनलेली आहे. ती स्वार्थ व परमार्थ या दोहोंना साधणारी संकल्पना आहे. काही ठिकाणी स्वार्थ साधत नसेल तरीही परमार्थाने उद्धार करणे हेही त्यामध्ये अभिप्रेत आहे. जे आपल्या गटाबाहेर आहेत, त्यांनाही आपलेसे करण्यातच सहकाराच्या ऊर्ध्वगमनाचे गमक आहे. संधी घेणारे - संधी देणारे यांच्या प्रचलित शक्यता ठरलेल्या असतात. त्याच्या पलीकडे जाऊन ज्यास संधी मिळत नाहीत, त्यांनाही संधीच्या कक्षेत आणणे हे स्वातंत्र्याचे उन्नतीचे लक्षण आहे.

संधी घेणाऱ्यांचेच भविष्य स्वातंत्र्यात घडले पाहिजे असे नव्हे तर ज्यांना प्रयत्न करूनही संधी उपलब्ध न झाल्याने निराशा येते त्यांनाही संधीचे दार उघडले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर जे तुमच्या दारात संधी मिळविण्यासाठी आले नाहीत, त्यांना जागे करून संधी देण्यासाठी त्यांच्या दारात जाणे ही बांधिलकीही स्वातंत्र्यात जपली गेली पाहिजे. परिस्थितीमुळे जे गांजलेले आहेत, त्यांना आधाराचा हात देऊन उभे करणे व मुख्य प्रवाहात आणणे हे प्रगल्भ स्वातंत्र्याचे दायित्व आहे. संधी घेणारा भविष्य घडवितो ही संकल्पना अपूर्ण व प्रतिगामी आहे. माणसाच्या उद्धारासाठी संधीची उपलब्धता व संधीची समानता निर्माण करणे हे स्वातंत्र्याच्या धुरीणांचे कर्तव्य आहे. ही शुचिर्भूतता स्वातंत्र्यात अनिवार्यपणे पाळली गेली पाहिजे.

४९. शिष्टाचार

शिष्टाचार म्हणजे साजेसे वागणे होय. शिष्टाचार हे पारिस्थितीक असतात. ते व्यक्ति, स्थल, वस्तूपरत्वेही बदलत असतात. तथापि शिष्टाचाराच्या श्रेण्या सारख्या असतात. म्हणजे वडीलधाऱ्यांशी आदराने व नम्रतेने वागावे असे म्हणत असताना इतरांशीही तसे वागले तर स्वीकाहार्यच असते. तथापि या शिष्टाचारासोबत आपण आणखीही काही भूमिका बजावत असतो. समजा, वरिष्ठांपुढे आपण ऐकण्याची भूमिका पार पाडतो तर कनिष्ठांपुढे सूचक व मार्गदर्शकाची भूमिका जास्त बजावतो. शिष्टाचाराच्या श्रेण्या या अशा भूमिकेप्रमाणे वेगवेगळ्या असल्या तरी त्यातील अभिप्रेत वर्तन हे समान असते. शिष्टाचाराचे प्रथम सूत्र म्हणजे माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागावे. जे वर्तन आपल्याशी व्हावे असे आपण इच्छित नाही, तसे वर्तन दुसऱ्याशी आपण करू नये हा साधा सर्वज्ञात विचार शिष्टाचाराचा गर्भितार्थ आहे.

दुसऱ्याच्या 'स्व'चा-त्याच्या विचाराचा आदर करणे व त्यास सन्मानाची वागणूक देणे व किमानपक्षी वाईट वागणूक न देणे या शिष्टाचारातील किमान अपेक्षा आहेत. दुसऱ्याची मते चुकीची व आक्षेपार्ह असतील तर त्याचा आदर कसा होऊ शकेल? हा सर्रासपणे उपस्थित होणारा मुद्दा शिष्टाचाराची मर्यादा ओलांडण्यास कारणीभूत ठरतो. एकतर दुसऱ्याची मते स्वीकारणे हे आपणास बंधनकारक नसते. तथापि हितगुज व हितसंबंध राखण्याच्या दृष्टीने वरकरणी खंडन-मंडन न करता तोंडपूजा-समर्थन करून बोळवण करण्याची व्यावहारिकता बरीच रुजली आहे. त्यामुळे सर्वच राखले जाते. परंतु जुळत कुठेच नाही. म्हणून आपणास पटत नसलेले विचार वा वर्तन हे का पटत नाहीत याचे अतिशय नम्र शब्दात व विश्वासात घेऊन समजावणे गरजेचे असते. परंतु या ठिकाणी आपण एक गोष्ट मात्र कटाक्षाने दुर्लक्षित करतो, ती म्हणजे आपल्याकडील तत्सम विचार-वर्तनाची आपण कबुली देत नाही. स्वतःच्या दोषासह जेव्हा आपण दुसऱ्याचे दोष काढतो तेव्हा ते जास्त व्यावहारिक व स्वीकाहार्य बनते. बरे ते सर्व

आपणाकडे आहे व वाईट ते सर्व दुसऱ्याकडे आहे. अशा गोड गैरसमजुतीतून बहुतांशी लोक जगत असतात, त्यामुळे दुहीची बीजे पेरली जातात.

शिष्टाचार हा संस्कार आहे. तो संस्कारक्षम वयात बिंबवावा व रुजवावा लागतो. आयुष्यभर जोपासावा लागतो. आज बऱ्याचजणांकडे चांगले शिक्षण आहे. पैसा-श्रीमंतीही नांदते. हक्क-अधिकार आहेत. काही नैसर्गिक व अर्जित गुणही आहेत. त्यामुळे एक संपन्नता प्राप्त झालेली असते. दुसरीकडे यातील बऱ्याच वा थोड्या गोष्टी नसलेलेही लोक असतात. त्यांच्याकडे तुच्छतेने न पाहता सहानुभूतीने पाहणे हा शिष्टाचार आहे. आपण इतकेच संपन्न व सामर्थ्यशाली असू तर त्यास मदतीचा हात देणे ही आपली नैतिकता आहे. शिष्टाचाराच्या बाबतीत आपण पहिले पाऊल टाकावे. आपण यामध्ये किंचित का होईना, सरस ठरावे याची दक्षता घ्यावी.

काटेकोर वर्तन असणे म्हणजे अहंकारी असणे असे मानले जाते. आज अनेक वाईट रूढी शिष्ट बनत चालल्या आहेत. त्यांचा अवलंब न करणाराच अव्यवहारी व असंबद्ध ठरतो. त्यास अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. जेव्हा वाईट प्रवृत्ती सुस्थापित होतात व सत्प्रवृत्ती विस्तापित होतात तेव्हा आपले नैतिक, सामाजिक व सर्व प्रकारच्या पतनास सुरुवात झाली आहे, असे समजावे. जिथे अप्रस्तुत गोष्टींना महत्त्व येऊन अयोग्य गोष्टींना अडथळा केला जातो, तिथे विषमता रुजत असते. शिष्टाचार कर्तव्याशी तर बांधील असतोच शिवाय तो साजेशा वर्तनाने त्या कार्याची शोभाही वाढवित असतो. कार्यास शिष्टाचाराची जोड असेल तर कार्याची शोभा वाढते. शिष्टाचार हा विषमता दूर करून समानता आणण्यासाठी, हितसंबंध वाढवून कार्यक्षमता व कार्यक्षेत्र वाढविण्यासाठी आवश्यक असतो. त्याचबरोबर मानवता जोपासण्याचे महान कार्य शिष्टाचारातून अभिप्रेत असते. अवहेलना, हेटाळणी, अलिप्तता, संकोच, अस्पष्टता इ. टाळून शिष्टाई साधणे हे प्रत्येकाचे नैतिक कर्तव्य आहे. आपल्या व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात शिष्टाचाराचे पालन हे स्वातंत्र्याची अभिरूची वाढविणारे ठरते. शिष्टाचार हा स्वातंत्र्यपोषक आहे. परस्परांचे संबंध मधुर राखण्याने स्वातंत्र्य अधिक विस्तृत प्रमाणात उपभोगता येते. तेव्हा उदारपणे व नम्रतेने शिष्टाचार करणे व त्यास मानवतेच्या रक्षणाचे साधन बनविणे हे हितावह होय.

सामुदायिक जीवन जगत असताना काही सांघिक नियम बनवले व बदलले जातात. त्यातही शिष्टाचाराची मर्यादा पाळावी लागते. मानवतावाद हा स्वतंत्रतेचा चेहरा आहे, तर विश्ववाद हे त्याचे प्रतिबिंब आहे. आरसा तर जसे आहे तसेच

प्रतिबिंब दाखवितो, तेव्हा प्रतिबिंब वेगळे कसे असेल हा प्रश्न नैसर्गिक आहे. तथापि स्वतंत्रतेस मानवी चेहरा असणे व हे स्वातंत्र्य विकासोन्मुख असणे हेही गरजेचे असते. स्वातंत्र्य या साधनाचा वापर विश्ववादी स्वरूपाकडे जाण्यासाठी करणे हे पुरोगामित्व होय. आपल्याला किती स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे व ज्या नियमांनुसार असे स्वातंत्र्य मिळालेले आहे, त्यांचे पालन होणे गरजेचे असते. मुळात स्वातंत्र्याचे संविधान हे मानवतावादावर आधारित असावे. विश्ववादाकडे सरकरणारे ते असावे. कायदे-नियम हे व्यक्तिगत असोत वा संस्थागत, ते अधिकाधिक मानवतावादी असावेत. तसे नसतील तर ते केले जावेत. कारण अमानवी वा पक्षपाती नियम हे मानवी हक्कांची पायमल्ली करतात. त्यातून एखाद्या बाजूचे अति लाड तर दुसऱ्या बाजूची उपेक्षा केली जाते. त्यामुळे दोन वर्ग निर्माण होऊन खदखद व संघर्ष सतत धुमसत राहतो. त्यामुळे कायदे-नियम हे व्यक्तिगत व सामाजिक हक्कांचे संरक्षण करणारे व सर्व घटकांना न्याय देणारे असावेत. त्यातून स्वातंत्र्य हे सर्व घटकांना सामावून घेण्यास सक्षम बनते. त्यामुळे कायदे-नियम हे सर्वांस आपले वाटू लागतात व त्यांचे पालन सार्वत्रिकरित्या होते. किंबहुना उल्लंघन हे अपवादानेच घडेल.

तथापि रिवाज व कायदे-नियम बनविणाऱ्यांना असो वा धोरणे ठरविणाऱ्यांच्या बाबतीत काही वेळा हेतू शुद्ध असूनही सर्वकष विचार न झाल्याने काही त्रुटी राहण्याची शक्यता असते. त्यांच्या धारणा चुकीच्या असू शकतात. काहीवेळा त्या अंशतः बरोबर वा चूक असू शकतात. त्या पूर्णतः बरोबरही असू शकतात. यास मानवी मर्यादा आहेत. तसेच कालानुरूप व परिस्थितीनुरूप कमी-अधिक होणारे महत्त्वांशही कारणीभूत ठरत असतात. आपले अनेक रितीरिवाज नियम हे तत्कालीन परिस्थितीत सयुक्तिक असतात व विद्यमान परिस्थितीत त्यामध्ये काही बदल करावा लागतो वा पूर्णतः कालबाह्य झाल्याने रद्द करावे लागतात. काही वेळा ते तात्पुरते शिथिलही करावे लागतात. काहीही असो जे नियम निरुपयोगी, उपद्रवी व अव्यवहारी असतात त्यामध्ये मोडतोड करावी लागते. ही लवचिकता स्वीकारावी लागते. एकच एक संहिता ब्रीदवाक्ये बनून राहू शकत नाहीत. नियमांचे फायदे-तोटे जाणून घेण्यासाठी व त्यामध्ये आवश्यक ते बदल घडविण्यासाठी त्यांची निष्पत्ती तपासून पाहावी लागते. बऱ्याचदा एकांगी दृष्टिकोनामुळे आपले धोरण हेच परिपूर्ण व त्रुटीहीन आहे, अशी धोरणकर्त्यांची धारणा होते. शिवाय आपण जे बदल करीत आहोत त्यामुळे आपली ठरावीक

उद्दिष्टे साध्य करण्यात जी बाधा येत असते, ती दूर केली की आवश्यक सकारात्मक बदल झाला व तो कालानुरूप आवश्यकच होता असा समज होऊ शकतो. तो अयोग्यच असतो असे नव्हे. तथापि ते विचारार्थ असणे गरजेचे असते. कोणताही कायदा हा अंतिम वा अपरिवर्तनीय नसतो. तथापि नवीन नियम बनविताना वा त्यामध्ये दुरुस्ती करताना त्याची गरज लक्षात घेऊन त्याच्यावर चर्चा घडणे गरजेचे असते. त्यावर चर्चात्मक प्रक्रिया होऊन विविध प्रतिक्रिया आल्या पाहिजेत. प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येकास हवे. प्रतिक्रियेसाठी संधी उपलब्ध करून देणे हे नियमकर्त्यांचे कर्तव्य आहे. त्या नियमांमुळे कुणाचे भले होणार आहे याबरोबरच कुणास फटका बसणार आहे वा त्याची सकारात्मक परिणामकारकता कशी वाढवता येईल यावर सांगोपांग जेव्हा चर्चा होऊन नियम बनवले जातात, तेव्हा ते अधिकाधिक हितकारक ठरतात. असभ्य व अश्लाध्य भाषेत व्यक्त होणाऱ्या प्रतिक्रियास पायबंद असावा मात्र विनय राखून प्रतिक्रिया व्यक्त व्हाव्यात. त्यांच्यावर विचार व्हावा. केवळ बहुमताच्या आधारावर नव्हे तर उपयोगितेच्या, व्यवहार्यतेच्या व मानवतावादाच्या आधारावर त्यांचा स्वीकारही व्हावा.

जितकी व्यक्त होण्यास मोकळीक दिली जाते, तितकी सुधारणेस संधी मिळते. कुणा एखाद्या विशिष्ट व्यक्तिवादी, सिद्धांतवादी असण्यापेक्षा मानवतावादी रिवाज व नियमप्रणाली ही कधीही जास्त व्यवहार्य असते. जर काही नियमांमुळे मानवतेस बाधा येत असेल तर ते सकारण-सप्रमाण जरूर बदलावेत. मात्र त्यासाठी प्रतिक्रिया व परिणामही तपासून पाहण्याची आत्यंतिक गरज असते. हे शिष्टाचार पाळणे अपरिहार्य असते, तरच स्वातंत्र्य सर्वमान्य राहते.

५०. मूलभूत गरजा

माणूस भरल्यापोटी विचार करतो असे म्हणतात, हा अतिशय समर्पक निर्वाळा आहे. भरल्यापोटी माणूस निश्चित व आळशीही होण्याची शक्यता असते; परंतु त्याहीपेक्षा तो अर्धपोटी असणे धोकादायक असते. अर्धपोटी राहणे ही जर त्याची अपरिहार्यता असेल व प्रयत्न करूनही तो आपल्या प्राथमिक गरजा यथासांग पूर्ण करू शकत नसेल तर तो भरल्यापोटी माणसापेक्षाही अधिक विचार करतो; परंतु ते बहुधा असंतोष निर्माण करणारे असतो. स्वतः त्याच्यामध्ये असलेली असंतुष्टतेच्या प्रतिपूर्तीसाठी तो इतरांच्या अहिताचाही विचार करतो. सरळ मार्गाने जर गरजांची पूर्तता होत नसेल तर सामान्यतः माणूस वाकड्या मार्गाचा अवलंब करतो, यामध्ये अनैसर्गिक असे काही नाही. माणसाची काम करण्याची तयारी आहे, परंतु काम नाही, काम आहे परंतु कमाई तुटपुंजी आहे, पुरेसे कौशल्य नाही व कौशल्य प्राप्त करण्यात मर्यादा आहेत. मूलभूत गरजा मोठ्या आहेत. परंतु परिपूर्तीची सूत्रराम शक्यताही दिसत नाही. किंबहुना 'बुडल्याचा पाय आणखी खोलात', या उक्तीप्रमाणे अनेक प्रतिकूल प्रसंगांना सामोरे जावे लागते. अशा परिस्थितीत व्यक्ती एकतर निराश बनेल किंवा विद्रोही. या दोन्हीही अवस्थेत तो सामान्य जीवन जगू शकत नाही व सामान्य विचारही करू शकत नाही. त्यातून अनेक विकृत प्रवृत्ती निर्माण होतात.

जगातील व्यक्तिगत संघर्ष असो वा सांघिक संघर्ष असो, तो अतृप्ततेच्या भूकेतून निर्माण झालेला असतो. भरल्यापोटी माणूस सामान्य जीवन जगतो, त्यास संघर्षाची आसक्ती नसते. अर्धपोटी गटातील जो गट निराश न होता विद्रोही बनतो, तो संघर्ष करतो. संघर्ष त्याच्या अंगात इतका भिनलेला असतो की त्याच्या सर्व मूलभूत व अतिरिक्त गरजा पूर्ण होऊनही त्याची क्षुधा शांत होत नाही. कारण असुरक्षिततेने त्याच्या मनात घर केलेले असते. त्यातून पुढे प्रस्थापितांवर मात करीत 'स्व' अस्तित्व निर्माण करून मोठा शक्तीसंचय करण्याचा तो प्रयत्न करतो व त्यास ते साध्यही होते. कारण त्याच्यातील ऊर्जा जी संघर्ष व असुरक्षितता या

इंधनातून उद्धिपित झालेली असते, ती त्याची मूळ प्रेरणा असते. त्यांचा विद्रोह हा शिखरस्थानापर्यंत कायम राहतो. म्हणून जगातील प्रमुख शिखरस्थानाचे लोक हे बहुतांशी प्रतिकूल परिस्थितीतून वर आलेले असतात. ते स्वतःकडे शक्ती खेचण्याचा व राखण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतात. कारण त्यांचे जे पारिस्थितीक प्रशिक्षण आरंभीच्या पूर्वायुष्यात झालेले असते, तेही त्यांच्या स्वतःच्या अशक्त अवस्थेत झालेले असते. म्हणून शक्तीचे ते उपासक बनलेले असतात. जगातील वर्चस्ववाद व साम्राज्यवाद अशाच प्रवृत्तीतून निर्माण होतो. हे असामान्यत्व वर्तन असते.

नैराश्य व असहायतेतूनही व्यक्ती विकृत बनते वा विकृती स्वीकृत करण्यास बाध्य बनते. पुढे भविष्याचा जर शिष्ट व सरळ मार्ग दिसत नसेल व वारंवार नैराश्य पदरी येत असेल तर जगणे मुश्किल होते. तथापि जगण्यासाठी काहीतरी करावेच लागते. कारण जगण्याची आस प्रत्येकाचीच असते. त्यामुळे वंचित लोकांमध्ये असे विकृत वर्तन व समाजविघातकता जास्त आढळते. सामान्यतः विकृत कृत्ये केलेल्यांवर कारवाईचा प्रस्थापितांचा प्रघात असतो. मात्र त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे हाच त्यावर उत्तम तोडगा असतो. सामान्य जीवन व सरळ विचार करण्यासाठी गरज असते ती त्याच्या मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेची. तेव्हाच वंचित लोक हे आपले असामान्य वर्तन त्यागून सामान्य वर्तन करू लागतील.

सर्वांना रोजगार, पुरेशी कमाई, उत्तम शिक्षण-प्रशिक्षण, सोईनियुक्त निवारा, वैद्यकीय सुविधांची सहज सुलभ उपलब्धता, दुर्बलांसाठी सक्षमीकरणाच्या खास योजना यातून सर्वांना सामान्य जीवनरेषेपर्यंत आणण्याचा प्रयत्न झाला की असंतोषाचे कारण उरत नाही. कौटुंबिक व सामाजिक स्वास्थ्य लाभले की त्याठिकाणी स्वातंत्र्यास धुमारे फुटतात. ते विविध अंगांनी फुलते-फळते. माणसाचे असामान्यत्व हे सकारात्मकतेतून उदयास आलेले असावे. ते स्वपर हितैषी असले पाहिजे. असामान्यत्व जर नकारात्मकतेतून उदयास येत असेल तर ती स्वातंत्र्यास लागलेली कीड असते. ही कीड ठेचत बसण्यापेक्षा त्यांच्या निर्मितीच्या कारणांचे निवारण केले पाहिजे. स्वातंत्र्य हे एकांगी नांदत असेल, ते टिकत नाही. एकांगी गाडा कोलमडून जातो. त्याचे संतुलन राखण्यातच शहाणपणा असतो. पुढील वाटचाल करता येते.

मूलभूत गरजांची पूर्तता होत असताना त्याची परिणतीही मानवीय होणे गरजेचे असते. आज माणूस माणसापासून दुरावत चालला आहे. सूर्यमंडलातील

ग्रहांवर पोहचत असताना घराशेजाऱ्यांशी तो फटकून वागत आहे. अफाट लोकसंख्येतही अनेक माणसे ही एकाकी जगत आहेत. मानवीमूल्ये व मानवी नातेसंबंध यांच्या जोपासनेतील मधुरता संपुष्टात येत असून ती एक औपचारिकता म्हणून यंत्रवतपणे पाळली जात आहे.

मानवी श्रमास व सेवेस आज चांगले मूल्य प्राप्त झाले आहे. त्यायोगे बऱ्याच गोष्टींची सहज व सर्वत्र उपलब्धता होऊन जीवन सुकर झाले आहे. आपल्या आर्थिक शक्तीने आपण श्रम व सेवा विकत घेतो. तथापि काही कामे अशी असतात की ज्यामध्ये आपले स्वतःचेच योगदान असणे हे अनिवार्य असते. त्यातच त्याची शोभा व यथार्थता असते, हे बऱ्याचदा विसरले जाते. सर्वच गोष्टी पैशांतून विकत घेण्याचा प्रयत्न होतो. त्यातून जीवनसौख्य लाभत नाही.

लहान मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी पालक टाळत असतील, आई-वडिलांच्या वृद्धत्वातील देखभालीची जबाबदारी दुसऱ्यावर सोपविली जात असेल, प्रत्येक नात्यातील भावपूर्णता ही पैशाने विकत घेण्याचा प्रयत्न होत असेल तर मानवी नातेसंबंधातील मधुरता संपून कटुता निर्माण होते. माणसास पैशाची व भौतिक साधनांची गरज असते हे खरे आहे; परंतु तेवढ्यावरच ती गरज संपत नाही. त्याची मानसिक-भावनिक भूकही शमली पाहिजे. त्यास निकोप मानवी संबंधातून तृप्तता लाभली पाहिजे. माणसाच्या बऱ्या-वाईट प्रसंगामध्ये आपण त्याच्या पाठीशी राहू नये हे दुर्दैवी होय. फक्त लाभाच्या अपेक्षेने हितसंबंध राखणे-वाढविणे व जिथे लाभ नसता योगदान द्यायचे असते, तिथून काढता पाय घेणे हे सर्वस्वी अमानवी होय. आज बहुधा सर्व कुटुंबातून व समाजातही आपण 'वापरा आणि फेकून द्या' अशी वस्तूनिष्ठ प्रवृत्ती जोपासत आहोत. वस्तू वापरून फेकताही येईल. मात्र माणसाची उपयोगिता संपल्यावर त्यास अडगळीत टाकावे, त्यास तुच्छ लेखून त्याच्याशी संबंध-संपर्क तोडावा हा उपयोगितावादाचा सिद्धांत या ठिकाणी गैरलागू असतो.

स्वातंत्र्य हे फक्त उपभोगाच्या व उपयुक्ततेच्या आधारावर जोपासले जाऊ शकत नाही. कर्तव्ये, बांधिलकी, नैतिकता यांशी फारकत करून मानवता जोपासली जाऊ शकत नाही. जर स्वातंत्र्याच्या उपभोगाचा हक्क हवा असेल तर जबाबदारी, कर्तव्ये, बांधिलकी व नैतिकता या पाळाव्याच लागतील. आपण स्वतःही जेव्हा निरुपयोगी ठरू, तेव्हा आपणाशीही मानवतावादी वर्तन आपल्याला अपेक्षित असते. दुसऱ्याच्या जागी स्वतःला पाहून आपण त्याच्याशी वर्तन केले

पाहिजे.

कामाच्या ठिकाणी तेथील जबाबदाऱ्या, कुटुंबात आपली भूमिका, समाजाशी बांधिलकी या सर्वांतून आपण परस्पर सलोखा राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अनेक ज्ञात-अज्ञात घटक आपल्या विकासास कारणीभूत ठरलेले असतात. आपल्या आजच्या वर्तमानातील सुस्थितीस भूतकाळातील रचलेला पाया कारणीभूत असतो. हा पाया घालण्यास अनेकांचा हातभार लागलेला असतो. त्याची उतराई आपण आपल्या कामातून करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. लहान मुले फळे खातात, त्यास पूर्वीच्या लोकांनी फळझाडे लावून त्याचे संवर्धन करणे हे कारणीभूत असते. भले ते त्या मुलांबरोबर त्याची फळे चाखण्यासाठी असोत वा नसोत. आपणही अशी फळझाडे लावली पाहिजेत, त्यामागे फक्त आपणासच फळे खायला मिळावीत अशी अपेक्षा खचितच नसावी. ती पुढील पिढीस चाखायला मिळतील. आपण केलेल्या प्रत्येक गोष्टीचे मोल आपणासच मिळाले पाहिजे असे नाही. इतरांच्या श्रमाची व सेवेची फळेही आपण चाखत असतो. आपणही तशा निरपेक्ष भावनेने व लाभ-लोभ सोडून किमान काही कार्ये करणे हे आपले कर्तव्य व बांधिलकी असते. वरकरणी तशी सक्ती जरी नसली तरी आपण तसे बंधन स्वतःच स्वतःला लागू करणे ही मानवता आहे.

स्वातंत्र्याचे फळ समाधान व कृतार्थतेत शोधले पाहिजे. आपण स्वतःस स्वातंत्र्याच्या केंद्रस्थानी मानत असलो तरी त्याच्या परीघावर का होईना इतरांच्यासाठी स्थान असते याचे भान ठेवले की स्वातंत्र्य अर्थपूर्ण व भावपूर्ण बनते. इतरांच्या सोबतीने त्याचे रसपान केल्याने जो रसास्वाद मिळतो तो अनुपम असतो. अशाप्रकारे मूलभूत गरजांची परिपूर्ती व त्याची यथार्थ परिणती यातच मानवीयता सामावलेली आहे.

५१. अतिरिक्त मूल्य

स्वतःस व्यक्त करता येते तसेच स्वतःच्या प्रकटीकरणाची अनुभूती मिळणे हा स्वातंत्र्याचा श्वास आहे. अभिव्यक्ती व आविष्कारासाठी स्वातंत्र्य आवश्यक असते. त्यासाठी स्वातंत्र्याचे आपले हक्क बजावत असताना दुसऱ्याचेही तसे हक्क अबाधित राखणे गरजेचे असते. किंबहुना दुसऱ्यास पुरेसे स्वातंत्र्य दिल्यानेच आपण खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होतो. मूलतः स्वातंत्र्य हे मुक्तजीवन नसते. स्वातंत्र्य हे परस्परावलंबी असते. स्वातंत्र्याची जोपासना ही वैयक्तिक व खाजगी बाब नसून ती परस्परावलंबी आहे. परस्पर प्रतिसाद व प्रतिक्रियांच्या पातळीवर त्याचे मूल्य ठरत असते. अभिव्यक्ती व आविष्कारासाठी फक्त स्वातंत्र्य पुरेसे नाही. स्वातंत्र्य हे अभिव्यक्त होण्यासाठी व आविष्करण घडण्यासाठी निश्चितच अत्यावश्यक आहे. पण म्हणून अशा प्रकारच्या संधींच्या उपलब्धतेतून सर्व गोष्टी साधतात असेही नाही. एखाद्याने आपले कृती स्वातंत्र्य घेऊन काही निर्मिती केली व तो ती निर्मिती इतरांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करत असेल आणि जर कुणी त्याची दखलच घेतली नाही तर त्याच्या कृती स्वातंत्र्यास अर्थ उरणार नाही. जर एखाद्यास आपले प्रश्न मांडण्याची मोकळीक दिली, मात्र त्यावर इतरांनी काहीच विचार केला नाही तर त्या प्रश्नांच्या अभिव्यक्तीस अर्थ राहत नाही. आपला आवाज कुणी ऐकतच नसेल तर आपल्या ओरडणे निरर्थक असते. दुसऱ्याने आपले ऐकावे की नाही हाही त्याच्या स्वातंत्र्याचा भाग असतो. आपणास साथ द्यावी की पाठ फिरवावी हा निर्णय घेण्यास प्रत्येकजण स्वतंत्र असतो. तथापि साद आणि प्रतिसाद, क्रिया आणि प्रतिक्रिया यांच्या पातळीवर मानव्याचा विकास होत असतो. फक्त स्वातंत्र्यप्रेरित हक्क, अधिकार, कर्तव्ये, संधी यांच्यावर बोट ठेवून पूर्ण परिणाम साधत नाही. या व्यतिरिक्त त्या मूल्यांचा विकास होणेही गरजेचे असते. म्हणजे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य मिळून अभिव्यक्तीची उद्दिष्टे साध्य होतील असे नाही. कसे व्यक्त व्हावे याचे शिष्टाचारही समजून घेतले पाहिजेत. वेळ-प्रसंगाचे ठेवून आपले मत प्रकट झाले पाहिजे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे मानव्याच्या

संकल्पनेबाहेर नाही. ज्यामुळे मानवतेस बाधा येईल अशी, आपापसातील सौहार्द कमी होईल अशी अभिव्यक्ती टाळली पाहिजे. त्याचबरोबर जिथे मानवी मूल्ये पायदळी तुडवली जात असतात, तिथे जास्त अभिव्यक्त होण्याची गरजही असते. काहीवेळा अव्यक्त राहणे हीदेखील अभिव्यक्ती असते. म्हणजे अभिव्यक्ती बाबतीतची सुजाणता वाढणेही स्वातंत्र्याइतकेच महत्वाचे ठरते. आपण जर बोलण्यातील सामान्य शिष्टाचार पाळत नसू तर दुसऱ्याकडूनही आपणास तशा शिष्टाचाराची अपेक्षा करता येणार नाही. आपण जर इतरांचे म्हणणे ऐकून घेत नसू तर आपले म्हणणेही इतरांनी ऐकण्याची अपेक्षा करू नये. क्रिया-प्रतिक्रियांचे शास्त्रीय तत्त्व हे मानवी व्यवहारांचेही अभिन्न अंग आहे. तथापि केवळ स्वातंत्र्याच्या आधारे ते सुदृढ-निकोप राहून वृद्धिंगत होणार नाहीत. त्यासाठी परस्परांचा विनय राखणे महत्वाचे ठरते. एखाद्याची दखल न घेणे हाही विनय असतो. अनुल्लेखानेही विनयभंग होत असतो. स्वातंत्र्यामध्ये व्यक्ती स्वातंत्र्य, सामाजिक स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य, राजकीय स्वातंत्र्य यांसारख्या अनेक प्रकारच्या संकल्पनांचा समावेश होतो. तसेच प्रत्येक स्वातंत्र्याच्या निर्धारित मूल्यांसहितच या संकल्पना जोपासल्या जाऊ शकतात. तथापि उपरोक्त उदाहरणाप्रमाणे केवळ अभिव्यक्त होता आले म्हणून सर्व इच्छित परिणाम साधता आला, असे होत नाही. विविध प्रकारच्या स्वातंत्र्याची जी मूल्ये आहेत, त्यास काही अतिरिक्त मूल्येही असावी लागतात. मूल्यांनी प्रत्यक्ष व्यवहाराचे सोपस्कार होतात तर अतिरिक्त मूल्यांनी परस्पर व्यवहार हे वृद्धिंगतही होतात. आपण एखाद्यास त्याच्या वाईट सवयींपासून प्रवृत्त करू इच्छितो, ते केवळ या अतिरिक्त मूल्यांच्या बळावरच. स्वातंत्र्याच्या हक्क, अधिकार, संधी, न्याय, कर्तव्ये यांच्या बळावर आपण स्वतःस प्रस्थापित करू शकतो. तथापि ही प्रस्थापना आपणास उन्नत वा अवनत होण्यासंबंधी उदासीन असते. आपण आपल्या स्वातंत्र्याच्या आधारे कितीही प्रगती अथवा अधोगती करू शकतो. आपल्या प्रगतीचा मानवी चेहरा कायम राखण्यासाठी व अधोगतीच्या खाईत कोसळण्यापूर्वी आपणास स्वातंत्र्याच्या अतिरिक्त मूल्यांचा आधार घ्यावा लागतो. ते प्रत्यक्ष मूल्यांच्या कार्यक्षेपलीकडे कार्य करते. केवळ स्वातंत्र्यमूल्ये नव्हे तर त्यासोबत संवेदना, आपुलकी, विवेक, सुसंस्कृतपणा, सद्देहूही अपेक्षित असतात. स्वातंत्र्याची मूल्ये ही ढोबळ व स्थूलमानाने ठरवलेली असतात. जसे पकडण्याचे एकच साधन प्रत्येक वस्तूस पकडू शकेलच असे नाही. त्याप्रमाणे स्वातंत्र्याचे प्रत्येक मूल्य हे

नेहमीच सयुक्तिक-साजेसे असतेच असे नाही. स्वातंत्र्यास सीमा असतात कारण स्वातंत्र्याच्या मूल्यास सीमा असतात. त्यामुळे त्यांच्या प्रभावक्षेत्राबाहेर जाऊन त्याची मौलिकता वाढवण्यासाठी मूल्यास अतिरिक्त मूल्यांची जोड द्यावी लागते. सर्वांपक्षा चार पावले पुढे राहून अतिरिक्त जबाबदारी उचलून अतिरिक्त कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. आपणास मिळालेल्या संधी ही इतरांचीही संधी-प्रेरणा बनली पाहिजे, असा दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. तर स्वातंत्र्याच्या असण्यामधून ऊर्ध्वगामी परिणाम साधता येईल. जबाबदाऱ्यांव्यतिरिक्तच्या जबाबदाऱ्या, कर्तव्यांव्यतिरिक्तची कर्तव्ये, संधीमागच्या संधी जेव्हा आपण शोधायला शिकू, तेव्हा स्वातंत्र्यरूपी साधनाने मानव्याचा भरीव विकास साधता येईल. स्वातंत्र्यमूल्यांचे प्रत्यक्ष परिणाम साधण्यासाठी अप्रत्यक्षपणे अपेक्षित असणारी अतिरिक्त मूल्ये आपण जोपासली पाहिजेत. जसे आपली आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आपली कमाई वाढणे हे जितके महत्त्वाचे आहे, तितकेच वायफळ खर्चावर मर्यादा असणे हेही महत्त्वाचे असते. अन्यथा कमावलेले सारेच गमावून बसलो तर प्रत्यक्ष आर्थिक कार्य शून्यच राहते. तद्वत कमावणे हे प्रत्यक्ष मूल्य व न गमावणे हे अप्रत्यक्ष मूल्य ही दोन्हीही मूल्ये आवश्यक असतात. जादा कमाई हे ढोबळमूल्य तर बचत हे अतिरिक्त मूल्य असे आपण संबोधू शकतो. म्हणजे एकीकडे संधींची उपलब्धता असण्याबरोबरच त्याच्या प्राप्तीबरोबरच त्या संधीचे सोने करण्याचे अतिरिक्त मूल्यही जोपासावे लागते. अन्यथा केवळ संधी ही एकांगी व हतबल असते. शिवाय त्याचा लाभ स्वतःसह इतरांसही होत असेल तर संधीच्या मूल्याचा तो सर्वोच्च परिणाम होय. मात्र त्यासाठी उचित अतिरिक्त मूल्ये असावी लागतात. जसे इथे आर्थिक बाबतीत काटकसर हे अतिरिक्त मूल्य म्हणता येईल तर अर्थार्जन करणे हा हक्क ठरेल. स्वनिर्भरता हे प्रत्यक्ष मूल्य म्हणता येईल तशा संधींची उपलब्धता हा न्याय असेल. मात्र या प्रत्यक्ष मूल्यांसोबत काटकसरीचे व सहकार्याचे मूल्य असेल तर स्वतःस व इतरांसही त्याचा पुरेपूर लाभ मिळून ती स्वातंत्र्याची मूल्ये सार्थकी लागतील. तथापि, ही अतिरिक्त मूल्ये त्यासाठी असणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्य ही एक अवस्था वा स्थिती आहे, जी काही मौलिक तत्वे धारण करून उभी असते. ती स्थिती ही निष्क्रिय व निष्फळ न बनता सक्रिय व सुफळ बनण्यासाठी त्यास अतिरिक्त मूल्यांची आवश्यकता असते. कारण केवळ स्वातंत्र्य हे आपले उद्दिष्ट नाही. जेव्हा आपण पारतंत्र्यात असतो तेव्हा स्वातंत्र्य हे उद्दिष्ट असते. मात्र जेव्हा आपण स्वातंत्र्यात असतो तेव्हा स्वातंत्र्य हे

साधन बनते व मानवता हे साध्य बनते. म्हणून स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या उद्दिष्टप्राप्तीनंतर मानव्याचा विकास हे स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट बनते, तर स्वातंत्र्य हे त्यासाठीचे साधन बनते. त्यासाठी केवळ स्वातंत्र्याची मूल्येच नव्हे; तर मानवतेस पूरक अशा अतिरिक्त मूल्यांची निर्मिती व जोपासनाही अनिवार्य ठरते. प्रत्येक व्यक्तीचा, गटाचा व समस्तांचा सर्वांगीण विकास हे स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट असते. स्वातंत्र्य हे तर केवळ पारतंत्र्याचे उद्दिष्ट असते. म्हणून स्वातंत्र्याची मूल्येच नव्हे तर मानवतेसाठी स्वातंत्र्याची अतिरिक्त मूल्येही स्वातंत्र्यात निपजली तरच सर्वांच्या सर्वोदयाची शक्यता गुणित होते.

५२. वारसा

आपली पार्श्वभूमी चांगली बनविण्याचा प्रयत्न प्रत्येक उदयोन्मुख व्यक्ती वा समूह करत असतात. ज्यांची पार्श्वभूमी अभिमानास्पद असते, ते तिचा गौरव वाढविण्याचा प्रयत्न करतात. ज्यांना अशी पार्श्वभूमी नसते; ते स्वकर्तृत्वाने तिच्या पायाभरणीचा प्रयत्न करतात. मात्र प्रत्येकजण आपली अप्रिय, अवनत, नाकतीं पार्श्वभूमी लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतात. काही चांगले, प्रगतीकारक, उदयोन्मुख घडविण्यासाठी स्वाभिमाना-पराक्रमी असाच वारसा जपून पुढे चालविला पाहिजे. अवनत, निराश, हताश, नाउमेद करणाऱ्या पार्श्वभूमीतून शोध-बोध घेत, त्यातून मिळणारा धडा अंगीकारून उज्वल व स्वाभिमाना वारसा पुढे चालवण्याचा वसा घेतला जातो, ही स्वागतार्ह बाब आहे.

आपला उज्वल वारसा ही अभिमानाची गोष्ट असते. त्याची उजळणी वारंवार केली जाते. तथापि या अभिमानाचे प्रौढी मिरविण्यात रूपांतर जेव्हा होऊ लागते, तेव्हा एक प्रकारची स्थितीवादी परिस्थिती निर्माण होते. आपण जडत्वास चिकटून बसतो. आपणास उज्वल परंपरा आहे अथवा नाही यामध्ये आपली भूमिका वा श्रेय काही नसते. आपणास नव्या प्रेरणेने काम करायचे असते. जुन्या पिढीतील पुरोगामी विचार पुढे नेत त्यामध्ये नव्याची भर घालायची असते. काहीवेळा स्वप्रयत्नाने, स्वयंशोधन पद्धतीने पार्श्वभूमी अभावीही हे करावे लागते. वारसा जरी उज्वल असला तरी त्यास सन्मानाने पुढे नेण्यासाठी आपले कर्तृत्वही उज्वल असावे लागते. अन्यथा तुमचा उज्वल वारसाही अडगळीत पडतो. तुमच्या उज्वल वारशास तुमच्या वर्तमानातील कर्तृत्वानेच मूल्य येत असते. अन्यथा विचार-आचाराच्या वारशाविषयीच्या बढाया व्यर्थ ठरतात. अस्तंगत होणाऱ्या सूर्यास कुणी वंदन करीत नाही. प्रत्येक पिढीत नवे काही कर्तृत्व उदयास येत असेल तर तो कालच्या मावळतीच्या सूर्याचा खरा वारसा ठरेल. कारण काल तो ही उगवला व तळपला होता. आपण फक्त सुखद गौरवगाथा आठवून रात्र व्यतीत करू नये. उद्याच्या दिवसातील आपले कार्यकर्तृत्व काय असेल याचे सुनियोजन

सूर्योदयापूर्वीच व्हायला हवे.

वारशाच्या प्रभावाने पगडा तयार होतो. आपल्या चालीरीती, आचार-विचार, संस्कृती यावर परंपरेचा पगडा असतो. एकतर बऱ्याचवेळा आपण त्याचे विवेकाने अनुसरण वा त्याग करत नाही. शिवाय त्या ठरावीक चौकटी पलीकडच्या जगाची कल्पना करत नाही. वास्तविक प्रत्येक व्यक्तीचे विचार हे स्वतंत्र असले पाहिजेत. त्याच्या विचारांवर कुणाचा पगडा असू नये. अनेक विचार त्याने आत्मसात करावेत, परंतु ते ज्ञान व विवेकाच्या कसोटीवर उतरलेले असावेत. मागील ठरावीक विचारांचे आपण का अनुसरण करावे? त्यातून आपले व इतरांचे कसे हित आहे याची जाण यायला हवी. जे विचार नाकारायचे ते स्वीकारल्यास काय तोटे होतात, याचीही सुस्पष्टता यायला हवी.

एखादी ठरावीक आचार-विचार पद्धती आपल्या विचार स्वातंत्र्याची क्षमता कमी करतात. विचार स्वातंत्र्यास दोन प्रकारे बाधा येत असते. पहिले बाह्य घटकाच्या दबावाने व प्रभावाने आपणास स्वतंत्र विचाराची संधी दिली जात नाही. त्यामुळे आपणास व्यक्त होण्यास संधी मिळत नाही. दुसरा परिणामकारक घटक हा आपण स्वस्वीकृत केलेला असतो. परंपरावादी विचाराच्या पगड्याने आपल्या विचार स्वातंत्र्यास स्वतःच वाव देत नाही. या दोन्हीही गोष्टी आपल्या विचार स्वातंत्र्याचे हनन करतात. परंतु आपण एक गोष्ट समजून घेतली पाहिजे की ज्या विचारांचा आपणावर परंपरागत पगडा असतो, ते विचारही कधीतरी उत्स्फूर्तपणे, स्वप्नेने व समयोचितपणे उद्भवलेले व रुजून वाढलेले असतात. ते जन्मतः स्वतंत्र असतात. ते विशिष्ट परिस्थितीनुरूप व साजेसे असतात. तथापि त्या विचारांच्या प्रभावात पुढील पिढ्यांनी राहावे असे अपेक्षिणे म्हणजे मूलतः मागील प्रभावी विचारांच्या निर्मितीच्या कारकासच विरोध करण्यासारखे आहे. मागील परंपरागत स्वतंत्रपणे प्रभावी ठरलेल्या विचारांचे पुढील पिढ्यांच्या विचार स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण घडते. त्यातूनही नवविचारांची मोठ्या प्रमाणात कुचंबना झालेली आहे. मूलतः मागील विचार हे स्वयंभूपणेच प्रकट झालेले असतात. मग ज्या विचारांची प्रवृत्ती स्वयंभूपणे प्रकट होण्याची असते, त्या विचारांच्या प्रेरणेने आपणही स्वयंभूपणेच विचार करावयास शिकले पाहिजे. तोच त्या विचारांचा खरा वारसा असतो. वारशाची परंपरा ही अंधानुनयातून वा सीमित अनुकरणातून कधीच जोपासली जाऊ शकत नाही. मागील तशा प्रभावी विचार वैशिष्ट्यांप्रमाणेच आपलीही विचारवैशिष्ट्ये स्वतंत्रपणे नव्या परिस्थितीस अनुरूप प्रसूत करणे हाच

खरा वैचारिक वारसा असतो. स्थितीवादातून वा परंपरेने आहे तसे चालू ठेवण्यात मूलतः कोणताही वारसा जपला जात नाही. आपण पूर्वजांच्या स्मृती व खुणाच फक्त जपतो. ती फार मोठी जड भौतिकता आहे. म्हणूनच आपण व्यवहारात पाहतो की, तथाकथित चांगली वा वैशिष्ट्यपूर्ण पार्श्वभूमी नसलेले अनेकजण आपल्या स्वतंत्र आचार-विचाराने यशस्वी होतात; महत्कार्ये करतात. तसेच ज्यांना विशिष्ट पार्श्वभूमी असते, त्यांच्याकडून बऱ्याचवेळा जास्त संधी व सोयी उपलब्ध असूनही महत्कार्य घडत नाही. कारण आचार-विचार निर्मितीच्या वारशाचे खरे जतन हे स्वतंत्रपणे विचार करणारे लोकच करत असतात. कारण ते यापूर्वीच्या आचार-विचारांच्या निर्मितीसारखे खरे वास्तव जगत असतात. त्यातून आचार-विचार अनुकरणाचा नव्हे तर निर्मितीचा वारसा जपत असतात.

कालानुरूप बऱ्याच गोष्टी बदलून नवी समीकरणे बनत असतात. प्रत्येक परिस्थितीचा साचा वेगळा असतो. त्याप्रमाणे त्यामध्ये एकरूप व्हावे लागते. अन्यथा विपर्यास व विकृती दिसते. जसाच्या तसा आकार देत ठोकळेबाज पद्धतीने नवनिर्मिती व प्रगतीची दालने खुली होत नाही. जडत्व घालविण्यासाठी नव्या स्थितीचे आकलन व त्यानुसार स्वपरिवर्तन होणे गरजेचे असते. आपल्या स्वतंत्र विचारक्षमतेस वाव देऊन आपल्या विचारांवरील पगड्याच्या जोखडातून मुक्त झाले पाहिजे. तेच परिस्थिती व कालानुरूप सुयोग्य व्यवहार्य असते. मागील नवविचारांनी तत्कालीन परिस्थितीत जशी शानदार कामगिरी केलेली असते तशीच विद्यमान परिस्थितीतील नवविचारांना वर्तमानात भरीव कामगिरी करणे हाच खरा नवविचारांचा वारसा जपणे असते. त्यातूनच अनावश्यक विचारांचे अतिक्रमण थोपवता येते व विचार स्वातंत्र्याचा वारसा जपला जातो.

५३. असामान्यीकरण

स्वतःस इतरांपेक्षा वेगळे समजण्याची माणसाची प्रवृत्ती अनाटायी नाही. प्रत्येकाची 'स्व'ची जाणीव इतरांपेक्षा आपले स्वतंत्र अस्तित्व असल्याचा निर्वाळा देत असते. 'स्व'च्या जाणीवेतून स्वयंभूषणाचा विकास होतो. स्वयंभूषणाच्या संकल्पनेतून स्वअस्तित्व दाखवून देण्याचा प्रयत्न होतो. स्वअस्तित्ववादाच्या वारंवार प्रयत्नातून स्वतःस स्थापित करण्याचा प्रयत्न होतो. स्वतःस स्थापित करण्याच्या प्रयत्नातून इतरांस विस्थापित केले जाते. स्वस्थापनेतून स्वतःच्या विशेषीकरणाचा प्रयत्न होतो. विशेषीकरणाची अभिलाषा व्यक्तीस सामान्यत्वापासून दूर नेते. स्वतःचे असामान्यत्व प्रतिष्ठित करण्यासाठी सामान्यांचे अवमूल्यन केले जाते. सामान्यांचे अवमूल्यन असामान्यत्वास पूरक ठरते. असामान्यत्व हे समत्वास गिळंकृत करते. समत्व संपले की विषमत्व येते. विषमतेतून परतंत्राची विषवल्ली जोमाने पसरते. परतंत्रतेची दुसरी बाजू ही अनिर्बंध स्वैर असे स्वातंत्र्य हे असते. एकीकडे स्वातंत्र्याचे सीमोल्लंघन घडून स्वैराचार होतो. दुसरीकडे तेच अतिक्रमण रूपाने स्वातंत्र्यास संकुचित करून त्याच्या अस्तित्वावर गदा आणते. दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याचे खच्चीकरण करून त्यांच्या हक्क व अधिकारांचे हनन होते. त्यायोगे श्रेष्ठत्वाचे प्रदर्शन होते. श्रेष्ठत्व हे कनिष्ठतेच्या भावनेतून निर्माण होते. कनिष्ठता ही जिथे स्थापित केली जाते तिथे 'स्व'च्या जाणीवेचा न्हास होऊ लागतो. पराधिन भावना वाढीस लागली की परतंत्र स्वीकृत होते. एकदा परतंत्र स्वीकृत झाले की स्वातंत्र्य संपते. स्वातंत्र्य संपले की 'स्व' ही लोप पावतो. 'स्व' संपले की सर्व आशा संपतात. आशा संपली की स्वप्नेही संपतात. स्वप्न संपले की भविष्य संपते. भविष्य संपले की प्रयत्न संपतात. जिथे प्रयत्न संपतात तिथे स्थितीवादी जडत्व निर्माण होते. हे जडत्व सर्वनाशास आमंत्रण देते. स्वतःच्या सर्वनाशाने दुसरे अजिंक्य बनतात. हे अजिंक्यत्व, सर्वनाशत्व हे स्थायिभाव बनतात. हा स्थायिभाव स्वभाव बनतो. असा स्वभाव हा प्रत्यक्षात परभाव असतो. परभाव हाच पराभव असतो. जिथे जीवन हरते तिथे मृत्यू जिंकतो.

जेव्हा मृत्यू जिंकतो तेव्हा सर्वस्वास मूठमाती मिळते व ती जागा दुसऱ्यांसाठी कायमची उपलब्ध होते. तेव्हा त्यास अतिक्रमित न म्हणता नवस्थापित म्हणतात. नवस्थापित हे स्वतःचा इतिहास स्वतःस पूरक असा लिहितात. ज्यांचा इतिहासही संपविला जातो, त्यांची परंपराही संपुष्टात येते. परंपरा संपते तेव्हा एका संस्कृतीचा अस्त होतो व दुसऱ्या संस्कृतीचा उदय होतो. नवसंस्कृतीच्या स्थापनेने युगप्रवर्तन होते. एका युगप्रवर्तनाने युगांतर होते. युगांतर युगंधरांमुळे अस्तित्वात येते. हे युगंधर असामान्यत्वातून निर्माण होतात. असामान्यीकरणातून निष्पन्न होत असलेल्या विशेषीकरणाचे वेळीच सामान्यीकरण झाले तर प्रभुत्ववादाच्या संकल्पनेस संपविता येईल.

वैशिष्ट्यपूर्ण अंगीभूत क्षमता व अतिरिक्त ऊर्जा यामुळे विशेष कृती घडत असते. विशेष कृतीमुळे माणूस असामान्य बनत असतो. मानवी जीवनाचे जडत्व हे असामान्य व्यक्ती व त्यास शिरोधार्य मानणाऱ्या सामान्यांमुळेच संपुष्टात आले आहे. प्रगतीची चाके गतीने फिरविण्यासाठी असामान्य कर्तृत्व घडावे लागते. माणसाने या असामान्यत्वाच्या आधारे खूप आश्चर्यकारक अशी प्रगती केली आहे. त्यासोबत असामान्यत्वाच्या प्रभावाने काहीवेळा अधोगतीही झाली आहे. असामान्यत्वाच्या वैशिष्ट्यांमागे वेडेपणाने धावून अंधानुकरणातून सामान्यांनी स्वतःचा घातही बऱ्याचवेळा करून घेतला आहे.

असामान्यत्व हे केंद्रीभूत व विकेंद्रीत या दोन पद्धतींपैकी कोणत्याही एका स्वरूपात जोपासले जाते. स्वतःच्या विशिष्ट 'स्व'मध्ये इतरांचे 'स्व' लोप करण्याच्या असामान्य प्रवृत्ती केंद्रीभूत असामान्यत्व म्हणतात, तर स्वतःचा विशिष्ट 'स्व' उदात्तपणे इतरांमध्ये विलिन करणे यास विकेंद्रीत असामान्यत्व म्हणतात. केंद्रीभूत असामान्यत्व हे इतरांच्या 'स्व'चे शोषक असते, तर विकेंद्रीत असामान्यत्व हे इतर 'स्व'ला पोषक ठरते. केंद्रीभूत असामान्यत्व हे भक्षकाची भूमिका पार पाडते, तर विकेंद्रीत असामान्यत्व रक्षकाची भूमिका पार पाडते. केंद्रीभूत असामान्यत्व हे नकारात्मक परिवर्तन करते तर विकेंद्रीत असामान्यत्व हे सकारात्मक परिवर्तन करते. समाजास ऊर्ध्वगामी परिवर्तनासाठी विकेंद्रीत असामान्यत्वाची गरज असते. त्यातून सार्वजनास स्वातंत्र्य, हक्क, अधिकार मिळत असतात व त्यांचे रक्षण होत असते. या वैशिष्ट्यांच्या अंगीभूत उदात्त गुणांमुळे त्यांचे प्रचलन अधिक होते. त्यामुळे माणसाच्या अधोगतीपेक्षा प्रगती जास्त दिसून येते. शोषण व भक्षणाच्या पायावर उभे राहिलेल्या असामान्यत्वास मर्यादा

असतात. कारण शोषले जाणारे व शोषण करणारे दोघेही सर्वव्यापी असूच शकत नाहीत. सीमित क्षेत्रात शोषणातून पोषणाचे कार्य चालू राहू शकते. ज्याचा 'स्व' सर्वांमध्ये विलिन होऊन सर्वात भरून राहतो, त्याच विशेष 'स्व'चे महानतेत रूपांतर होते. स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी व संवर्धनासाठी जिथे अशा विकेंद्रीत असामान्यत्वाची गरज असते, तेव्हा सामान्यांनी विवेकबुद्धीने व नम्रतेने त्यांना पाठबळ दिल्यास पारतंत्र्याचे दुष्टचक्र परतवून लावता येते. तसेच केंद्रीभूत असामान्यत्वाशी असहकार केल्याने त्याचेही शक्तिपात करून त्यास कुचकामीही करता येते. असामान्यत्व हे सामान्यांच्या अनुषंगाने घडत असते. सामान्यांनी नेहमी सार्वहितैषी असामान्यत्वास जोपासावे व आपस्वार्थी असामान्यत्वास तडीपार करावे. असामान्यत्व हे सामान्यवादी असेल तरच ते मानवतावादी असते.

मानवतावाद हा 'जगा व जगू द्या' या मूलमंत्रावर आधारलेला आहे. त्यातच स्वातंत्र्य व समतेची बीजेही दडलेली आहेत. 'स्व'च्या सर्वात्मकतेत समावेशातच असामान्यत्वाची सार्थकता दडलेली आहे.

समारोप

आज जगातील मोठी लोकसंख्या-लोकसंख्येचे बहुविध घटक अभूतपूर्व अशा प्रमाणात स्वातंत्र्याच्या नवसंकल्पनेच्या कक्षात आली आहे. स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेने लोकसंख्येच्या विविध स्तरांना कक्षेत घेतले, त्यासोबत त्यांना पराधिनतेची जाणीव, स्वाभिमानाची जागृती, हक्क-अधिकारांचे भान, मुक्त आचार-विचार, आविष्कार, समानतेचे मूल्य अशा अनेक मानवतावादी मौलिक धारणा बहाल केल्या. स्वातंत्र्याचा पुरेपूर प्रचार-प्रसार वंचित अंतिम घटकांपर्यंत पोहोचून त्याअनुषंगिक असा मौलिक लाभ घेण्याची पात्रता निर्माण होण्यासंदर्भातील जागरणाची मोहीम चालूच असून ती गरजेचीही आहे. तसेच अनेकदा स्वातंत्र्याची मूल्ये पायदळी तुडविली जातात. स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन स्वातंत्र्याचे हक्क डावलेले जातात. स्वातंत्र्याची घुसमट करून त्यासाठीच्या संघर्षाचा आवाज दाबला जातो. काही वेळा तसा आवाजच निघू नये म्हणून गळाही घोटला जातो. त्यामुळे स्वातंत्र्य मिळविणे हे जितके जिकिरीचे असते, तसेच ते टिकविणेही चिकाटीचे काम असते. जाणीवपूर्वक व सावधपणे स्वातंत्र्यविरोधी शक्तींना असहकार व प्रसंगी प्रतिकार करून रोखणे गरजेचे ठरते. त्यातून स्वातंत्र्याचे अपहरण टाळता येते. परतंत्राचे दुष्टचक्र परतवून स्वातंत्र्याची मशाल धगधगत ठेवण्यासाठी डोळ्यात तेल घालून अहर्निश तिच्या पहारेकऱ्यांनी त्याचे रक्षण केले पाहिजे. स्वातंत्र्याच्या हितशत्रूंना निष्प्रभ करण्यासाठी नवनवीन युक्त्या-प्रयुक्त्या योजून संकल्पपूर्वक प्रयत्नांची गरज असते. माणसाच्या कार्यकर्तृत्वाची जितकी क्षेत्रे आहेत, तितक्या क्षेत्रांतून अनेक मार्गाने स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यासाठी व आपली सत्ता स्थापन करण्यासाठी महत्वाकांक्षी शक्तींचे सदैव प्रयत्न सुरू असतात. स्वातंत्र्यावर होणाऱ्या बाह्य आक्रमणापासून बचाव होण्यासाठी जशी पुरेशी सिद्धता आवश्यक आहे, तसेच आपल्या बाजूकडूनही स्वातंत्र्याची पायमल्ली होऊन अतिरेकी वर्तनाने दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यास कुठे बाधा येते का, याचेही आत्मपरीक्षण गरजेचे आहे. स्वातंत्र्याने अनेक घटकांना नुसते

संजीवनच मिळते असे नाही तर काही घटक अतिरिक्त शक्ती संचयाने भारीत होतात. ही अतिरिक्त ऊर्जा इतरांच्या ऊर्जाक्षेत्रावर प्रभाव टाकून त्यामध्ये ढवळाढवळ करू लागते. त्यामुळे पुन्हा स्वातंत्र्याच्या नियमनाचीही गरज निर्माण होते. हे नियमन झाले नाही, तर मात्र अतिरिक्त तणाव निर्माण होऊन मूळ संकल्पनेस धक्का पोहोचतो.

स्वातंत्र्यास सीमा असते. त्याच्या सीमोल्लंघनाने स्वातंत्र्याचीच हानी होते; स्वातंत्र्याचे अवमूल्यन होते. पुन्हा पारतंत्र्याकडे आपली वाटचाल सुरू होते. कळत-नकळत आपले स्वातंत्र्याच्या हक्कावरचे नियंत्रण सुटत जाते आणि आपण पराधिन बनतो.

वास्तविक दुसऱ्यास परतंत्र करणारे व स्वतःवरील स्वयंचलन गमावणारे घटक हे दोन्ही मूलतः स्वतंत्र होते. तथापि अनिर्बंध, अवास्तव व अनैतिक अशा वर्तनव्यवहाराने त्यांनी स्वातंत्र्यास बाधा आणली. स्वातंत्र्याच्या ओघाने प्राप्त झालेल्या विविधरूपी ऊर्जासंचयाचा वापर बलरूपाने दुसऱ्यास अंकित करून घेण्यासाठी होऊ लागला. अतिरिक्त शक्तीसंचय होणे म्हणजे दुसऱ्यावर प्रभुत्व गाजविण्याचा अधिकारच प्राप्त होणे, अशा विकृत संकल्पनेने पछाडून जे दुर्बल आहेत त्यांना स्वतंत्रपणे स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार नाही, किंबहुना आपणच त्यांचे रक्षक आहोत अशा आविर्भावात त्यांचे शोषण व भक्षण करण्याचा प्रघात शिष्टपणे चालू असतो. म्हणजे दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करणारे हे मूलतः स्वतंत्र असतात. त्यांच्या स्वैराचारातूनच इतरांच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण होत असते. स्वातंत्र्याच्या सीमा, संहिता, मूल्ये इ. ची जपणूक न झाल्याने स्वातंत्र्याकडूनच स्वातंत्र्यावर आक्रमण होते. एकाच्या पारतंत्र्याचे कारण दुसऱ्याचे अनिर्बंध स्वातंत्र्य हे असते. स्वातंत्र्यातून जी स्वैराचाराची अवनत विकृती निर्माण होते; ती समता संपुष्टात आणते. शक्तीच्या मस्तीतून अनेक दुष्कृत्ये करून स्वतःचे विशेषीकरण करण्याचा प्रयत्न होतो. आपला 'स्व' इतरांपेक्षा मोठा मानल्याने 'ग'ची बाधा होऊन विशेषीकरणाचे प्रयत्न होतात. आपले असामान्यत्व सिद्ध करण्यासाठी दुर्बल, अज्ञानी, असहाय घटकांना अंकित करण्याचा प्रयत्न होतो. असामान्यत्व हे अतिसामान्यीकरणातून निर्माण होते. तथापि सामान्यांपासून फारकत घेऊन असामान्यत्व सिद्ध करण्यासाठी बऱ्याचवेळा चढाओढ सुरू होते. त्यातून सामान्यांची पिळवणूक होते. ज्याचे अधिपत्य मोठे; तो मोठा अशी विकृत धारणा रुजविली जाते.

जतन आणि संवर्धन हे निर्मितीच्या जीवितासाठी आवश्यक असतात. त्यासाठी संगोपनाचे ज्ञान गरजेचे असते. अनेक जैविक व अजैविक घटक हे माणसाच्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष हस्तक्षेपाने प्रभावित होत असतात. जे सर्वहितैषी आहे, त्याच्या निर्मितीसह जतन, संवर्धन ही माणसाची गरज असते. माणूस प्रथमतः मानवकेंद्रित विचार करणे हे नैसर्गिक आहे. तथापि मानवाचे मानवकेंद्रित विचार हे एकाकी व एकांगी असू शकत नाहीत. अनेक भौतिक व अभौतिक घटकांच्या मदतीने तो जगत असतो. अनेक तत्त्वे, तर्क, विचार, आचार यांना तो भौतिक जगतात प्रक्षेपित करित असतो. मानवी शक्तीच्या प्रभावक्षमतेने या जगतातील फार मोठा भाग प्रभावित होत असतो. अनेक घटकांवर त्याचा परिणाम होत असतो. खुद्द मानवजातीवरही त्याच्या अमोघ शक्तीचे अनुकूल तसेच प्रतिकूलही परिणाम झाले आहेत. त्यातील प्रतिकूल परिणामांवर तो मात करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

शक्ती ही कार्याच्या बाबतीत सापेक्ष असते. त्याचा जसा जिथे वापर होईल, तिथे तसा परिणाम ते साधेल. शक्ती ही कार्य करण्याची क्षमता ठरवित असते. कार्य करण्याच्या क्षमतेलाच ऊर्जा म्हणतात. माणसाने आपली कार्य करण्याची क्षमता अनेक प्रकारे वाढविली आहे. त्यामुळे माणूस हा सध्या पृथ्वीवरील सर्वशक्तिमान प्राणी बनला आहे. किंबहुना त्याने सर्व पशुंपासून आपली वेगळी कोटी सिद्ध करित मानवता निर्माण केली आहे. इतर पशुपेक्षा वेगळ्या व विशिष्ट अशा शारीरिक रचनेमुळे तो जसा खास बनला आहे, त्याहीपेक्षा त्याने संपादित केलेल्या मानवतेमुळे तो अधिक असामान्य बनला आहे. मानवता हे माणसाचे असामान्य असे वैशिष्ट्य आहे. या मानवतेमुळे त्याची विकासावस्था उदयोन्मुख, गतिशील व ऊर्ध्वगामी बनली आहे. तथापि त्याच्यामध्ये अमानवी प्रवृत्ती ठाण मांडून आहेत. त्या त्यास अवनत व अधोगतीकडे खेचून नेत असतात, त्यास पाशवी बनवित असतात. मानव हाही मूलतः पशूच असला तरीही त्याची पशूता इतर पशूंसारखी मर्यादित असत नाही. त्याच्या पशूतेचेही मर्यादोद्भेदन होते व त्यामुळे त्याची अमर्याद पाशवी प्रवृत्ती अनिर्बंध व निरंकुश बनते. माणूस पोटात जितके मावेल तितकेच घास घेऊन संतुष्ट राहणारा पशू नाही. त्याच्या आशा-आकांक्षा अमर्याद असतात. त्यास पायबंद घालून त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मानवी मूल्यांची निर्मिती, जतन व संवर्धन ही माणसाची कालानुरूप गरज बनते. त्यासाठीचा माणसाचा संघर्षही पुरातन आहे. तथापि आज मानवीमूल्ये निश्चितच बाळसे धरीत आहेत. त्यांचे जतन व संवर्धन म्हणूनच अत्यावश्यक व अपरिहार्य आहे.

आधुनिक काळात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मानवीमूल्ये जागतिक पातळीवर जास्त अधोरेखित झाली. कारण ती आधुनिक माणसाची गरज होती. मानवी हक्कांचे व मूल्यांचे अपहरण करून मूठभर शक्तींनी माणसास वेठीस धरले होते. त्याचे शोषण व पिडन होत होते. प्रदीर्घ संघर्षातून ती महान मानवी मूल्ये मुक्त झाली. स्वातंत्र्याचे व समतेचे वारे वाहू लागले. परंतु व विषमता हे हेतूपूर्वक व नियोजनबद्धरित्या दूर केले जाऊ लागले. जसे स्वातंत्र्य व समता या तत्वांचे सार्वत्रिकीकरण होऊ लागले, तसे ज्ञानाची व कार्याची अनेक क्षेत्रे खुली झाली. परस्पर आदान-प्रदान व सहकार्यातून खूप काही सकारात्मक घडले व माणसाच्या विकासाची चाके ही अभूतपूर्व गतीने फिरू लागली. स्वातंत्र्यानेच समता प्रस्थापित होते. स्वातंत्र्याच्या अनुषंगाने संधी व क्षमतांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला.

आज जगात स्वातंत्र्य हे सार्वत्रिकपणे नांदत असले तरी ते सर्वत्र सारख्या प्रमाणात आहे असे नाही. विविध भूप्रदेशात त्याचे प्रमाण कमी-अधिक आहे. तथापि जिथे जास्त स्वतंत्रता आहे, तिथे जास्त विकास आहे. काही ठिकाणी स्वातंत्र्यास बहार आलेला आहे, तर काही ठिकाणी ते जेमतेम तग धरून आहे; परंतु आज स्वातंत्र्याची व्यापकता बहुतांशी ठिकाणी मध्ययुगीन काळापेक्षा नक्कीच अधिक आहे. स्वातंत्र्याचे अमर्याद लाभही त्यामुळे उपलब्ध झाले आहेत. विकासाची नवनवी दालने स्वातंत्र्याच्या संदर्भाने खुली होत आहेत. म्हणूनच स्वातंत्र्याचे जतन व संवर्धन हेही तितकेच मोलाचे ठरते. जसे एखाद्या नवजात शिशुचा माणूस बनतो; तो बनत असताना त्याच्या संगोपनाची काही तत्वे आपण पाळत असतो. तद्वत स्वातंत्र्याच्या जतन व संवर्धनाची अर्थात स्वातंत्र्याच्या संगोपनाची, देखभाल-दुरुस्तीचीही गरज व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात अपरिहार्य बनते. अनेक ठिकाणी स्वातंत्र्य हे त्याच्या विकासाच्या विविध टप्प्यांत आहे. ते विकासाच्या ज्या टप्प्यात आहे; त्याच्या पुढील टप्प्यात नेणे ही आपली जबाबदारी व नैतिक कर्तव्य आहे. स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष व बलिदान करावे लागते, त्यातून निर्माण झालेल्या स्वातंत्र्यास वृद्धिंगत करून आपला विकास अधिकाधिक कसा साधता येईल यादृष्टीने त्याचे व्यवस्थापनही होणे गरजेचे ठरते. तरच हे स्वातंत्र्य फलद्रुप होईल. त्यासाठी स्वातंत्र्याबरोबर अधिकार, कर्तव्ये व नैतिकता यांची जाणही वृद्धिंगत होणे आवश्यक असते. अन्न हे शरीरास पोषक असून त्यातून माणसाचा उदरनिर्वाह होत असला तरी ते कसे व किती असावे याचे काही

ठोकताळे असतात. मर्यादपलीकडे पोषकतत्त्वेही घातक बनतात. म्हणून त्याचे घटक व मात्रा निश्चित करावी लागते. स्वातंत्र्यही अत्यावश्यक आहे. आज माणूस स्वातंत्र्याशिवाय जगू शकत नाही; परंतु स्वातंत्र्यही अमर्याद, मोकाट व बेभान असेल तर तेही घातकी ठरते. म्हणून स्वातंत्र्य जिथे रुजत नाही तिथे रुजविणे व जिथे रुजलेले आहे त्यास योग्य दिशेने वाढविणे, त्याच्या वाढ-विस्तारास आकार देणे गरजेचे ठरते.

स्वातंत्र्याची निर्मितीही मानवतेसाठी झालेली आहे. त्याचा वापर मानवता वृद्धिंगत करण्यासाठीच व्हावा. अतिवापराने, गैरवापराने वा अवापराने मानवतेची हानी होऊ नये यासाठी स्वातंत्र्याचे व्यवस्थापन ही आत्यंतिक गरज बनली आहे. त्याच्या सुयोग्य व्यवस्थापनाअभावी आज अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. त्यातून स्वातंत्र्याच्या व्यवस्थापनाचे महत्त्व आणखीनच अधोरेखित होते. स्वातंत्र्यवीरांनी सर्वस्व पणाला लावून हिरावून घेतलेले स्वातंत्र्य मुक्त केले आहे. मानवाच्या देदीप्यमान इतिहासात व आजही असे स्वातंत्र्ययोद्धे आहेत. त्यातून स्वातंत्र्याचा वारसा आपणास मिळत आहे. मात्र त्याच्या जतन व संवर्धनाचा वसा घेणे हे आपले कर्तव्य आहे. स्वातंत्र्याची शालीनता, उपयोगिता, पावित्र्य सार्वत्रिकतेस आपल्या वर्तणुकीतून बाधा येऊ नये यासाठी दक्ष राहिले पाहिजे. दिवसेंदिवस स्वातंत्र्याच्या व्यवस्थापनाची गरजही वाढू लागली आहे. त्यामुळे 'स्वातंत्र्याचे व्यवस्थापन' हे स्वातंत्र्याच्या व पर्यायाने मानवाच्या-मानवतेच्या विकासासाठी अनिवार्य बनले आहे. स्वातंत्र्याच्या आडून रुजू होत असलेल्या अनेक अनिष्ट प्रवृत्तींचे निर्मूलन करून काही संकल्पना या नव्याने मांडण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या पुस्तकातून त्या संदर्भात काही पूरक विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात यातून सर्वकष विचार जरी प्रसूत झाले नसले तरी त्या दिशेने सुरुवात होण्याच्या दृष्टीने काही पावले टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हा विषय एका पुस्तकाने न संपणारा व अविरत विकसनशील असणारा आहे. तथापि त्याचे निरूपण होत राहणे ही कालानुरूप गरज आहे. त्या दृष्टीने हे पुस्तक एक पाऊल ठरल्यास याचे प्रयोजन सार्थ झाले असे मानता येईल.

